

KAMAL MÁMBETOV, KAMAL PALÍMBETOV

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

10-KLASLAR USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliǵı tastıyqlaǵan*

NÓKIS
«BILIM»
2017

UOK: 821.512.121 (075.3) **K. Mámбетov, K. Palımbetov. Qaraqalpaq ádebiyatı.** 10-klass ushın (sabaqlıq). Nókis, «Bilim», 2017-j. 256 bet.
KBK 83.3 (5Qar)
M—35

UOK: 821.512.121 (075.3)
KBK 83.3 (5Qar)
M—35

— Sorawlar

— Tapsırmalar

Pikir bildiriwshiler:

Z.Ismaylova — Qaraqalpaqstan Respublikası oqıw metodikalıq orayınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni metodisti.

S.Tóremuratova — Nókis qalalıq 21-sanlı mekteptiń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muǵallımı.

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
basıp shıǵarıldı.**

ÁDEBIYAT – RUWXÍY JETIKLIKKE JETELEWSHI QURAL

Áziz oqıwshı!

«Kitap bilim bulağı», «Kitap ómir shırağı» — dep biykarğa aytilmağan. Sebebi, kitap oqıw arqalı insan ullılıqqa hám jetiklikke erisip baratuǵınlığı tábiyǵıy. Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 12-yanvardaǵı «Kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıwdı hám kitapqumarlıq mádeniyatın arttırıw jáne úgit-násiyatlaw boyınsha komissiya dúziw haqqında»ǵı biyligi qabil etildi. Insannıń ruwxıy jaqtan jetilisiwi, ádep-ikramlılıq hám insanıyılıq pazıyletleri menen birge ar-namıs, iyman, insap hám mehir-aqıbet sıyaqlı eń joqarı adamgershilik qásiyetlerdi iyelewiniń tiykarında, álbette bilim hám tálim-tárbiya turatuǵını belgili. Al, usı bilim hám tálim-tárbiya kitap oqıw arqalı qalıplesip hám bekkemlenip baradı. Siz, hárbir klasta ádebiyat páninen kórkem shıǵarmalardı oqıw hám yadlaw arqalı kitapqumarlıq mádeniyatınıız artıp barıw menen birge, túsiniw oqıwǵa, mánisine oy jiberip, pikir júritiwge, ásirese dógerek-átirapınıızda bolıp atırǵan hádiyselerge sın kóz benen qarap úyreniwge háreket etetuǵınıńız anıq.

«Ádebiyat» degende biz neni túsinemiz? Eger keń mánide alatuǵın bolsaq, baspadan shıǵıp atırǵan kitaplardıń barlıǵın ádebiyat dep túsinemiz. Al, ekinshi mánide kórkem sóz arqalı dóretilgen ádebiy shıǵarmalardıń túrleri ǵana ádebiyat dep túsiniledi. Ádebiyat sóziniń mánisi arablardıń «Ádebiyat» sózinen kelip shıqqan. Túbiri «ádep», «ádep-ikramlılıq» yaki «ádepnama» sózlerine jaqın. Usı táreplerine qaraǵanda da ádebiyat tálim-tárbiya quralı. Onıń ekinshi mánisi «hasıl sóz» degenge birqansha jaqın. Demek, ádebiyat bir jaǵınan sóz iliminiń bası bolsa, ekinshi tárepten adamzattı ádep-ikramlıqqa úyretetuǵın ilim.

Kórkem ádebiyat bizdi ótmish tariyxımız benen de búgingi turmısımız benen de tanıstıradı. Kórkem ádebiyat tiykarınan adamtanıw haqqındaǵı ilim. Insannıń barlıq háreketlerin kórkem bayanlaw arqalı súwretleydi. Adam

balasındaǵı hár qıylı háreketler, jaqsı-jaman qılıqlar, ózine tán bolǵan minez-qılıq kórkem sóz járdeminde bayanlanadı. Usı tárepine qaraǵanda, ádebiyattıń ózi de sóz benen súwret salıw. Kórkem ádebiyat adamlardıń barlıq keshirmelerin, turmısın, úrp-ádetin, minez-qulqınıń belgili bir túrin obraz arqalı súwretlep kórsetedi. Solay etip, ol biziń dúnya tanıwımızdı keńeytip, turmıs jónin-degi bilimimizdi tolıqtırıp otıradı. Súwretshi ózi jasaǵan obrazların boyawlar arqalı iske asırsa, jazıwshı kórkem sóz arqalı iske asıradı. Adamnıń aqıllılıǵı yaqı nadanlıǵı sóylegen sózi arqalı bilinedi. Sonıń ushın da, jazıwshı hárqanday obrazdı jasawda onıń ushın zárúr bolǵan sózlerdi tawıp ta biledi. Ádebiyat turmıstaǵı waqıyalardı qalay bolsa solay kóshire bermeydi. Al, olardıń zárúrli táreplerin jıyanaqlap súwretleydi. Ádebiy obrazlar haqqında sóz bolǵanda dáslep, bul obrazlardıń tiykarǵı ózgesheliklerin bilip alıw kerek. Adam balası hár qıylı. Birewler bilgir dana, birewler — pasıq. Birewler — ótirikshi jádigóy. Birewlerdiń peyili keń, birewlerdiń peyili tar. Birewler aqkókirek, birewler hayyar. Qullası bulardıń bárine de, ádebiyat ózinshe baha beredi. Jazıwshınıń kórkem obrazı arqalı adamlardıń minezleri de daralana baslaydı. Sol tiykarında ádebiy obrazlar payda boladı. Bulardıń bárin ózine jámleytuǵın ilim — ádebiyat ilimi.

Sonlıqtan da, ádebiyattıń xızmeti waqıyalardı qurǵaq sóz benen maǵlıwmat sıpatında bayanlawdan ibarat emes. Onda ómirdiń quwanışı menen qayǵısı, dáwirdiń dárti menen hawazı sezilip turadı. Shıǵarma qaharmanı kerekli jerinde kúledi, jılaydı. San mın qubılmalı sózlerdi aytadı. Sonıń ushın da, ádebiyat kórkem ónerdiń quramalı hám kóp qırlı túri. Adamdaǵı ishki tuyǵılardı, názik keshirmelerdi, kóz benen kórip, qulaq penen esitip, qol menen uslap, til menen tatıp, murın menen iyiskep bolmaytuǵın ruwxıy halatlardı tek sóz járdeminde ǵana túsiniw múmkin.

Kórkem sóz — erte dáwirlerden baslap-aq, qúdiretli kúshke iye bolǵan. Sonın ushın da, xalıq awzındaǵı «Jaqsı sóz jan azıǵı», «Biyday nanıń bolmasa, biyday sóziń joq pa edi», degen naqıl-maqallar biykarǵa aytilmaǵan. Erteklerde súwretleniwine qaraǵanda da, jaqsı sóz ushın

tawlar ekige bólinip jol bergen. Sonıń ushın da, xalıq kórkem sózdi de kiyeli dep esaplaydı.

Kórkem shıǵarmada sáwlelengen turmıstıń quramalılıǵınan tısqarı ol oqıǵan adamǵa kúshli tásir de kórsete aladı. Oylap kóreyik, siz «Alpamıs», «Qoblan», «Qırqqız» yaqı «Edige» dástanın oqıp atırsız. Bilesiz, shıǵarmadaǵı qaharmanlar bunnan mıń jıllar ilgeri jasaǵan, yaqı ondaǵı waqıyalar birewler menen júz bergen, yaqı bolmasa real turmısta ushıraspaǵan bolıwı da múmkin. Dástan qaharmanları sizge tuwısqan da emes, jaqın da emes. Lekin olardıń táǵdiri siziń táǵdirińizge, olardıń ishki tuyǵıları siziń tuyǵılarıńızǵa jaqın bolıp, qosılıp ketedi. Ózlerińizdi olardan bólek halda sezine almaysız. Dástandaǵı qaharmanlardıń táǵdiriniń, ulıwma kórkem shıǵarma waqıyalarınıń sezimlerińizge sonshellı dárejede tásir etiwı, siziń oy-pikirlerińizdi tınıshsızlandırıwınıń sebebi haqqında eriksiz túrde oyǵa talasız.

Siz ózińizge oǵada unaǵan bir kórkem shıǵarmanı oqıǵan waqtıńızdı oylap kóriń. Shıǵarmada súwretlenip atırǵan obrazlardıń da, qaharmanlar keshirgen ishki tuyǵılardıń da sizge tikkeley qatnası joqlıǵın jaqsı bilesiz. Shıǵarmadaǵı waqıyalar házir júz bermey atırǵanlıǵın, bunıń ústine olardıń sizge sirá qatnası joqlıǵın da kórip turıpsız. Lekin, siz shıǵarmadan bas kótere almaysız. Shıǵarma qaharmanları sizge hesh kim bolmasa da, tap olar menen táǵdirlestey bolıp qalasız. Olardıń tuyǵıları, ishki keshirmeleri ózińizdikine aylanıp ketedi. Kitap qaharmanlarına qosılıp quwanasız yaqı qıylanasız. Bazı da jılap ta alasız. Nege olay? Kórkem ónerdiń basqa túrleri de adamǵa usınday dárejede tásir etetuǵınlıǵın kóriw múmkin.

Mine, sizler mektepte tálim-tárbiya alıp atırǵanıńızǵa on jılǵa qaradı, siz usı dáwir ishinde birqansha oqıw pánleri menen jaqınnan tanısıp atırsız. Olardıń hámmesi de sizge sheksiz álemniń sán-álwan túrli sırların biliwge, qanday da bir tarmaǵındaǵı hádiysler haqqında ilimiy maǵlıwmatlar beriwge umtıladı. Bul oqıw pánleri siziń aqlıńızdı ósiriwge, oy-pikirlerińizdi jańadan jańa maǵlıwmatlar menen bayıtıwǵa, sol arqalı sizlerdi zamannıń talaplarına juwap bere alatuǵın, turmıstıń sınavlarına shıdaytuǵın pidayı

insanlar etip tárbiyalawǵa xızmet etedi. Sizler úyrengen oqıw pánleri járdeminde dúnyanıń sırları haqqında bilimge iye bolasız. Talantlı jazıwshı, shayırlar tárepinen dóretilgen kórkem shıǵarmalardıń hárbiri sizlerdiń aqıl oyınızdı rawajlandırıp barıwǵa, jaqsı-jamandı ayırıp biliwińizge járdem etedi. Lekin olar aqlıńızdan da góre kóbirek sezimlerińizge, ishki tuyǵılarıńızǵa tásir etedi. Kórkem shıǵarma júreǵińizdi tınıshsızlandıradı. Sizdi biypárwalıqtan qutqaradı. Basqalardıń ishki tuyǵılarına sherik bolıwǵa úyretedi. Sebebi, kitapta súwretlengen qaharmanlardıń jaǵdayına biyparıq bolmaytuǵın adam átirapındaǵı ózi menen birge jasap atırǵan zamanlaslarınıń quwanışı menen qayǵısına sherik bolıp, biyparıq qarap tura almaydı. Ne ushın kórkem shıǵarmalardaǵı qaharmanlardıń tuyǵıları, keshirmeleri bizge ótedi. Kitap oqıǵan hárbir adam kórkem shıǵarma qaharmanlarınıń birin jaqsı kórip qaladı yaki oǵan uqsası keledi. Basqa bir qaharmandı bolsa jaman kórip qaladı hám de oǵan uqsamawǵa háreket etedi. Ózi oqıǵan kórkem shıǵarmanıń tásirinde bolıp, biraz múddet bolsa da oylanadı.

Alımlardıń kórsetiwinshe, kórkem shıǵarmalar qanday maqsette jazılıwına (aytıw ushın, saxnada kórsetiw ushın, yaki oqıw ushın bolsa da) hám neni súwretlewine (tuyǵını, tuyǵınıń júzege keliwine sebep bolǵan waqıyanı yaki obrazlardıń tikkeley háreketlerin) qarap lirikalıq, epikalıq, dramalıq sıyaqlı úlken úsh túrge bólinedi.

Kórkem ádebiyat óziniń úsh túrli belgisine iye. Bul belgiler onı basqa tarawlardan ajıratıp turadı. 1. Ádebiyat keń jámiyetshilik sıpatqa iye. Sebebi, ol xalıqtıń mülki. Kórkem ádebiyattı hámme oqıydı. Usı kórkem ádebiyattı payda etiwshi sóz sheberleri bolsa óz talantları arqalı tán alınadı. 2. Kórkem ádebiyat óziniń belgili avtorlarına iye bolıwı kerek. Sebebi, hárqanday ullı shıǵarma belgili bir avtordıń oy-pikirleri tiykarında maydanǵa keledi. Lekin avtorsız da úlken shıǵarmalar dóretiledi. Bular folklorlıq shıǵarmalar qatarına kiredi. Mısalı, «Alpamıs», «Qırq qız», «Qoblan», «Edige», «Sháryar», «Máspatsha» h.t.b. xalıq awızeki ádebiyatı úlgeri. Bular folklorlıq shıǵarmalar dep ataladı. Biraq bul shıǵarmalardıń payda bolıwında belgili dárejede avtorlardıń táhiri bolǵanlıǵı málim. Olar awızeki

túrde atqarılıp avtorı belgisiz bolıp ketken. Solay bolsa da, folklordıń ózi ádebiyat. Lekin jazba ádebiyattıń ornı bólek. Jazba ádebiyatta jeke avtor hám onıń pikiri ayrıqsha orıńǵa kóteriledi. Jeke avtor óz pikirin, ideyasın, oy-órisin kórkem shıǵarmada kórkem sáwlelendiriwge háreket etedi. Ádebiy shıǵarma belgili bir avtordıń atı menen ataladı. Sonıń ushın da, jeke avtorlar ádebiyatta óz qúdiretine iye boladı. Bulardan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, T.Jumamuratov, T.Mátmuratov taǵı basqa talant iyelerin atap ótsek boladı. 3. Kórkemliginiń kúshli bolıwı. Sebebi, kórkemlilik — hárqanday ádebiy shıǵarmanıń tiykarı. Kórkemliliǵı tómen shıǵarma uzaq waqıt saqlanıp tura almaydı. Sonıń ushın da ádebiy shıǵarmanıń kórkemliliǵı kúshli bolıwı shárt.

Kórkem ádebiyattıń eń eski túri — xalıq awızeki dóretiwshiligi (folklor) bolıp, onıń ózi de qosıqlar, ertekler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıltıpaşlar, dástanlar sıyaqlı birneshe janlarǵa bólinedi. Avtorınıń belgisizligi, jıllar, ásirler dawamında xalıq tárepinen yaki talantlı baqsı, jırawlar tárepinen aytılıp jetilisip, tolıqtırılıp, tutas túrinde qalıplesiwi xalıq awızeki dóretiwshiligi miyraslarına tán. Xalıq awızeki dóretiwshiligi búgingi kúнге shekemgi payda bolıp atırǵan hárqanday jazba ádebiyatqa tayanısh wazıypasın atqarıp kiyatır.

Áziz oqıwshı! Mine, búginnen baslap sizlerdiń hár birińiz ádebiyat dep atalǵan úlken ǵáziyneniń baǵına kirip barasız. Onıń sóz ǵáwharlarınan kózińiz ashılıp, ruwxıy dúnyańız bayıp baradı. Eń tiykarǵısı insaniyatqa tán bolǵan ruwxıy keshirmeleriniń kundelikli ómirdiń reńsiz, qopal, zerigerli seziletuǵın táreplerinen bir múddetke bolsa da tınıs alıp, ómirdiń gózzal hám kórkem bórttirilgen, reńleri tınıqlastırılǵan, eriksiz túrde ózine tartatuǵın qızıqlı waqıyalarına shayda bolasız degen úmittemiz. Usınday qızıqlı hám ájayıbatlarǵa tolı miyweli baǵdan nelerdi alıp shıǵıw, qanday ǵáziynelerdiń iyesi bolıw álbette, ózlerińizdiń qolıńızda dep oylaymız.

1. Ádebiyat degenimiz ne? Onıń kórkem ónerdiń basqa tarawlarınan ózgesheligi nede dep oylaysız?
2. Kórkem ádebiyat óziniń qanday belgilerine iye?

1. Sózdiń mánisin anıqlań hám túsindiriwge umtıılıp kóriń.
2. Kórkem obraz túsiniğine sıpatlama beriń.
3. Ádebiy shıǵarmanıń oqıwshılardıń sezimine tásir etiw sebebin túsindirip beriń.
4. Awızeki hám jazba ádebiyatqa tán belgilerdi kórsetiń.

«Qoblan» dástanı

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qoblan» xalıq arasında keńnen taralǵan, xalıq súyip tıńlaytuǵın dástanlardıń biri. Ásirler dawamında xalıq jırawları tárepinen awızsha atqarılıp házirgi kúnimizge shekem kelip jetken. Dástannıń qaraqalpaq jırawlarınan jazıp alınǵan 8 variantı bar. Sonday-aq, túrkiy tilles xalıqlardan qırım, tatar, bashqurt, qazaq variantları da bar.

«Qoblan» dástanınıń qaraqalpaq jırawlarınan jazıp alınǵan variantlarınıń ishinde eń tolıǵı hám eń úlkeni, mazmunı hám kórkemligi bahalısqı Esemurat jıraw variantı bolıp esaplanadı. Onıń kólemi jeti mıńǵa jaqın qosıq qatarlarınan turadı. Usı Esemurat jıraw variantı «Qaraqalpaqstan» baspasında 1941 — 1959-jılları hám 1981-jılı Qaraqalpaq folklorı kóp tomlıǵınıń VIII tomında, sonday-aq, Tashkent qalasınıń «Manaviyat» baspasında basıp shıǵarılǵan 100 tomlıqtıń 13-tomında 2009-jılı basılıp shıqtı. Bunnan tısqarı «Qoblan» dástanı 1987-jılı shayırlar A.Nawmov, D.Aytmuratovlardıń awdarması menen orıs tilinde basıldı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qoblan» óziniń kólemi, mazmunı hám ideyalıq tásirsheńligi, kórkemlik ózgeshelik tárepinen milliy epikalıq dóretpelerimizdiń eń salmaqlılarınıń biri bolıp esaplanadı.«Qoblan» dástanınıń Esemurat jıraw jırlaǵan variantı biypercent ata-analardıń ǵayrı kúshlerden ózlerine percent tilew waqıyalarınan baslap, percenttiń tuwılıwı, onıń kámalǵa keliwi, úyleniwi, dushpanlarınıń ústinen jeńiske erisip murat-maqsetlerine jetiwi sıyaqlı tutas kompaziciyalıq turaqlılıqqa iye su'wjetlerdi óz mazmunına jámlestiredi.

Dástan iri epikalıq dóretpeler qatarında óziniń dereklik áhmiyettegi payda bolıw ózgesheliklerine hám qalıplesiw basqıshlarına iye.

«Qoblan» dástanı boyınsha izertlew júrgizgen belgili ilimpaz Q. Maqsetov: «Dástannıń qaraqalpaqsha variantınıń payda bolıwı «Noǵaylı», «Qıpshaq» dáwirleri menen tereń baylanısqan. Házirgi variantın XIII—XVI ásir menen sheklep qoyıwǵa bolmaydı. Dástanǵa ásirler dawamında kóp qosımshalar qosılǵan. Qaraqalpaqsha, qazaqsha versiyaların salıstırıp qaraǵanda qaraqalpaqsha versiyasında sońǵı dáwirdegi waqıyalardıń kóbirek orın alǵanlıǵı bayqaladı», - degen edi.

Dástannıń qaraqalpaqsha versiyasında «Noǵaylı» «Qıpshaq» sózleri dástannıń dóreliwin belgilewde qanday áhmiyetli bolsa, «Nurdıń qara tawı», «Samarqand sayqalı», «Shaxan ulı Aqshaxan», «Qaraqalpaq xalqı» degen túsinipler dástannıń qalıplesiwinde úlken xızmet atqarǵan.

«Qoblan» dástannıń tiykarǵı ideyası xalıqtıń sırt el basqınshılarınan ǵárezsiz jasaw tilekleri hám gúresleri menen belgilenedi. Sonıń menen birge, dástan zulımlıqtıń hám ádilsizliktiń belgisi sıpatında Aqshaxan hám onıń wázirleriniń háreketin áshkaralaydı, Dástannıń tiykarǵı waqıyası xalıq batırı Qoblan menen Aqshaxannıń arasındaǵı gúreske negizlenedi. Aqshaxan Qoblannıń tuwılıp ósken eliniń xanı bolǵanı menen, onıń dushpanı. Dástanda bastan-ayaq qatnasatuǵın qaharmanlar da usı Aqshaxan menen Qoblannıń dógeresinde háreket etedi. Dástannıń baslı syujetlik liniyası Aqshaxan menen Qoblannıń arasındaǵı gúreske qurılǵan. Qoblandı sırtqı jawlarǵa qarsı atlandırıwshı da Aqshaxan menen onıń Qartxoja sıyaqlı aqlıǵoy biyleri bolıp otıradı. Dástannıń baslanıwı Aqshaxan menen Qartxoja biydiń jawızlıq háreketin súwretlewden baslanadı. Aqshaxan Qoblan ele tuwılmastan burın-aq, ata-anası Qıdırbay menen Bozkempirge «malıńnan xanǵa zakat bermediń» dep talawshılıq, basqınshılıq etip, dúnyamalın tartıp alıp, ózlerine azap-aqıret beredi. Bul olardıń jeke mápinen kelip shıǵadı. Aqshaxan menen Qartxoja biyler Qıdırbayǵa malıńnan zakat bermediń qonıs, jaylaw jerińdi xanǵa bermediń, dep jaw boladı.

Dástandaǵı barlıq máseleniń sheshiliwinde Qoblan tiykarǵı orındı iyeleydi. Onıń obrazı sol dáwirdiń kóz qarasınıan xalıq tilegine juwap berip, zulımlıq hám ádilsizlikke qarsı qoyılǵan. Bul dástannıń tereń xalıqlıq

ekenin kórsetedi. Qoblan menen Aqshaxan arasındaǵı qatnas ádillik penen zulımlıqtıń gúresinen derek beredi.

Qoblan tuwılıwı menen xannıń dushpanlıǵı hiylekerlik ósh alıwdıń basqa túrine ózgeredi. Aqshaxan bayaǵıday endi Qıdırbay ǵarrınıń elin shawıp kete almaydı. Qoblannan qáwiplengenlikten Aqshaxan onıń menen ashıq gúreske túspey, onı aldaw jolı menen ólimge sazawar etiwdi oylaydı. Xan Qoblandı óltiriw ushın túrli hiylekerlikti oylap tabadı. Dáslep, ar-namısqa shıdamay azaplanıp ólsin dep, toyında at shabıs járiyalaydı. Qoblannıń Torı atı at bayraqtan ozıp keledi. Bunnan nátiyje shıǵara almaǵan xan Qoblandı sırt ellerdegi dáwlerge qarsı jumsaydı. Olar Bóke dáw, Álip dáw, Azıwlınıń elindegi Kóbikli dáw, Sharıqlı dáw, Dáwkempir, Qızpalwanlar edi. Qoblan kóp qıyınshılıq penen óziniń batırılıǵı hám mártligi menen jeńiske erisedi. Qoblannıń ar-namısı, kúshi, elge sırttan dushpan ákelmew, dushpandı óz ornında qurtıwǵa jumsaladı. Qoblan dáwler menen gúreske ketip baratırǵanda Aqshaxannıń aldawına túsip, ólimge baratırman dep oylamaydı. Al, elimniń jawın joq qılıwǵa baratırman degen isenimde boladı.

Jawız, hiyleker xan Qoblandı aldawlıq penen sırtqı jawlarǵa jumsap qoymastan, batır joqta Alshaǵır dáwdi shaqırıp Qoblannıń elin talatadı. Dástanda Qoblan aq kókirek, inanǵısh, keshirimli adam retinde súwretlenedi. Aqshaxan Qoblanga qanshelli dárejede dushpanlıq etse de, onı keshirip keledi. Azıwlınıń elinen qaytıp kelip, Alshaǵır xannıń qolınan óz elin azat etedi. Al, Aqshaxannıń Qoblanga islegen dushpanlıq, jawızlıqları bul xalıqqa qarsı islegen dushpanlıq jawızlıqlar bolıp tabıladı.

Qoblan obrazi: Dástandaǵı barlıq waqıya Qoblan obrazınıń átirapına jámlengen. Ol xalıq ármanındaǵı hesh nárseden qorqpaytuǵın, eli-xalqı ushın janın pidá etetuǵın, bahadır batır obrazında súwretlenedi. Onıń xalıq qaharmanı ekenligi mına sózlerinen belgili boladı:

Men atadan bolǵanda,
Ermen dep men bolǵanman,
Men anadan tuwǵanda,
Narman dep men tuwǵanman

Bul dúnyağa kelgende,
Ólmek ushın kelgenmen,
Ólimniń haǵın bilgenmen,
Aq kirewke sawıtım,
Isqatım dep kiygenmen,
Ústimdegi aq kóylek,
Kepinim dep kiygenmen.
Bawırı tartıq sarı jay,
Uranım dep júrgenmen,
Ispixan semser qılıshtı,
Quralım dep júrgenmen,
Sabı altın aq qanjar,
Iymanım dep bilgenmen,
Qaraǵay saplı aq nayza,
Sayǵaǵım dep júrgenmen.

Qoblan óziniń barlıq kúshin xalıq jawı dep esaplangan sırtqı dushpanlarǵa dáwlerge qarsı jumsaydı. Ol jaw xabarın esitse, taysalmastan oǵan gúreske tayın turadı. Bul onıń xarakterine tán bolǵan tereń patriotizm sezimлерinen derek beredi.

Qoblan óz elin, tuwǵan jerin shın júreктен súygen patriot batır. Dástanda batırdıń tuwǵan jerin qızǵın muhabbat penen súyiwi shın júreктен shıqqan jalınlı sózleri menen jırlanadı. Qoblan ózi joqta jaw shawıp ketken elin izlep keledi. Kelse pútkil xalqın Alshaǵır xanniń basqınshıları bende qılıp aydap ketkenin kóredi. Sondaǵı batırdıń tuwǵan jerine, óz xalqına bolǵan súyiwshiligi dástanda ayırıqsha jalınlı muhabbat penen jırlanadı:

Munda xalqın kórmedi,
Joqlap Qoblan eńredi,
Qara kól degen kól ediń
Batpaǵına bir awnap,
Júrgen balań men edim,
Jel qayıq minip astıma,
Tutqın alıp qolıma,
Ań awlap shıqsam ústińe,
Aldırmawshı edi úyregiń.

Qoblan óz xalqın qanday jalınlı muhabbat penen súyse, xalqı da óziniń batır perzentin sonshellı dárejede ulıǵlaydı.

Xalıq Qoblandı «boz atawdıń tulǵası», «xalıqtıń tiregi», «miywalaǵan daraqtıń miywesi» dep táripleydi.

Dástanda Qoblan obrazınıń xalıqshılıǵı, jetim-jesirge, jarlı-gedeylerge ǵamxorlıq etkeni de atap kórsetiledi. Aqshaxannıń ǵaziynesinen 43 ǵashır zer aladı. Bul zerdi Qoblan jetim-jesir, kambaǵal-gedeylerge úlestirip beredi.

Solay etip, dástandı dóretken xalıqtıń qıyalında Qoblan obrazı óz dáwiri ushın eń jaqsı, unamlı obrazlardıń biri bolıp tabıladı.

Qurtqa obrazı hám basqa da unamlı obrazlar: Qurtqa óziniń aqıllılıǵı, danalığı menen kózge túsedı. Ol batırǵa qısılǵan jerde aqıl-keńes beredi, jónsiz islerden, kereksiz háreketlerden batırdı saqlandıradı.

Qurtqanıń bilgir, danalığı, ásirese onıń batır Qoblanga ılayıqlı tulpar at saylap alıp, onı baǵıp jetistiriwinen kórinedi. Jáne de Qurtqanıń aqıllılıǵı mınadan kórinedi: Qoblan Seydimxan batırdıń eline barıp, arsha aǵashtı qulatıp, Qurtqanı óz eline alıp qaytarda Qurtqa Qoblanga anasınan enshige «Jay tastan basqa nárese alma, tek jay tastı ǵana sorap al»,—dep aqıl beredi. Sońınan jay tas Qoblanga kóp payda keltiredi.

Dástanda Qurtqa tek batırdıń joldası, aqılqoy járdemshisi ǵana emes, al xalıqtıń ǵamın oylaǵan, xalıqqa basshılıq qılatuǵın dana basshı retinde de kózge túsedı. Bul dástandaǵı mına epizodta ayqın kórinedi. Alshaǵır xan Qoblannıń elin shawıp, xalqın bende etkennen keyin, jawdıń qolında bende bolıp júrgen búlingen el-xalıq Qurtqaǵa jılap keledi. Sonda Qurtqa Alshaǵır xannıń aldına barıp, bılay deydi:

Buringıdan qalǵan sóz,
Xan ústine jaw kelse,
Qaytar eldiń dáwleti,
Xan ústine el kelse,
Ol da xannıń dawleti,
Jetim ul menen jetim qız,
Bul da xannıń perzenti.

Qurtqa durıs, aqıllısóz aytıp, eline altı ay erkinlik, jeńillik alıp beredi.

Qurtqa obrazındaǵı jaqsı qásiyetlerdiń barlıǵı tereń patriotizm, eldi súyiwshilik penen tıǵız baylanıslı. Qurtqa el qorgaw mápin óz qarabasınıń mápinen joqarı sanaydı. Onıń obrazı patriot hayal-qızdıń obrazı.

Qurtqaǵa jaqın, uqsas obraz — Qoblannıń qarındası **Qansulıw** obrazı. Bul da Qurtqa sıyaqlı aqıllı, parasatlı, batırdıń keńesshisi aqılǵóy qarındası retinde súwretlenedi.

Qoblan Aqshaxannıń jawızlıǵına shıdamay qáhár lenip Aqshaxanǵa qarsı atlanbaqsı bolǵanda, Qansulıw Qoblanǵa; «Xanǵa qarsı urıspa, urısań biyǵúna xalıqtıń nahaq qanı tógiledi» dep durıs aqıl beredi.

Dástanda bulardan basqa Qıdırbay, Bozkempir, Polat, Qaralxan, Er Sayım sıyaqlı t.b. unamlı obrazlar bar. Bular batırdıń obrazın ele de kúsheytip jawız kúshlerge qarsı xalıqlıq kóz qarastan súwretlenedi.

Aqshaxan obrazı: Ol dástannıń basınan ayaǵına deyin zalım, dúnyaxor, aldawshı, reyimsiz adam sıpatında súwretlenedi.

Ol Qoblan tuwılmastan burın-aq, Qıdırbaydıń barlıq mal-dúnyasın talap alıp, Qıdırbay menen Bozkempirge zulımlıq etip, reyimsizlik penen azap beredi.

Qoblan er jetip batır bolǵannan keyin Aqshaxan Qoblandı óltiriw ushın ashıq túrde háreket etiwge qorqıp, aldaw, hiyle, sumlıq penen háreket etedi. Qoblanǵa túrli jamanlıqtı isleydi.

Bunnan basqa da, Qoblanǵa qarsı gúresetúǵın sırtqı dushpanlardıń wákilleri retinde birneshe qalmaq batırlarınıń obrazları berilgen. Bular: Alańǵasar Álip dáw, Bóke dáw, Alshaǵır, Kóbikli, Sharıqlı, Dáw Kempir, Qız palwan obrazları esaplanadı. Dástanda olardıń geyparaları «Qalmaq» dep atalsa, geyparaları «gáwir» dep ataladı. Olar ózleriniń jeke mápi hám xalıqqa qarsı gúreskenlikten ádilliktiń qurbanı boladı.

Qoblan dástani *(dástannan úzindi)*

Endigi sózdi Qoblannıń elinen esitińler: «Ázelgi dushpan el bolmas, etekti kesip jeń bolmas» degen, ózi shawıp alayın dese Qoblannan qorqıp, Shaqan ulı Aqshaxan Úsh

ay on kúnlik joldağı Qarawsın xannıń perzenti Alshaǵır degen gáwirge, Qarabiy degen kárwannan xat jiberip shaqırtıp alıp, «Qoblan kelmestey jaylarǵa bánt boldı»,— dep xabar saldı.

Alshaǵır láshkerlerin jıynap, úsh mın qol menen kelip, eki-ekiden úsh-úshten bólinip, biyǵam otırǵan eldiń ústine jaw bolıp tiydi, ul-qızların bende qılıp alıp ketti. Qoblan jatqan jerinde sáhar waqtında tús kórdi. Túsinde ájayıp is kórdi. Hárkimniń dáwleti tayar waqtında tús kórmeklik buringıdan qalıp edi. «Jaman tús kórseń, túsindi dostıńa jort, dushpanǵa tús jortpa» deytuǵın edi. Qoblannıń qırq jigitiniń Duǵdar xoja degen, Shamay kál degeni bar edi.

Bularǵa Qoblan ayttı:

— Men bir jaman tús kórdim, sizler jorıy alasız ba?— dedi.

— Ájep bolar,— dep Duǵdar túsın jorımaq penen boldı.

Qoblan túsın ayttı:

— Esiktiń aldı sarı dala,
Elim xalqım jıynaldı,
Mal hasılı soyıldı,
Qızıl ala qan boldı,
Dara tabaq qoyıldı,
Quwırdaqlar quwırıldı,
Bul ne bolar Duǵdarjan?
Jaqsı bolsa xalqıma,
Jamanlıǵı ózime.
Duǵdar túsın jorıdı:
— Túsinde qorıqqan quwanar,
Eliń xalqın almandı,
Qapa bolma Qoblanlı,
Esiktiń aldı sarı dala,
Eli xalqın jıyılса,
Mal hasılı soyılса,
Quwırdaqlar quwırılıp
Dara tabaq qoyılса,
Sizler elden ketkeli,
Jeti jıl jeti ay bolǵandı,
Saǵıńandı ata-anań,
Atań edi Qıdırbay,

On bir aylar tolǵanda,
Ol qurbanlıq kelgende,
Basqa emes dáwletiń,
Mal úlkeni túyedi,
Túyeni uslap alǵandı,
Eki jerden shalǵandı,
Qanlar aǵıp turgandı,
Ulama menen ǵarrıńdı,
Elińnen jıynap alǵandı,
Quwırdaqtı quwırıp,
Dara tabaq qoyǵandı,
Quwırdaqqa toyǵan soń,
Salamat kelgey Qoblan dep,
Patiya duwa qılǵandı,
Eli xalqıń amandı,
Qapa bolma Qoblanlı.
Qoblan taǵı sóyledi:
— Enem edi Boz kempir,
Nar túyeniń qátebi,
Qátebine tańılıp,
Bende bolıp kórindi,
Bul ne bolar Duǵdarjan?
Joriykór bul túsimdi,
Jaqsılıq bolsa elime,
Jamanlıq bolsa ózime.
Duǵdar juwap beredi:
— Eneń edi Boz kempir,
Bende bolıp kórinse,
Saǵıńandı sizlerdi,
Jeti jerde otar bar,
Otar úyge barmaǵa,
Eneń talap qılǵandı,
Jel mayanı keltirip,
Gebejege tańǵandı,
Ishine kempirdi salǵandı,
Jıǵılmasın kempir dep,
Sırtınan arqan alǵandı,
Gebejede kórgensoń,
Tańıwdama eken degenseń,
Eli xalqıń amandı,

Qapa bolma Qoblanlı.
Qoblan tağı sóyledi:
— Qarındasım Qansulıw,
Jer astında zarladı,
Jubatar bende bolmadı,
Bul ne bolar Duǵdarjan?
Duǵdar juwap beredi:
— Tar qursaqta jatisıp,
Adasqanda keńesken,
Talasıp emshe kemisken,
Tay qulınday tebisken,
Adasqanda keńesken,
Toqalaq múyiz aqqozıń,
Baǵlan qozıń Qansulıw,
Jer astında mańrasa,
Aǵajan dep jılasa,
Jubatar bende bolmasa,
Sizler elden ketkeli,
Jeti jıl jeti ay bolǵandı,
Saǵıńanda sizlerdi,
Aq ordaǵa kelgendi,
Sáharge deyin otırıp,
Ǵamgúnge kewlin toltırıp,
Qızıl júzin soldırıp,
Ol túńlikti bastırıp,
Hám esikti qawsırıp,
Maqpaldan kórpe jamılıp,
Qılday beli esilip,
Aǵajan, dep ah urıp,
Sizdi aytıp jılap turǵandı,
Ǵárip kewli buzılıp,
Kózden jası tógilip,
Qara qıpshaq elatın,
Úlken úyge baralmay,
Qoya ǵoy dep ayta almay,
Shiy jaǵalap júrgendi,
Kórpe astında kórgenseń,
Jer astıma degen ekenseń,
Eliń xalqıń amandı,
Qapa bolma Qoblanlı.

Qoblan tağı sóyledi:

—Alđan yarım Qurtqajan,
Bir qániz bar keyninde,
Sarı taw degen jerlerde,
Bir oramal bar iyninde,
Sarı taw degen jerlerde,
Tezek terip sarđayıp,
Alđanım dep muńayıp,
Bende bolıp kórindi,
Bul ne bolar Duđdarjan?
Jorıy górshi túsimdi,
Jaqsılığım xalqıma,
Jamanlığın jorıy gór,
Qoblannıń jalđız basına.
Duđdar juwap beredi:

—Alđan yarım Qurtqajan,
Bir kániz bolsa keyninde,
Oramal bolsa iyninde,
Tezek terip sarđayıp,
Alđanım dep muńayıp,
Bende bolıp kórinse,
Atań edi Qıdırbay,
Ullı sharwa bay edi,
Jaz jaylawđa qonđandı,
Úshjúz sıyr tuwđandı,
Esikke adam salgandı,
Qurtqa dayın ol jeńgem,
Jer oshaqtı qazđandı,
Toy qazandı asqandı,
Sawıp alđan sútlerin,
Alıp kelip quyđandı,
Qabın alıp qolına,
Ol shańlaqqa barđandı,
Quwrağan tezektı alđandı,
Jas tezektı qoyđandı,
Sizler túsip yadına,
Shańlaqta jılap turđandı,
Sút astına ot jağıp,
Atań menen anańa,

Tınbay xızmet qılǵandı,
Ol shańlaqta kórgenseń,
Bendeme eken degenseń,
Eli xalqıń amandı,
Jılay berme Qoblanlı.
Qoblan taǵı sóyledi:
— Qara qıpshaq elinde,
Ne ğoshshaǵım bar edi,
At aldında aydalıp,
Biyǵúna qolı baylanıp,
Aytar sózin aytalmay,
Eter isin etalmay,
Kerilip qamshı tartalmay,
Bende bolıp kórindi,
Bul ne bolar Duǵdarjan,
Jorıy gór bul túsimdi,
Jaqsılıq bolsa xalqıma,
Jamanlıǵın jorıy gór,
Astında torı atıma.
Duǵdarjan juwap beredi:
— Qara qıpshaq xalqıńda,
Belbewinde aq pıshaq,
Atlanǵanda mıńǵa shaq,
Ne ğoshshaǵın bar edi,
At aldına aylanıp,
Biyǵúná qolı baylanıp,
Bende bolıp kórinse,
Qara qıpshaq elleriń,
Ol Samarqand qalaǵa,
Bazar etip barǵandı,
Bazarların bazarlap,
Báhár waqtı bolǵandı,
Qaytıwǵa talap qılǵandı,
Báhárdiń bolǵan waqtında,
Naǵız kóklem shaǵında,
Jaramay at qalǵandı,
Jaramaǵan atların,
Ol jetelep turǵandı,
At keyninde bolǵansoń,
Márt ońında bolǵan soń,

Aydawma eken degenseń,
Qapa bolma Qoblanlı,
Eli-jurtıń amandı.

Qoblan taǵı sóyledi:

—Úsh júz túyem bar edi,
Jalańash júkler artılıp,
Arqası jara kórindi,
Bul ne bolar Duǵdarjan?

Duǵdarjan juwap beredi:

—Úsh júz túyeń bar bolsa,
Jalańash júkler tiyilip,
Arqası jara kórinse,
Sizler elden ketkeli,
Shıǵıp ketken kárwan bar,
Bıyıl qaytıp kelgendi,
Sarayǵa júgin túsirip,
Túyeni aydap jiberip,
Túye kógin alǵandı,
Jabaǵı júni túskeni,
Qılshıq júni qalǵandı,
Arqan batqan jerleri,
Aqtan jargaq bolǵandı,
Aq jargaqtı kórgenseń,
Jaralı ma eken degenseń,
Eli xalqın amandı,
Qapa bolma Qoblanlı.

Qoblan taǵı sóyledi:

—Sansız attıń úyiri,
Esapsız jılqım bar edi,
Qulınım onda kisneydi,
Anası munda aznaydı,
Qosar bende bolmadı,
Bul ne bolar Duǵdarjan?
Jorıy kórgil túsimdi,

Jaqsı bolsa xalqıma,
Jamanlıǵn jorıy gór,
Qoblannıń jalǵız basına.
Duǵdar juwap beredi:
— Esapsız jılqıń bar bolsa,
Sansız attıń úyiri,
Qulınıń onda kisnese,
Anası onda aznasa,
Qosar bende bolmasa,
Sizler elden ketkende,
Tuwıp qalǵan qulın bar,
Jetisine kelgende,
Jeti jasar qısıriqqa,
Ayırıp ayǵır salǵandı,
Qulını onda bir kisnep,
Jáne kóldiń bawırında,
Anası awnap turǵandı,
Eli xalqıń amandı,
Qapa bolma Qoblanlı.

Qoblan taǵı sóyledi:

— Altı úy tolǵan óli mal,
Hinji menen gáwhar bar,
Patshalıq xatqa salındı,
Ǵáziynege kisen urılsa,
Bul ne bolar Duǵdarjan?
Jorıy gór bul túsimdi,
Jaqsı bolsa elime,
Jaman bolsa ózime.

Duǵdar juwap beredi:

— Hinji-gáwhar bar bolsa,
Patshalıq xatqa salınsa,
Ǵáziynege kisen urılsa,
Sizler elden ketkeli,
Atań Qidirbay ǵarriǵa,
Xannan diywan kelgendi,
Patshalıq xatqa salǵandı,

Qırqtan birge zakatın,
Ol zakatın algandı,
Ġáziynege salgandı,
Ol zakatın kórgenseń,
Malımdı berdi me degenseń,
Eli xalqıń amandı,
Qapa bolma Qoblanlı.

Qoblan tağı sóyledi:

— Otız birdey ul bala,
Nárestedey sol bala,
Gewdesi qalğan besikte,
Gellesi jatqan esikte,
Sheyit bolıp kórindi,
Bul ne bolar Duđdarjan?

Duđdar juwap beredi:

— Qırq shilter ġayıp erenler,
Ol túsińe kirendi,
Shilterlerdi kórgenseń,
Ballar ma eken degenseń,
Eli xalqıń amandı,
Qapa bolma Qoblanjan.

Qoblan tağı sóyledi:

— Bosaqam biyik boz orda,
Bosaqam jatır bir jerde,
Altınnan etken uwıgım,
Shashılıp atır hár jerde,
Shańaraq jatır bir jerde,
Bul ne bolar Duđdarjan?

Duđdar juwap beredi:

— Bosaqan jatsa bir jerde,
Uwıgıń jatsa shashılıp,
Otın bolıp hár jerde,

Ázelgi dushpan el bolsa,
Etekti kesip jeń bolmas,
Shaxan ulı Aqshaxan,
Ozaldan bolǵan ol dushpan,
Ózi alayın dese de,
Qádigi bar, qáwpi zor,
Úsh ay on kún jerlerde,
Qarawsın xanniń perzenti,
Alshaǵırday gáwirdi,
Xan shaqırtıp alǵandı,
Qorǵanshaday qalaǵa,
Qorǵasındı quyǵandı,
Jol-jol qılıp alǵandı,
Ulların bende bolǵandı,
Qızın olja bolǵandı,
Aldınnan shıǵar elin joq,
Esitip keler kisiń joq,
Keldin be, jalǵız balam, dep,
Atań menen anań joq,
Jayıla shıǵar malın joq,
Topıraqqa bir awnap,
Awnap jatar balań joq,
Batır bolsań qayǵın joq,
Alshaǵır gáwir alıptı,
Bunı ayttı dep sarǵayma,
Tuwrı ayttı dep muńayma,
Xalqım wayran boldı dep,
Mısalına qarasam,
Bul túsindi jorisam,
Atlana gór Qoblanlı.

Bunnan keyin Qoblan qırq jigitine qarap bir sóz ayttı:

— Jawǵa ketken balam jılap zar-zar,
Mın bálege xalqım bolǵan duwshaker,
Qulaǵın sal tıńlay berin qırq jigit,
Qostarsızban aytatuǵın arzım bar,

Jawlar kelgen meniń Qıpshaq elime,
Ǵazlardı qondırǵan aydın kólime,

Áwel bastan sizge bayan áyleyin,
At oynatıp bardım Azıwlı sháhárine.

Dushpanlardı óz awzıma qarattım,
Ne birewdi biygúnadan bozlattım,
Ne gúnási bar edi Azıwlı eliniń,
Xalqın shawıp ulı-qızın jılattım.

At shaptırmay bálent tawdı lalama,
Allanıń húkimi eki bolama,
Dushpanlardı Dağıstanda jılattım,
Kesapatı tiydi ata-anama.

Ashılmayın taza gúldey solǵandı,
Ne adamım biy ájelden ólendi,
Dushpanlardı barıp bizler jılattıq,
Kesapatı el-xalqıma bolǵandı.

Múxmin bolsań jaratqan dep zar áyle,
Sawash bolmay bedew atlarǵa minbe,
Aydawda kelip tur jetim-jesirler,
Qırq jigitler óz balańnan kem kórme.

Qulaǵıń sal qırq jigitler sózime,
Inánip erdińler meniń izime,
Aydawda kelip tur ne bir gáripler,
Áwel quda tapsıraman ózińe.

Ruqsat bergil qırq jigit,
Bul ketkennen keteyin,
Joldı máskan eteyin,
Bir yarım ay jol júrip,
Qorganshaǵa jeteyin,
Jaylawımnan el ketse,
Ras bolsa kórgen tús,
El keyninen quwarman,
Taba qoysam xalqımdı,
Altı ayǵa taman kelermen,
Tabalmasam xalqımdı,
Jıl on eki ay quwarman,

Alsam alıp kelermen,
Alalmastay kún bolsa,
Qutqaralmasam dushpannan,
Razı bolıń duzıńa,
Ájelim jetip ólermen.

Bunnan keyin qırq jigitten ruqsat alıp Qoblan attı jolǵa saldı.

Neshshe maydan jollardan,
Bir yarım ay júrgende,
Áyne sáhár waqtında,
Bir jerlerge kelgende,
Jerdiń júzin duman bastı,
Márttiń kózi qamastı,
Aǵarıp ol táń attı,
Qıp-qızıl bop kún shıqtı,
Eli túwe xalqı joq,
Kóship ketken ornı joq,
Bul Qoblanda qayǵı kóp,
Qara kól degen kól edi,
Malıma jaylı jer edi,
Otırǵandı xalqım dep,
At oynatıp kelip edi,
Munda xalqın kórmedi,
Joqlap Qoblan eńiredi,
Xalqın aytıp jıladı,
Áyne quptan boladı,
Dógerекке qaradı,
Dógerекке qarasa,
Tórt kóldiń arǵı jaǵında,
Toǵız joldiń dárbentinde,
Jıltılday berip ot shıqtı,
Xalqım mında eken dep,
Qoblan batır at shaptı,
At shawıp barsa qasına,
On bir kempir, on bes shal,
Kóshke erip júre almay,
Aydawǵa zalım bolmaǵan,
Qara kóldiń jaǵasında,

Iyneden qarmaq salıp,
Otırğan kempir-shallardı,
Kelip kózi koredi.

Bunnan keyin, kim teñlesten ayırılğan, kim qurdaстан
ayırılğan, teñlesim, qurdasım dep jılağan ġarrılardıń ústine
barıp, Aqshaxannan kelgen jasawıl atlı bolıp, ġarrılarǵa
Qoblan bir sóz ayttı:

— Bizler boldıq bul jerlerde biyqarar,
Qara kól boyında bolıń intizar,
Qalıpsız ellerden mında otırıp,
Zamanıńız qanday boldı ġarrılar,
Lashın bolıp qanatıńnan qayrılıp,
Júyrik ediń doynaǵıńnan mayrılıp,
Zamanıńız qanday boldı, qarıyalar,
Siz qalıpsız búlgen elden ayrılıp,
Men kelemen astımda atım oynatıp,
Tánde janım jáne tánim qıynatıp,
Ne sebepten márt Qoblan dep sóyleyseń,
Aparayın Aqshaxanǵa jılatıp,
Batırlıǵım bul jerlerde bildirip,
Bársheńizdi úsh aǵashqa ildirip,
Ne sebepten márt Qoblan dep sóyleyseń,
Aparayın Aqshaxanǵa jılatıp,
Batırlıǵım bul jerlerde bildirip,
Bársheńizdi úsh aǵashqa ildirip,
Ne sebepten márt Qoblan dep jılaysań,
Óltireyin qara bawırıń tildirip,
Sonda ġarrılar sóyledi:
— Aynanayın xan aǵa,
Sóyletip óltir jan aǵa,
Men Qoblandı neteyin,
Boz qozım dep jılayman,
Kim ayırılğan qatardan,
Qańǵırǵanǵa jılayman,
Kim ayırılğan qostardan,
Qıya shólde jılağan,
Quw basım dep jılayman,
Men Qoblandı neteyin,

Búlgen el dep jılayman,
Búlgen eldiń ishinde,
Otırar edi Qıdırbay,
Bizler barsaq aǵam dep,
Mına eldi jaǵalay,
«Barmısań aǵa?» degende,
Ses beriwshi edi gúńirenip,
Qıtay, qıpshaqtı aralay,
Boz kempirdey jan jeńgem,
Shıǵıwshı edi tawlanıp,
Qatarımnan ayrılıp,
Qańǵırǵanıma jılayman,
Mınaw eldiń aǵası,
Aq kishi tonnıń jaǵası,
Búlgen eldiń iyesi,
Janım bolsın jolında qurban,
Ǵarrı aǵamnıń balası,
Janım qurban jolında,
Márt Qoblan dep jılayman,
— Bul gáplerdi esitip,
Astındaǵı torı atı,
Gúrkirep kisnep ses berdi,
Gúrkiregen sesleri,
Ǵarrılarga baradı,
Attıń dawısın tanıydı,
Kempir menen ol ǵarrı,
«Men baraman Qoblanǵa,
Men baraman Qoblanǵa» dep,
Bári teńnen juwırdı,
Jekennen islegen qosı,
Japırılıp jıǵıldı,
Buzıp shıqtı dalaǵa,
Kózi tústi ǵarrılardıń,
Qoblan atlı balaǵa,
Shúkir etip jılaptı,
Jaratqan qádir allaǵa,
Kózgeneńnen torı attıń,
Áne moynın qushaqlap,
Kóziniń jası monshaqlap,
— Aqqan suwım saǵası,

Sağam aman barma ediń,
Máwjiregen daraq miywesi,
Miywem aman barma ediń,
Quwrağan tawdıń gıyası,
Giyam aman barma ediń?,
Búlgen eldiń aǵası,
Shıraǵım aman barma ediń,
Qarańǵı jerdiń jaqtısı,
Gáwhárim aman barma ediń,
Qoblan sonda sóyledi;
— Jılay görmeń ǵarrılar,
Bozlay görmeń sorlılar,
Eller qayda, jurttı qayda,
Jurttı kimler alǵandı,
Xalıqtıń mınaw búlginine,
Kimler sebep bolǵandı,
Qara qıpshaq ellerden,
Kimler ólip, kim ólmey qalǵandı?
Sonda ǵarrılar sóyledi:
— Otır edik biy qayǵı,
Juma kúni pesinde,
Awılǵa qarap oq attı,
Ázelgi dushpan el bolmas,
Etekten kesse jeń bolmas,
Shaxannıń ulı Aqshaxan,
Ózi alayın dese de,
Qádigi bar qáwpi zor,
Keledi dep senlerdi,
Úsh ay on kún jollarda,
Qarawsın xannıń zurriyadı,
Alshaǵırday gáwirdi,
Xan shaqırıp alǵandı,
Mınaw xalıqtıń búlginine,
Aqshaxan sebep bolǵandı,
Qoblan óldi degensoń,
Alshaǵırday ol naymıt,
Úsh mın lášker qol alıp,
El shetine kelgendi,
Ulıńdı bende qılǵandı,
Qızıńdı olja qılǵandı,

Jası jetken garrılar,
Appaq shashlı mamalar,
Náresteler, balalar,
At astında shırağım,
Tozań bolıp qalgandı,
Jayılıp atqan elińe,
Biy qayđı jatqan xalqıńa,
Olar kelip oq attı,
Oq atqanda kóp attı,
Sharwa jatqan ellerdi,
Qoylar kibi mańrattı,
Xalqıń jılap ketkensoń,
Aradan úsh kún ótken soń,
Bul qorgandı qamadı,
Qaladađı adamnıń,
Ulı-qızın shuwlatıp,
Munı alıp bir ketti,
Bular ótip ketken soń,
Anańız benen atańız,
Nar túyeniń qátebi,
Qátebine bir tańıp,
Munı hám alıp bir ketti,
Atań ketti degen soń,
Qanlar aqtı kózinen,
Ata-anań ketip bolğan soń,
Qarındasıń Qansulıw,
Jasawıllar keyninde,
Ókshesin atqa bastırıp,
Dushshı etine qamshı urıp,
Qoblanjan, dep aq urıp,
Bul da ótti usı jerden,
Sıńlıń ketti degen soń,
Sózden qaldı márt Qoblan,
Aq nayzağa súyenip,
— Bári de ótip bolğan soń,
Bes kún jáne ótken soń,
Qurtqadayın kelindi,
Eki birdey jasawıl,
Bunı hám aydap bir keldi,
Qara shashın jayıptı,

Júzine tırnaq salıptı,
Sınsıp jılap bir keldi,
Kelerme eken Qoblan dep,
Kórseterme eken mağan dep,
Ġapıldan keldi dushpan dep,
Aytıp-aytıpjıladı,
Qıtay-qıpshaq elinde,
Jılamay adam qalmadı,
Aynala berip kóz saldı,
Kózi tústi bizlerge,
Qaynağa dep sóz saldı:
— Haw qaynağa, qaynağa,
Bizler ketip baramız,
Jaw aldında aydalıp,
Sizler qalıp barasız,
Qoblanlıday batırdıń,
Aytqan kúni sol edi,
Keletuǵın waqıtqa,
Jaqın kúnler bar edi,
Kele ġoysa Qoblanım,
Ayta ġóriń dep edi,
Asıqpasın batırım,
Búlip ketken elim dep,
Astındaǵı torı attıń,
Altı ay kúni kem edi,
Batırlıǵı tutpasın,
Astındaǵı torı atın,
Altı ay baqsın dep edi,
Qalanıń kún batısında,
Jerden aqım qazdırıp,
Altı aylıq attıń ot-shóbin,
Márttıń jeytuǵın azıǵın,
Qoyıpkettim dep edi,
Jılap ketti balam dep,
Qayǵırmasın dep edi,
Astındaǵı torı atın,
Altı ay baqsın dep edi,
Sadaǵası keteyin,
Qaynağa degen tilinen,
Jawdıraǵan kózinen,

Sergizdan bolıp ketermen,
Kelin jannıń izinen,
Qaynaǵa dep bir ketti,
Ayta almay ketti kelinjan,
Endigi gáptiń izini.

Bunnan keyin ǵarrılardı izine ertip, Qorǵansha qalasına barıp, qalǵan-qutqanların jıynap, buzılǵan qalaların, búlgen ellerin kórip, bawrı ottay janıp, bayaǵı jer tóleni tawıp aldı. Atlastan jabıwın, gúdari ayılın salıp, torı atın baǵıp jata berdi.

Aradan 40 kún ótkende Qoblan qıyal etti: «Eli xalqım búlip ketkende, dushpan alıp ketkende meniki ne jatıs, ne máslik»torı atqa er saldı. Zárteń-záberteń erlep alıp, at ústine minip, namazlıger waqıtta arqa dárwazaǵa keldi. Bul dárwazada bayaǵı túsinde kórgen quw gelle «Há Qoblan, jolıń bolsın Sultan» dep aldınan óte berdi. Qoblan da «Atar tańǵa júrseń de, batar künge júrme, degen menmenlik bizge kelmesin», — dep jatqan jerine qaytıp, bir aqsham miyman boldı.

Tañ sáharden Qoblanlı,
Mindi attıń beline,
Shıǵıp Qızır shóline,
Sapar etip atlandı,
Márt atına mingende,
Ush ay on kún jolı bar,
Sebil bolıp qıpshaqlar,
Búlip ketken eline,
«Sen úyrińnen ayrıldıń,
Mende elimnen ayrılǵan,
Shuw janıwar shúw dedi,
Búlip ketken elimdi,
Tabar kúnler barmeken,
Dushpanlardıń qolınan,
Ayırar kúnler barma eken,
Jetim menen jesirdi,
Gárip penen qásirdi,
Bul dushpannıń qısıminan,
Qutqarar kúnler barma eken».

Atqa qamshı uradı,
Búlgen eldiń keyninen,
At oynatıp baradı,
Oylı qumnan órmelep,
Atlar oynap baradı,
Espe qumnan espelep,
At esirip jónedi,
Jete bilmey, shóllerde,
Belli júris qıladı,
Tereń jılǵa, tereń say,
Kúygelekli kóp toǵay,
Bunnan ótip baradı,
Túlki júrmes túneyden,
Túnde ketip baradı.
Qarsaq júrmes qalıńnan,
Qapsıra ketip baradı.
Jetken jerge qonadı,
Gáhiy jerge túslenip,
Gáhiy kólde, gá shólde,
Gáhiy toǵaydıń ishinde,
Jete almay segbir qıladı,
Bir ay máháli tolganda,
Bir yarım ay bolganda,
Gamgúnge kewlin toltırdı,
Qızıl júzin soldırdı,
Astındaǵı torı atı,
Jortalmaydı boldırdı,
Alıp júrgen oraq joq,
Jawdan bóten talap joq,
Qılıshtan bóten jaraq joq,
Búlgen elge jete almay,
Ya keyin qaytıp kete almay,
Jarı jolǵa barganda,
At boldırǵan sekilli.
Qoblan atın baǵıp bul jerde irkiledi.
Endigi sózdi búlgen elden esitiń:

Búlgen elge jaqsı jer barma, jurım-jurqa tawıp alsa,
búlgen eldiń belli kiyimi edi, súyek-sayaq tawıp alsa,
belli tamaq qılatuǵın edi.

Bunnan keyin, Qurtqa sulıw búlgen eldi baslap, Alshağırdıń qalasına bardı.

Búlgen elge jaqsı jer bolsın ba, jawdıń keler betinen, góne qalanıń shetinen Qıpshaqlarǵa jay berdi, Búlgen elde ıqtıyar bolama, dushpanlar astında jaqsıraq at kórinse, ústinde jaqsıraq kiyim kórinse, hám de jaqsı qız-kelinsheklerine sóz salıp, eriksiz tartıp aladı.

Qoblannıń qarındası Qansulıwdı, Alshağır gáwirdiń on bir balası shılım salmaqlıqqa xızmetkerlikke aldı.

Qoblannıń dostı Polat degen bar edi, bul Polatta Qoblannıń elinen qalıp ne bolaman dep, Alshağır gáwirdiń xızmetinde búlgen el menen bul hám tayın turǵan edi.

Búlgen el-xalıq Qurtqaǵa jılap keldi.— «Jolbarıstıń erkegi de mal aladı, urǵashısı da mal aladı» degen, erimizden qalǵan erimiz ediń, aldımızdaǵı basshımız ediń, bizlerdiń ilajımızdı qılsań qalay bolar eken», degende Qurtqanı Alshağır xanǵa barayın dese de ata-enesı jibermeytuǵın edi. Endi ata-enesiniń qolın qaǵıp taslap, xalıq ushın ólsem ne ayıbı bar dep, basın qanjıǵaǵa baylap, Alshağır gáwirge sapar tarttı.

Patshanıń qapısına jaqınlaǵan jerde esiktegi jállatlar Qurtqanıń jeńin jırtıǵıraq, jaǵasın kir kórip, «Patshamızdıń rayın qaytararsań, zańǵar!»—dep quwıp saldı.

Qurtqa jılap baratırǵanında aldınan bir kempir shıqtı.

—Háy kelin, nege jılap baratırsań?—dedi. Anda Qurtqa ayttı:—Alshağır gáwirge barayın dep edim, barıp arza qılayın dep edim, esigindegi jállatlar kirgizbey quwıp saldı. Sol sebeplik kemlik kelip jılap baratırman,—dedi.

—Háy balam, kún batıs tárepinde qırq tisli bir zańgi bar, sol zańgiden minseń, men datqashıman deseń sonda ǵana kórerseń,—dedi.—Qatarında narıń bolmasa, jeteginde atıń bolmasa, kiseńde pulıń bolmasa, esikten tuppa tuwra hasla kirmeklik joq,—dedi.

Bul sóz maqul túsip, qırq tisli zańginiń ústine minip, basın suǵıp qarasa, Alshağır gáwirdi kórdi.—Datqashıman taqsır,—dep Qurtqa bir sóz ayttı:

—Aw, Alshağır, Alshağır,
Biz musılman, sen kápir,
Datqashıman men dedi,

Arza aytalmay baraman,
Arzımdı esit sen dedi,
Kirgizbeydi ústińe,
Barmayın desem kúnim joq,
Patshalıqtan miniń joq,
Qatarımda narım joq,
Jetegimde atım joq,
Jállatqa berer nársem joq,
Aydawda kelgen el edik,
Búlip kelgen biz edik,
Aldımda basshı joǵınan,
Aytıp kel dep jibergen,
Xalıqtıń aytqan sózi edi,
Alshaǵır patsha siz dedi,
Datqashıman men dedi.

Sol waqıtta Alshaǵır gáwir esiktegi jálladlarǵa «duzım tutsın, kóziń shıqsın, Qurtqanı esikten alıp kel» — dep hámir etti.

Jálladlar hár qaysısı hár tárepke juwırdı, Qurtqanı tawıp aldı.

— Bararsañ xannıń aldına, kórinerseń kózine, minerseń eki dizine! — dep túygishlep, jayǵa iyterip jiberdi, ishkerige barıp óz tártibinshe sálem berdi. Patsha da sálemin álik aldı. Sáleminen keyin patsha bir sóz ayttı:

Jol bolsın, jol bolsın,
Dáwletińiz mol bolsın,
Aldıma jılap kelipseń,
Kimnen kórdiń zorlıqtı,
Qurtqa kelin jol bolsın,
Bereyin sizge teńlikti,
Kim áyler pıǵlı tarlıqtı,
Aldıma jılap sen keldiń,
Ettime birew zorlıqtı,
Qayılsań jannan keshpege,
Kimnen kórdiń xorlıqtı,
Kim áyler pıǵlı tarlıqtı,
Qaldırmastan aytaber,
Basıńdaǵı barlıqtı.

Anda Qurtqa sóyledi:
— Haw Alshağar, Alshağar,
Biz puqara, sen patsha.
Sóyleytuğın bizde til,
Jetim menen jesirdiń,
Atası patsha siz edi,
Atamızğa bar deyip,
Buyırğan edi bizlerdi,
Jetim qalğan bala edi,
Jetim qalğan qız edi,
Aytıp mınaw turğanım,
Jibergen bizdi el edi,
Aytatuğın arz eldiki,
Sóyleytuğın til biziki,
Anıq tıńla siz dedi.
— Ayta ber nashar sen, — dedi,
Sonda Qurtqa sóyledi:
— Buringıdan qalğan sóz,
Xan ústine jaw kelse,
Qaytar eldiń dáwleti,
Xan ústine el kelse,
Ol da xannıń dáwleti,
Jetim ul menen jetim qız,
Bul da xannıń perzenti,
Dáwlet tayğan eller bar,
Jetim qalğan qızlar bar,
Dáwletli elge keledi,
Patshanıń alğan ayımı,
Sonnán tuwğan qız bolar,
Táwir atım bar bolsa,
Táwir qızım bar bolsa,
Búlip kelgen biz elmiz,
Qaladağı dushpanlar,
Bizge qolın saladı.
Jılap keldik dat etip,
Hámmeni teńdey kóresiz,
Xalıqtıń aytqan sózi edi,
Altı jıllar bolğanday,
Xalqıma jaylaw beresiz,
Alshağır qalay kóresiz,

Úndemedi Alshağır,
Tağı Qurtqa sóyledi:
— Qarasha xanniń wağında,
Qatın erdiń tusında,
Qoblan elde barında,
Sendey patsha bolmasaq ta,
Azğana elge tóre edik,
Jetim qalğan qızlarğa,
Birew qılsa zorlıqtı,
Támbisin onıń biz berdik,
Sıypamasa enesi,
Ne boladı ilajı?
Jetim qalğan balalar,
Birewden jese tayaqtı,
Anasına ol kelse,
Tıńlamasa anası,
Ne boladı ilajı?
Búgin aydıń on besi,
On besi bolar qarańğı,
On besi bolar jaqtı kún,
Qarańğı kún basımnan,
Ketpesine Alshağır,
Jetemeken kózińiz,
Bilesiz be ózińiz?
Esiktiń aldı aq dárya,
Túske deyin pal ağar,
Tústen keyin qan ağar,
Mudam paldıń aǵrına,
Jetemeken kózińiz?
Jáne qanniń ağarın,
Bilesiz be ózińiz?
Jete goysa kózińiz,
Bilegoysañız ózińiz,
Bizdey bolğan qızıń bar,
Oynap júrgen balań bar,
Bizdey bende bolmasqa,
Jeteme eken kózińiz?
Bilesiz be ózińiz?
Buringıdan qalğan sóz,
«Qırq jil haslan baylıq joq»,

«Qırq jil jarlılıq joq» degen,
 Sizge kelgen dáwrın bar,
 Ol basınnan taymasqa,
 Jetemeken kózińiz?
 Bilesiz be ózińiz?
 Tolıp jatqan eliń bar,
 Búlmesine Alshağır,
 Bile ğoysañ ózińiz,
 Jete ğoysa kózińiz,
 Aytıp boldım sózimdi,
 Endi ózińiz bilińiz,
 Barda meniń xalqımdı,
 Qaytadan shap jurtımdı!
 Sonda Alshağır oylandı,
 Túsinedi sózine,
 Iqtıyar berdi sol waqta,
 Bul Qurtqanıń ózine,
 Altı jil Qurtqa bolmasın,
 Altı ay bolsın máwletin,
 Esigińdi qıpshaqlar,
 Jel ashın-da, jel japsın,
 Eger zorlıq qılğanniń,
 Ózi bolsın ólimdar,
 Malı bolsın patshalıq!
 Pa-pa marhawa dep,
 Jar saldırdı qalaǵa.

1. Qoblannıń túsinde qanday waqıya ayan beredi?
- 2.«Bosaǵa biyik boz orda,
 Bosaǵam jatır bir jerde,
 Altınnan etken uyıǵım,
 Shashılıp atır hár jerde,
 Shańaraq jatır bir jerde»
 — degen Qoblannıń kórgen túsın Duǵdar qalayınsha joriydi?
3. Qoblannıń atı ne sebep júrmey qaladı?
4. Eldi shapqan Alshağır haqqında Qoblanga tolıq maǵlıwmat bergen kim?
5. Alshağırǵa bende bolǵan xalıqtıń awhalı qanday edi?
6. Qurtqa Alshağırǵa bende bolǵan xalıqtıń arızın ne dep aytadı?
7. Qurtaqnıń: «Búgin aydıń on besı,
 On besı bolar qarańǵı

On besi bolar jaqtı kún,
Qarańǵı kún basańa,
Kelmesine Alshaǵır,
Jetermeken kózińiz» — degende neni túsinesiz?

1. Dástandı oqıp óz túsingenińizdi gúrriń etip jazıń.

ÁDEBÍYAT TARIYXÍ

Orxon — Enisey jazıwları

XVIII ásirdeń ekinshi yarımında belgili rus sayaxatshılarının biri Remozov Mongolstannıń Orxon dáryasınıń boyında belgisiz háripler menen qulpı taslarǵa qashap jazılǵan jazıwlarǵa dus keledi. Sońınan shved oficeri Iogann Stralenberg hám alım Misser-Shmidler bul haqqında xabar bergen. Biraq bul dáwirlerde heshkim bunday jumbaq háriplerdi oqıw múmkinshiligine iye bola almadı. Sońınan XIX ásirdeń birinshi yarımında «Sibir xabarları» jurnalında Georgiy Spasskiydiń «Enisey estelikleri» — dep atalǵan maqalası járiyalanıp, latın tilinen birneshe tillerge awdarılǵannan keyin, bul estelikke úlken dıqqat awdarıla basladı. Ásirese, fin alımları buǵan kóbirek itibar berip, fin filologiyasına tiyisli bolsa kerek degen pikirge barǵan edi.

Usıǵan baylanıslı fin ilimpazları bul esteliklerdiń atlas kartasın da basıp shıǵardı.

Aradan kóp waqıt ótpesten jáne rus sayaxatshısı N.M. Yadrencev tárepinen Mongolstannıń Kosho-Caydam wálayatınan jáne belgisiz jazıwlarǵa iye bolǵan qulpı taslar tabıldı.

Usıǵan baylanıslı, 1890-jılı fin-ugor ilimiy jámiyeti hám 1891-jılı Rossiya ilimler akademiyasınıń akademigi V.V. Radlov basshılıǵındaǵı ilimiy ekspediciyalar shólkemlestirildi. Bul ekspediciyalar tekstlerdi atlasqa túsiriwden basqa juwmaq shıǵara almadı. Tekstlerdi oqıw múmkinshiligi bolmadı. Estelik tekstlerin eń birinshi márte oqıwǵa miyasar bolǵan alım Daniya ilimpazı Vilgelm Tomsen bolıp, ol eń dáslep háriplerdiń bir-birine uyqaslıǵın izertley otırıp «Táńri», «Türk» degen sózlerdi oqıwǵa miyasar

boldi hám erte dáwirlerdegi túrk tilles xalıqlardıń jazba estelikleri ekenligin dálillep kórsetti. Bunnan keyin rus alımı V.V.Radlov háriplerdiń hámмесin anıqlap, teksttiń derlik hámмесin oqıp shıqtı.

Orxon-Enisey jazıwları tiykarınan tariyxıy waqıyalar boyınsha jazılğan bolıp, onda túrk xalıqlarınıń birlesiwı jolında Kultegin, Bilke qağan hám Tonıkok sıyaqlı bahadır, danışpan el basshılarınıń ornı haqqında sóz etiledi.

713-jılı túrk qağanlıǵı qarluqlardı boysındıradı. Túrklerdiń kórnekleli sárdarı Kultegin húkimet basına shıǵıp, óziniń aǵası Bilke qağandı xan tiklegen. Ákesi Tonıkókti keñesshi etip tayınlaǵan.

Al ózi pútkil túrk áskerlerine basshılıq etken.

Orxon-Enisey jazıwları negizinen úsh bólekke bólinedi.

1. **Kishi jazıw.** Kishi jazıw — dep atalǵan bul bólek tiykarınan 731-jılı uyǵır sawashında qaza tapqan túrk qağanı Kúltegin (685—731) húrmetine jazılğan qulpı tas bolıp, onda derlik túrki qağanatınıń bir ásirge juwıq tariyxıy waqıyaları sóz etilgen. Bul jazıwdı miyras etip qulpı tasta jazıp qaldırǵan onıń tuwısqan aǵası Bilke qağan ekenligi belgili. Sebebi tekstte kórsetilgendey-aq, «Belimniń mádarı, jetkinshek inimmen ayrıldım» — degen qatarlar da bul pikirdi ayqın tastıyıqlaydı.

Biraq Bilke qağan ózi sháwketli patsha bolsa da, inisi Kultegindi ózinen kem sanamaydı. «Men ómirimde qanshama jeńislerge erisken bolsam, hámмесinde de Kulteginniń erligi arqasında eriskenmen» — deydi.

Bul jazıw bir adamnıń erligi bayanlanǵan arnaw sóz (táriyp) yaki onıń ólimine arnalǵan joqlawda emes, jazılıw usılı jaǵınan áyyemgi patshalar tariyxı (Shaxnamalarǵa) na usap ketedi. Bunda bir adam ǵana emes, bálki bir tutas xalıq ómiri kóz aldına keledi.

Bilke qağan inisi Kultegin haqqında baslawdan aldın ózi hám óz siyasatı haqqında aytqan. Bunda otız toǵız oǵuz-qıpshaq qáwimi hám onı bir jerge biriktiriw ushın gúres waqıyaları sóz boladı.

Albette, birneshe qáwimlerdi biriktiriwdiń ózi de ańsatqa túspegen. Usınday sebep penen el arasında urıs-qaǵıslar kóbirek bolıp, bunday sawashlarda óz erligi menen tanılǵan batır sárkarda Kultegin bolǵanlıǵı atap kórsetiledi. Jazıwda

Kulteginniń júrgizgen sawashları qısqa bayan etilip, ol shıǵısta Shantun tegisligine deyin, túslikte toǵuz oǵuz, batısta injiw, sol jaǵında Bayqırı ellerin ózine qosıp alǵanlıǵı haqqında sóz boladı.

Jazıwda kórsetilgendey-aq, «túrki xalqınıń ózi de ósimliktiń dánindey bolıp shashılıp ketti. Olardı jıynap alıwdıń ózi ańsatlıqqa túspeı» — deydi.

Solardıń biri Óteken qoynawı haqqında sóz boladı. Bul jer negizinen túrki taypalarınıń kóp jaylasqan jeri bolıp, tábiyatı gózzal, jeri qunarlı eken. Jazıwda «Óteken», «Bayqırı» jerleri túslikte — dep aytıwına qaraǵanda, alımlardıń kópshiligi Issıq kól, Fergana oypatları bolıwı itimal — dep shamalaydı. Bilke qaǵannıń aytıwı boyınsha Orxon dáryası boyındaǵı xalıqtı Óteken qoynawına kóshirip, otırıqshı elge aylandırmaqshı bolǵan. Biraq kóshpeli turmısqa úyrenip ketken el buǵan boysınbaǵan. Bilke qaǵan da, Kultegin de negizinen eldi biriktiriwge kúsh salǵan ájayıp adamlar bolǵanlıǵı seziledi.

Qaǵan (xan, patsha) obrazları bul jerde qara basınıń baxtı, baylıq ushın gúresiwshiler emes. Olar el-xalıqtı bir jerge jámlestirgen, óz xalqınıń keleshegi ushın gúresiwshi adamlar sıpatında sáwlelenedi. Qulpı tasta bul haqqında da tolıq ayılǵan.

Bul tek jazıw emes — poeziya, tek poeziya ǵana emes — tariyx. Demek mádeniy miyrasımızdıń tórkininiń bir ǵana bólegi. Jazıwda bunnan tısqarı tabǵash qáwimleriniń hiylekerligi haqqında sóz baradı. Qullası kishi jazıwdıń ózinde de adamdı tań qaldıratuǵın hikmetli sózler kóp. Bul jazıw tek Kulteginge arnalǵanı menen Bilke qaǵannıń atı kóbirek aytiladı. Al Bilke qaǵanǵa arnalǵan jazıwda bolsa Kulteginniń erligi ádewir sóz etiledi.

2. **Úlken jazıw.** Bul estelik negizinen 683-jılı tuwılıp, 734-jılı qaytıw bolǵan Bilke qaǵan (tariyxıy dereklerde Mogilan) húrmetine onıń inisi Yollıq tegin tárepinen ornatılǵan. Bul jazıwdıń kólemi basqa qulpı taslarǵa qaraǵanda ádewir úlken. Tasqa qashap jazılǵan dástanǵa kóbirek uqsap ketedi. Bunda kirisiw bólimi, tiykarǵı bólim hám juwmaqlaw bólimleri bar.

Kirisiw bóliminde 630 — 680-jıllar arasında túrki qáwimleriniń Qıtay patshalıǵına baǵınıp qul bolǵanlıǵı, eldegi

qıyın jaǵdaylar hám 680-jıldan baslap túrk qaǵanatınıń qayta tikleniwi sóz etiledi. Sońınan Bilke qaǵan menen onıń inisi Kultegin óz mámleketiniń milliy azatlıǵı ushın gúresedi. Túrki qáwimlerin biriktirip, úlken mámleketke aylandıradı. Qullası bul jazıw 683-jıldan 731-jıllar arasındaǵı qırırq segiz jıldı óz ishine alǵan. Eń sońında 731-jılı Kulteginniń qaytıw bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Eń xarakterli jeri sonda, bul qulpı tasta Bilke qaǵan menen Kulteginniń erligi teńnen súwretlengen. Jazıwdıń baslanıwı negizinen Bilke qaǵannıń babaları Bumın qaǵan hám onıń inisi Istemi qaǵannıń erliginen baslanadı. Baslı maqset qáwimlerdi biriktiriw haqqında boladı. Bul jazıwda da eldi basqarıwshı toparlardıń aqıl-parastı, bilimliliǵı, mártligi, adamgershiligi haqqında jıllı sózler ayıladı.

Úlken jazıwda sol waqıtları túrki qáwimlerdiń atları da tolıq saqlanǵan. Batis penen shıǵıstan shegirtkedey shojıp ketken xalıq qaǵannıń qábirin qaplap ketti. Bumın qaǵan olardıń kósemi sıyaqlı qádirli edi» — degen jıllı sózler ayıladı. Tastaǵı jazıwdıń aytıwına qaraǵanda olardıń sanın aytıp jetkiziw qıyın. Sol waqıttaǵı qáwimlerdiń bári de tolıq qatnasqan.

Bunnan keyin túrkiy xalıqlarınıń óz ara ishki kelispewshilikleri, qáwimler arasındaǵı jánjel hám sawashlar sóz etilgen. Jazıwda kórsetilgendey-aq, Yollıq teginniń ózi qırǵızlar menen jıgırma jeti ret jawlasıp, on úsh márte jeńip, on túrt márte jeńiledi. Hátte usı sawashlardıń ózi de qırǵız eposı Manasqa tiykar bolǵan bolıwı itimal.

Al, usı jazıwdıń bir bóleginde: «Biz geyde óz ózimiz bolıp-aq urıstıq. Qaytıp kiyatırıp Ertis boyındaǵı túrkeshlerdi shaptıq. Túrkesh óz elimiz edi. Biyopalıǵı sebep bolıp, bizge jaw bolıp shıqtı. Sońınan Az qáwimlerin de qırǵınǵa ushıratıq» — deydi.

Solay bolsa da, bul qulpı tastaǵı jan túrshigerlik sawash 630-jılǵı Tabǵashlar menen bolǵan urıs. Bul sawashta túrki xalqı pútkilley tabǵashlardan jeńiledi. Eliw jılǵa sozılıp ketken qullıq dáwirdi bastan keshiredi. Bunnan keyin túrki xalqınıń qaytadan el bolǵanlıǵı haqqında ayıladı. Türk qaǵanatında 716-jılı Qapaǵandar qırǵını baslanadı.

Jazıwda kórsetilgendey-aq, qapaǵanlar Qaǵannıń oń qaptalınan orın alǵan ámeldarlar, sultanlar hám bekler.

Al, shep qanattıń ámeldarları shadlar dep atalıp, olardıń barlıǵı da biy hám sheshenler bolǵan. Qapaǵanlar Bilke qaǵanǵa narazılıq bildirgen. Bunnan keyin qaǵan olardıń hámмесin ólimge buyırǵan. Eń izinde qapaǵanlardıń tuwǵan-tuwısqanlarınıń hámмесi Bilke qaǵanǵa dushpan bolıp shıqqan.

Mine, usınday kelispewshilikler eń izinde 731-jılı Bilke qaǵannıń óz elinen ayrılıp jekkelenip, Shuǵay Kuzın shóllerinde qos soǵıp alıp, kiyik atıp, qus awlap kún kóriw dárejesine shekem alıp kelgen.

Jazıwdıń bunnan keyingi bólimleriniń bári Bilke qaǵan hám onıń inisi Kulteginniń erligi hám xalıqtı basqarıw usılına baǵıshlangan arnawlar.

3. **Tonıkók jazıwı.** Bul jazıw 750-jılı Selengi dáryası boyında ornatilǵan bolıp, onıń avtorı Tonıkók biy. Tonıkók ózi Anatoliya túrklerinen bolıp, óziniń bilimligi hám tapqırlıǵı jaǵınan Bilke qaǵannıń birinshi keñesshisi dárejesine erisken. Ol negizinen túrk qaǵanatınıń tariyxında, túrklerdiń tabǵashlarǵa tutqın bolǵan dáwirlerinde payda boladı. Ilimi hám óneri jaǵınan Bilke qaǵanǵa unap qalıp, qaǵandı qaytadan tárbiyalaydı hám Bilkeniń óz mámleketin qaytadan tiklep alıwına sebepshi bolǵan adam edi.

Sonıń ushın da, qulpı tastaǵı jazıwlar 716-jıllardaǵı waqıyalardı bayanlawdan baslangan. Bunda Tonıkók óziniń Tabǵash elinde tárbiyalanganlıǵın hám bul jerge tutqın sıpatında kelgen Bilke qaǵanǵa járdem bermekshi bolǵanın, sońınan qaǵandı alıp qashıp, batır jigitlerge basın qosqanın, solay etip qaytadan túrk qaǵanlıǵın dúzgenligi haqqında aytadı. Biraq esteliktegi jazıwlarǵa qaraǵanda Tónıkók hesh waqıtta qaǵan (xan) bolǵan emes. Biraq bilimi ózine jetetuǵın bilgir, sóz sóylese ılay suwdı tındırǵanday sheshen adam bolǵan. Bul pikirler onıń:

Aqıl iyesi,
Sóz iyesi men boldım.
Jawımız jirtqısh qustay kóp edi,
Biz jemtik edik.

— degen sózlerinde ayqın seziledi.

Qulpı tasta bayan etilgendey-aq, qaytadan payda bolǵan túrk qaǵanatına qawıp kóp. Ele eńsemizdi kótere almay

atırǵan waqıtta-aq oǵuzlardan elshi keldi. Talabı bizlerge uris ashıw eken. Elshi ayttı: «Toǵuz oǵuz qaǵanı sawashqa tayarlanbaqta. Tabǵashlarǵa Kún Senundi jiberdi. Qotanlarǵa Tonra Esimdi jiberdi. Hámmesi birigip, endi el bolmaqshı bolǵan túrk qaǵanatın qıyaratpaqshı». Bul jerde de Tonıkók óziniń aqıl tájiriybelerin iske saladı.

Usı sózdi esitip,
Túnde uyqım kelmedi.
Kúndiz otıra almadım.
Aqırı qaǵanıma,
Bılayınsha ótindim.

Solay etip, bul jeke sawashlarda da túrk qaǵanatı jeńiske erisedi.

Tonıkók jazıwınıń jáne bir ózgesheligi sonda, ol qapaǵanlardıń sárdarı Túrki Sir Bodanǵa tuwrı múnásibette bolǵan. Onıń batırlıǵı hám adamgershiligi haqqında da qulpı tasta jıllı sózler jazılǵan. Sebebi, Túrki Sir Bodan túrklerdiń sol qanatınıń belgili sárdarı bolsa da, bul haqqında úlken hám kishi jazıwlarda jarıtıwlı maǵlıwmatlar joq. Al, bıraq Tonıkók bolsa onıń erligine hesh qanday shek keltirmeydi. Jazıwdıń sońında: «Men Bilke Tonıkók, Elteris, Bilke qaǵan, qapaǵan ushın gúrestim. Men bolmasam, qapaǵanda, Túrki Sir Bodanda jasay almaǵan bolar edi» — degen sózler bar.

Tonıkók *(úzindi)*

Men Bilke, Tonıkók,
Tabǵash elinde tárbiyalandım.
Túrki xalqı ol waqıtta Tabǵashqa
qaraytuǵın edi.
Dáslep túrki xalqınıń qaǵanı bolmay,
Sońınan tabǵashlardan ajıraldı.
Qaǵanlı boldı,
Qaǵanın taslap,
Tabǵashqa qaytadan baǵındı,
Táńri sonda bılay degen eken:

Qağan berdim,
Qağanıñdı taslap bağındıñ,
Basqağa bağınganıñ ushın,
Táñri seni ólimshi etti,
Túrki xalqı qırıldı,
Áskerleri joq boldı.
Túrki xalqı jasağan jerinde,
Tirilik qalmadı.
Oyda-qırda qańgıp qalğanınıñ hámmesi
Jeti júz boldı.
Eki bólegi atlı edi,
Bir bólegi jayaw edi,
Jeti júz adamdı izine ertken,
Kósemi shad(biy) edi,
Izime ilesiñ, — dedi.
Ileskeni men edim.
Men Bilke Tonıkók,
Sizdi qağan etip saylayjaqpan dedim.
Oylandım:
Arıq buğa menen,
Semiz buğanıñ parqın bilmes, — dep
Qorıqtım.
Usılayınsha oylandım.
Sóytip táñri biylik bergeni ushın,
Onı qağan etip sayladım,
Bilke Tonıkók, óziñ tarxan,
Keñesshi bol,
Men Elteris qağan bolayın, — dedi,
Túslikte — tabǵashtı,
Shıǵısta — qotandı,
Terislikte — oguzlardı kóp
qırǵınǵa ushıratdı.
Aqıl iyesi,
Sóz iyesi men boldım,
Shuǵay quzan — degen jerde,
Qara qumda otırǵan edik,
Kiyik jep,
Qoyan jep otırıwshı edik,
Xalıq tamaǵı toq edi.
Jawımız jirtqısh qustay kóp edi.

Biz jemtik edik.
Usılay otırǵan waqıtta,
Oguzlardan elshi keldi.
Elshiniń sózi mınanday:
Toǵuz oguz xalqı qaǵan sayladı,
Tabǵashlarǵa Kun Senundi jiberdi,
Qotanlarǵa Tońra Semdi jiberdi.
Sóziniń mánisi bılay:
Azǵana túrki xalqı kóshpeli edi,
Qaǵanı alp bahadır edi,
Aqılǵóyi Bilke dana edi,
Usı eki kisi dúnyada bar bolsa,
Seni — tabǵashtı qıradı.
Shıǵısta — qotandı qıradı,
Meni — oǵuzdı qıradı,
Tabǵashlar, túslikten shabırń,
Qotanlar, shıǵıstan shabırń,
Men terislikten bas salaman.
Túrki Sir xalqın,
Sol dushpandı joq qılayıq!
Usı sózdi esitip,
Túnde uyqım kelmedi,
Kúndiz otırǵım kelmedi,
Aqırı qaǵanıma bılayınsha
ótindim:
Tabǵash, oguz, qotan,
Bular úshewi bas salsa,
Bizler tek ishi-tısımızdı ǵana,
Ustap qalamız,
Juqanı sındırıw — ańsat,
Jińishkeni úziw — ańsat,
Juqa qalınlap ketse,
Tek onı alp sındıradı,
Jińishke juwanlasa,
Onı tek alp úzedi.
Sonlıqtan da bulardıń basın,
qospay turıp,
Shıǵısqa — qotangá,
Túslikte — tabǵashqa,
Batista — kurdangá,

Terislikte — oguzğa,
 Eki-úsh mın ásker menen barıwımız kerek.
 Qağanım ótinishimdi tınladı,
 Kewilleniwi menen — basla, — dedi.
 Kók Ónug kólinen ótip, Ótuken,
 Qoynawına basladım.
 Toğla kóliniń janında, sıyr,
 Mingen oguzlar gezlesti,
 Áskeri úsh mın eken,
 Biz eki mın ekenbiz,
 Urıstıq.
 Táńrimiz jarılqap, jeńdik,
 Bunnan keyin biz eki mın ásker
 ekige bólindik.
 Qağanıma ótinish jasap,
 Shantuń qalasına,
 Teńiz kóline apardım.
 Jigirma úsh qala qıyratıldı.
 Úysun buntatu jurtın qolğa
 kirgizdik.

1. Orxon-Enisey jazıwları neshinshi ásirlerde payda bolğan?
2. Bul jazba estelikler kimler tárepinen tabılğan?
3. Orxon-Enisey jazba esteligin birinshi mártebe kim oqıwğa miyasar bolğan hám onda neler haqqında sóz etiledi?

1. Orxon-Enisey jazıwları neshe bólekke bólip úyrenilgen? Olardıń mazmunın aytıp beriń.
2. Bilke qağan, Kultegin, Tonıkóktiń erligi sáwlelengen qosıq qatarlarınıń mazmunın túsindirip beriń.

Xoja Axmet Yassawiy hám onıń «Diywani hikmet» shıǵarması

Xoja Axmet Yassawiy — turkiy ádebiyatınıń eń iri wákılleriniń biri bolıp, ózin xalıq arasında oǵada keń násiyatlap, «Mákkede — Muxammed, Túrkte — Xoja Axmet» — dep tanıtırıp júrgen sufizm ádebiyatınıń iri wákili.

Onıń eń belgili shıǵarmalarınıń biri «Diywani hikmet» (Danalıq kitabı) türk tilles xalıqlardıń X ásirdegi ádebiy miyraslarınan biri esaplanadı.

Xoja Axmet Yassawiy bul kitaptı xalıq arasında kópshilikke tarqatıw ushın da, oǵuz-qıpshaq tiliniń tásirinde jazǵan. Kitap Túrkte jazılıwına qaramastan sońın ala qıpshaq dalasına keń tarqalıp ketken.

Xoja Axmet Yassawiy Ispidjap (Sayram) qalasında tuwılǵan. Qaysı jılı tuwılǵanı málim emes. Al, 1166-jılı Túrkte qalasında qaytı bolǵanlıǵı belgili. Ol erjete kelip, Túrkte tálim alǵan. Buxara qalasında oqıǵan. Arab, parsı ham turkiy tilin jaqsı bilgen adam. Úlken shayırılıq talantı da bolǵan. Ol óz talantın Orta Aziyada sufizmdi tarqatıwǵa jumsaǵan.

Yassawiydiń túsinigi boyınsha, adamlar bul dúnyada ózin erkin dep esaplaydı. Gúnamdi heshkim bilmeydi — dep kóp qáteliklerge jol qoyadı. Biraq, allataalanıń olardıń ústinen gúzetip turǵanlıǵınan heshqanday xabarı joq. Sonıń ushın bul dúnya adamzattı qadaǵalaw dúnyası. Hárqanday adam ekinshi dúnya esigine barganda ózi haqqında juwap beredi, — degen túsinikke keledi.

«Diywani hikmet» bolsa pútkilley usı ideyanı tarqatıwǵa qaratılǵan. Bul shıǵarma XV ásirde arab imlası menen koshirilip kóp nusqada tarqatılǵan. «Diywani hikmet» 149 hikmetten ibarat.

Yassawiy hikmetlerinde xalıq tárepinen turıp ayılǵan ayırım hikmetler de kóp. Bunda «ǵarıplerdiń kewlin, al, jetim-jesirlerge miyriminiń tússin, nápsi buzıq adamlardan qash» — dep ayılǵan qosıq qatarları da ushıraydı. Ol negizinen dúnyada bolıp atırǵan ádalatsızlıqlarǵa qarsı shıǵadı.

Yassawiy geybir hikmetlerinde óz dáwiriniń qazı imamların da qattı sın astına aladı. «Qazı imamlar naħaq dawa qılıp xalıqtı aldaydı, ekinshi dúnyaǵa barganda hákimlerdiń awhalı bulardan da jaman» — degen pikirge keledi. Ol óz zamanında bolıp atırǵan ádalatsızlıqlardı jaqsı sezedi. Biraq bulardı tek allataalanıń ózi ǵana jazalawı dárkar dep oylaydı. Yassawiydiń bul pikirleri ádewir progressiv xarakterge iye.

Yassawiy qolına hasa alıp, eldi gezip júrgen dúmshe mollalardı sın astına aladı. Hárqanday din iyesi qudaytalaǵa dúnya mal arttırıw ushın xızmet qılmaǵı zárúr emes. Bálki óz dúnyasın din ushın jumsamaǵı kerek — dep uqtıradı. Mısalı:

Qolına ushı súyir hasa alar,
Basına ulıǵ dástar shalma shalar,
Sháhar gezip insanlardan názir alar,
Ushbu yańlıǵ shayxlardan yıraǵ bol.

Yassawiy shın maǵanasındaǵı sufist. Sonlıqtan da, X—XI ásirdegi sufistik ádebiyatiniń eń kózge kóringen wakilleriniń biri bolıp qaldı.

Onıń «Jetim-jesirlerge járdem ber, nápsi buzıq adamlardan ózińdi awlaq tut» degen sózlerine qulaq qoyıwǵa boladı.

Solay bolsa da ol, ózi jasaǵan zamanǵa narazı boladı. Qazılardıń háreketin jaman koredi. Biraq olar menen gúresiwdiń jolın ańlap jetpeydi. Eń izinde «bulardıń bárine de alla óz jazasın beredi» — degen pikirge keledi.

Diywani hikmet

(Úzindi)

Dana bolsań ǵariblerdiń kewlin awla,
Eldi gezip, jetimlerge mehir áyle,
Nápsi jaman buzıqlardan moyın tawla,
Moyın tawlap, darya bolıp tastım mine.

* * *

Qazı imam bolǵanlar,
Nahaq dawa qılǵanlar,
Aqır zaman bolǵanda,
Yuk astında qalarlar.

Haram tamaq hákimler,
Jáhan malın alǵanlar,
Óz barmaǵın tishlaban,
Qorqıp turıp qalarlar.

* * *

Otız tórtte alım boldım, dana boldım,
«Hikmet» ayt — dep hámir etti alla maǵan,
Qırq shilterdi yar dos tutıp, jora boldım,
Dozaqıydur qudayǵa hikmet arnamaǵan.

Bunnan keyin otız jeti jasqa jettim,
Kewil qıymay óstim heshbir qara qashqa,
Taǵdirimnen nalimayman sabır ettim,
Baxtımda, kerek emes onnan basqa.

Otız segiz jasqa keldim, demim pitti,
Bul ómirden bastı alıp keteyin, men,
Bul bir dúnya ótkinshidur bastan ótti,
Axirette tilegime jeteyin, men.

* * *

Bul isleriń haq Rasul bilerler,
Zaman ǵarip ǵayrı dinler qastında,
Bosap qaldı meshit, mahrab, medrese,
Dárwishler qaldılar ayaq astında.

Áhli dúnya xalqımızda sahawat joq,
Patshalarda, wázirlerde ádalat joq,
Dárwishlerdiń duwasında inabat joq,
Bir ǵaniymet bashınızǵa túshti doslar.

Aqırzaman alımları zalım boldı,
Xoshametti áylegenler alım boldı,
Haqıńı aytqan dárwıshlerge ğanim boldı,
Ájel sumlıq zamanlar boldı doslar.

* * *

Meniń aytqan hikmetimniń sanı joqdur,
Hámmelerge oqıp alar imkan joqdur,
Xoja Axmet sózi erur dártke dárman,
Talıblarǵa bayan etsem qalmas árman.

* * *

Taw shıńına shıǵıp turıp, shilten bolsam bolmay ma,
Ánushirwan ádil kibi sultan bolsam bolmay ma,
Aq bultlardı awdarıp, sansız jańbır jawdırıp,
Jasıl aǵash ósirip, bostan qılsam bolmay ma.

Bultlar menen jarısıp ushqan lashın qus bolıp,
Sansız qustı úrkitip, sayat qılsam bolmay ma,
Torgaylarǵa qosılıp, toqsan mıń tolǵaw aytıp,
Búlbıllerge qosılıp, nama shalsam bolmay ma,
Men tárk etip qullıqtı, árman etip ullılıqtı,
Xoja Axmet joqlıqtı, toqlıq qılsam bolmay ma.

* * *

Aǵash atqa mingizip,
Salsa seni láhátke,
Eki iyninde perishte,
Tutar soraw-juwapqa.

Dozaqqa tutar basıńdı,
Kóreseń kóp qorlıqtı,
O dúnyada hesh waqta,
Keshirmeydi urlıqtı.

1. Yassawiy qanday shayır edi?
2. Yassawiydiń dúnyaǵa, ómirge kózqarası qanday edi?

3. Yassawiy ne sebep ózi jasap turǵan zamanǵa narazı boladı?

1. Hikmetleriniń mánisin túsindirıń.

Xorezmiy hám onıń «Muhabbatnama» dástanı

Altın Orda dáwiriniń eń kózge kóringen sóz sheberleriniń biri Xorezmiy XIV ásirdeń orta gezlerinde jasaǵan bolıp, onıń bizge «Muhabbatnama» dástanı miyras bolıp qalǵan. Shayırdıń qay jerde tuwılǵanı bizge málim emes. Onıń óz atın Xorazmiy dep atawına qaraǵanda xorezmlik bolıwı kerek. Biraqta onıń jazǵan shıǵarmalarına qaraǵanda óziniń Sırdarıyanıń tómengi aǵımında jasaǵanlıǵı málim boldı. Sebebi, ol Altın Orda xanı Jánibektiń tusında ómir súrgen bolıp, óziniń belgili shıǵarması «Muhabbatnama»nı sol Sır boyındaǵı Qońırat ulısınıń ámiri Muxammed Xojabekke baǵıshlaydı. Dástan 1353-jılı jazılǵan bolıp, onıń eki nusqası házir Londondaǵı Britaniya muzeyinde saqlanadı.

Dástan 473 báyttan ibarat bolıp, bulardıń 156 báyttıń parsı tilinde jazılǵan. Soǵan qarap otırıp, avtor arab hám parsı tillerin de jetik bilgen, — degen sheshimge kelemiz. Bulardıń 317 báyttıń shıǵatay tilinde jazılǵan bolıp, túrki tiliniń oǵuz-qıpshaq dialektlerine sáykes keledi.

«Muhabbatnama» — shın mánisindegi ashıqlıq dástan. Bunda avtor haqıyqıy ashıqlıq obrazǵa kiredi. Ol waqıyanı sırttan baqlawshı emes, bálki ishine kirip baradı. Sonıń ushın da, hárbir báyttıń oqıǵan adamda úlken tásir qaldıradı.

Dástan Altın Orda húkimdarlarınıń biri Muxammed Xojabekke arnalağı. Shıǵarmanıń bas beti de tap usı waqıyalardan baslangan. Mısalı:

Sonda ornınan turıp Maxmud Xojabek,
Ayttı: Shayır poemańdı basla, — dep.

Tilegim sol, tez jaz, biraq qısınba,
Tayar bolǵay usı jıldıń qısında.

Dedim: Qosıq jazıw shayır ushın taxt,
Sizdey shaxqa arnaw men ushın baxt.

Bunnan kórinip turıptı, Muxammed Xojabek oǵan bul ájayıp dástandı jazıp shıǵıwdı buyırǵan. Dástanniń teması

hám syujeti haqqındağı gózzal oylar shayırdıń ózinde payda boldı ma, yaki Muxammed Xojabekke aytıp bergen be, qullası belgisiz. Biraq ne degen menen muxabbat haqqında úlken tásirleńiwshilik bar. Bul oylardıń rawajlanıwına Muxammed Xojabektiń táhiri bolıwı da múmkin. Xorezmiy bul kisini júdá ádepli, xalıqqa qayır-saqawatlı bolǵan danalar danası sıpatında súwretleydi.

Kitapta bunnan keyingi sózlerdiń hámmesi de muhabbat haqqında baradı. Shayır muhabbat haqqında sonday bir sózlerdi tawıp aytadı, bulardı oqıp otırıp Xorezmiydi muhabbattıń qádir-qımbatına jetken bir adam sıpatında da tanıw múmkin.

Xorezmiy bir talantlı xudojnik sıyaqlı gózzal qızdıń kelbetin sheberlik penen súwretleydi. Bul súwretlew ózine tán bolǵan boyaw, belgiler arqalı beriledi. Bul ápiwayı túrdegi súwretlew emes bálki shayırdıń muxabbat haqqındağı júrek dártleri menen ulasadı. «Muhabbatnama» haqıyqıy ishıqı dástanı bolıp, ondağı ashıq óz yarına opadar qızdıń gózzallıq sıyqırlarınan ruwxlanadı, oǵan mángi ashıq bolıp ishıqında janadı.

Xorezmiy haqıyqıy muxabbat hám gózzallıqqa tolı ómir ózi jasap turǵan dáwir—dep túsindirmekshi boladı. Sebebi ol ashıq bolıp qalǵan qız «o dúnya» perishtelerinen de gózzallıraq.

«Muhabbatnama» negizinen jigiti tilinde jazılǵan bolıp, onıń tiykarında jigittiń qızǵa jazǵan II xatı berilgen. Biraq, qızdıń jigitke jazǵan juwap xatı berilmeydi. Sonıń ushın da, bul dástan hayal-qızlar gózzallıǵınıń sırların ashıp kórsetiwge qaratılǵan.

Dástanıń syujeti shıǵıs liro-epikasınıń motivlerine tán bolıp, ayta qalarlıqtay mazmunlı waqıyalar da joq. Kóbirek lirikalıq qaharmannıń muhabbat haqqındağı pikirleri bayan etiledi.

Bul bayanlama kem-kemnen jigittiń qızǵa jazǵan xatına aylana baslaydı. Aı, jigiti bolsa shın ıqlas penen qızdıń portretin sızıp kórsete baslaydı. Haqıyqatında da, bul bir sóz benen sızılǵan súwret, haqıyqıy adamzat gózzallıǵınıń belgisi bolıp seziledi.

Dástanda bul lirikalıq qaharmannıń atı da berilmeydi. Ol kim? Bul jaǵı da belgisiz. Biraq sol jeri anıq.

Xorezmiy onı basqa qızlar qatarı künde kórip te júrgen. Ol misli bir aspandağı ay kibi kórinip, shayır júregine úlken qozgaw salǵan. Biraq shayır kópshilik aldında onıń atın aytıp, sır bildiriwden de qorqadı. Soǵan qaraǵanda, bul qız hákim yaki xan qızı bolıwı da múmkin.

Xorezmiydiń jasaǵan zamanı insan muhabbatın tereń qásterlegen emes. Bul feodallıq dáwir bolıp, kimniń mal-dúnyası kóp bolsa sol baxıtlı bolıp, qızlardıń ishki dúnyası menen sanaspay, olardıń jas ayırmashılıqlarına da qaramay hayallıqqa alıw dástúrge aylanǵan edi. Shayır bul dástanda jas jigittiń ishki dártleri tiykarında adamlardağı muhabbat sezimlerin ashıp beriwge urınǵan. Sonıń ushın da bul shıǵarma orta ásirdiń naǵız ishqi dástanı edi.

«Muhabbatnama» dástanı

(Úzindi)

Túndi jaqtı etiw pálektiń isi,
Muxammed Xojabek dáwlettiń qusı,
Biyikke jipekten shatır qurıldı,
Qadaq kóterilip májilis qurıldı.

Saz ásbapqa ásten salıp názerin,
Qosıqshı aytpaqshı boldı gázzelin.
Sonda ornınan turıp Maxmud Xojabek,
Ayttı: Shayır poemańdı basla, — dep.

Tilegim sol, tez jaz biraq qısınba,
Tayar bolǵay usı jıldıń qısında,
Dedim: qosıq jazıw shayır ushın taxt,
Sizdey shaxqa arnaw men ushın baxıt.

* * *

Ullı táńriniń atın yad etip,
Muhabbatnamanı men binyad ettim,
Eki jaqtı gáwhar álemge bergen,
Muhabbat sezimin adamǵa bergen.

Qońıratıń háy aybatlı arıslanı,
Men hesh tán almadım sizden basqanı.
Seniń quwanışıń kewlimniń tawı,
Muxammed Xojabek — ómir arqawı.
Xalıqtı toydırğan bektiń biriseń,
Ataqlı shax Jánibektiń inisi.

* * *

Dúnya ay, kúnge eter qanaat,
Adamzat mülkiniń tajı muhabbat.
Elesleter misli aspanda quwdı,
Tolğan ayday eter bir tamshı suwdı.
Gózzaldıń júzine bir meń jarattı,
Boyın shashı menen teń jarattı.

* * *

Shashınıń bir talına mıń húr jetpes,
Júzińniń bir qalına mıń nur jetpes.
Alla jazmısh etmish gózzaldıń biri,
Mağan kerek emes, hesh ózge peri.
Sen joq jerde jigitlerdiń janı joq,
Sen joq jerde bul dúnyanıń sanı joq.
Oymaq awzın ashsa sheshek shashılar,
Bunı sezip gúl baqshalar ashılar.
Seniń jilwań ólikke jan endirer,
Seniń külkiń hátte aydı sóndirer.
Sen sóylegen waqta tilleriń sheker,
Quw ağash kógerer sóyleseń eger.
Meni óltirdi sağan bolğan muhabbat,
Dúnyanı tárk ettim, mende joq taqat.
Misli bir shóldegi misli kiyikseń,
Seni oylasam kózlerime kúyikseń.
Qashıń kaman, boyıń sáwri, belıń qıl,
Opa qılğan jigitlerge opa qıl.
Gáwhardıń qádirin bilmeydi nadan,
Sol ushın hár qıylı boladı adam.

Pálektiń dápterinen túndi juwǵan,
Jáhan bunıń atın suw dep qoyǵan,
Jeti qat zernigar áywanı mine,
Jarattı altı kúnde haq taala.

1. Xorazmiydiń jasaǵan dáwiri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Shayır «Muhabbatnama» dástanında:
Qońıratıń áy aybatlı arıslanı,
Men hesh tán almadım sizden basqanı.
Seniń quwanışıń kewlimniń tawı,
Muxammed Xojabek — ómir arqawı.
Xalıqtı toydırǵan bektiń birisi,
Ataqlı shax Jánibektiń inisi, — dep kimdi táriyiplegen?
3. «Muhabbatnama» dástanı kimler tárepinen izertlengen?
4. Xorezmiy «Muhabbatnama» da shın muhabbat haqqında qanday pikirler bildirgen?

1. Shayır jasaǵan dáwirde jaslardıń muhabbatı ne menen ólshengen, aytıp beriń.

TARIYXÍY TOLǴAWLAR

Tolǵaw sózi «tolǵanıw» sózinen alınǵan. Usı pikirdiń ózinen-aq málim bolıp turıptı, demek bul sóz adam kewlindegi dárt, júrekti jarıp shıqqan debdiw. Solay eken, biz bul sózdiń tórkinine de ápiwayı kózqarasta bolmawımız kerek. Bul, ata-babamızdan qalǵan mádeniy miyrastıń eń ádiwlisi. Xalqımızdıń erte dáwirlerden kiyatırǵan quwanışı menen jubanıshı.

Tolǵaw folklor menen jazba ádebiyat arasındaqı janr. Hátte, onıń awızeki ádebiyatlıq sıpatlaması ústin turadı. Solay bolsa da, xalıq tariyxı menen aralasıp ketken. Jáne erte dáwirdegi qaraqalpaq poeziyasınıń úlğileri tolǵawlarda saqlanǵan.

Tolǵaw ulıwma túrkiy poeziyasınıń saǵası. Onıń saǵaları VI ásir, bálki onnan da arǵı dáwirlerge barıp taqaladı. Sebebi, qosıqtı uyqastırıp, qobız járdeminde jırlaw hám onı xalıqqa tarqatıw eń áyyemgi xalıqlardıń mádeniy esteliklerinde ushıraydı. Tolǵaw dástúri qaraqalpaq ádebiyatında tap XVIII ásirdeń aqırǵı gezine shekem saqlanǵan.

Bul janrdıń negizgi atqarıwshıları jırawlar ekenligi málim. «Jıraw» sóziniń negizi jır jırlawdan kelip shıqqan. Tiykarınan qaraǵanda «jır» sózi de tolgawǵa jaqın. Sebebi «jırlaw» menen «tolǵanıw» arasında bir-birine jaqınlıq bar. Demek, tolgaw menen jır arasında da bir-biri menen baylanıstırıwshı belgiler seziledi. Solay bolsa da, bul janrdı qazaq xalqı «jır», qırǵızlar «ır», qaraqalpaqlar «tolǵaw», noǵaylar «bozlaw» — dep ataydı. Bul janrlar tórt xalıqtıń ádebiyatında da XIX ásirge shekemgi poeziyasında tiykarǵı janrlar bolıp qalǵan. Al, ayırımlarında usı kúнге shekem dawam etedi.

Bul janrlardı quwatlaw XIV — XV ásirdegi ulıwma túrkiy jazba poeziyasınıń wákillerinde de bar. Máselen, shıǵıs shayırları Xorezmıy: «Áy jıraw, qobızınıdı qolǵa alıp sazınıdı gúńirent» dese, Lutfiy: «Áy jıraw, qobızınıdı qolǵa alıp, tolgawınıdı basla» deydi. Bul eki danıshpan shayırdıń birewin jıraw-sazende sıpatında qabil alsa, ekinshisi onıń sózine úlken itibar berip, shayır sıpatında bahalaydı. Bul jaǵdaylar biziń jırawdı sazende, atqarıwshı sıpatında qabil alıwımızdı talap etedi.

Lekin jırawlardıń hámmesi de shayır emes. Onıń atqarıwshı hám shayır toparları da bolǵan. Shayır bolǵan toparları úlken talantqa iye bolıp, óz oyınan tolgawlar, dástanlar oylap tawıp, onı qobız járdeminde xalıqqa taratqan. Xalıqta jazıw, sızıw kem rawajlanıp, baspaxana qalıpespegen dáwirlerde ózleri tolgaw hám dástan shıǵarıp, onı xalıqqa tarqatıw múmkinshiligi az bolǵan adamlar bálent lapızlı atqarıwshı jırawlardan paydalanǵan. Ayırımları qıssaxanlıq ónerlerin kásip etken. Sol tiykarda olardıń shıǵarmaları folklorlıq miyrasqa ótken.

Usınday sebeplerge kóre Orta Aziya xalıqlarınıń kópshiliginde avtorlıq poeziya saqlanǵan. Bunı jazba ádebiyat dep atap bolmaǵanı menen de, ádebiyat tariyxında úlken orındı iyeleydi. Máselen, Soppaslı Sıpıra jıraw (XIV ásir), Asan qayǵı (XV ásir), Dospanbet (XVI ásir), Múyten (XVII ásir). Bul jıraw-shayırlardıń miyrasları xalıqtıń mádeniy tariyxı menen tıǵız baylanısadı. Awızeki tolgawlar úlgisinde qalǵan shıǵarmaları sol dáwirlerge tán bolǵan tariyxıy waqıyalardı bayanlaydı. Demek, olar da biziń ádebiyat tariyxımızdıń bir bólegi.

Tolğaw janrı negizinen sol dáwirlerden qalğan miyras. Biraq bunı belgili ásirlerdiń ǵana miyrası sıpatında qarap bolmaydı. Sebebi bizge eski dáwirlerde jasaǵan jıraw-shayırlardıń shıǵarmaları tolıq jetip kelmegen. Tek ayırım nusqaları ǵana xalıq awzında qalǵan. Kópshiliginiń avtorları umıtılıp, xalıq awızeki ádebiyat ǵáziynesine ótken. Folklor da xalıqtıń mülki. Sonıń ushın da, onıń avtorların izlestiriwimiz orınsız. Biraq avtorları saqlanıp qalǵan shıǵarmalar da kóp. Xalıq ol avtorlardıń qaysı dáwirde jasaǵanın da umıtpaǵan. Onıń ústine bul shıǵarmalarda belgili tariyxıy dáwir, sol dáwirde jasaǵan patsha, xan, biy hám batırlardıń tariyxta tutqan ornı haqqında sóz baradı.

Qaraqalpaq terme-tolǵawlarınıń jetpis payızǵı bizge avtorsız jetip kelgen. Solay bolsa da, ulıwma folklorlıq hám jeke avtorlıq shıǵarmalardıń ózine tán bolǵan ózgeshelikleri boladı.

1) **Ulıwma tolǵawlar.** Bul baǵdarda eń áyyemgi dáwirde baslap usı künge shekemgi xalıq danalığınıń úlgieleri tolǵawlarǵa kóshken. Bulardı xalıq didaktikalıq táliymatlarınıń negizi, úgit-násiyat jırları dep qarasa da boladı.

2) **Tariyxıy tolǵawlar.** Bul xalıq basınan ótken tariyxıy waqıyalar, sol waqıyalarǵa bolǵan xalıqtıń kózqarasların óz ishine aladı. Bul tolǵawlardıń da avtorları saqlanbaǵan. Xalıq awzınan jazıp alınǵan.

3) **Avtorı saqlanǵan tolǵawlar.** Bul Soppaslı Sıpıra jıraw (XIV ásir), Asan qayǵı (XV ásir), Dospanbet (XVI ásir), Múyten jıraw (XVII), Jiyen jırawdan (XVIII ásir) qalǵan miyraslar sıpatında úyrenip júrgen tolǵawlarımız. Bulardıń da jazba nusqaları saqlanbaǵan. Biraq xalıqtıń social-ekonomikalıq, tariyxıy jaǵdayları menen baylanısıp keledi. Bul tolǵawlardıń mazmunı XIV—XVIII ásirlerdegi siyasiy jaǵdaylardı ashıp kórsetedi.

Tolǵawda sózdiń jelisinen kóre pikir ústin keledi. Sonıń ushın da geyde toparlasqan uyqaslardı bólip, aytılajaq pikirdiń anıqlaması da berilip baradı. Tema menen ideyanı bir-birine biriktirip syujetler dúzedi. Sol tiykarda ol naqıl-maqaldı da, termedegi ayırım qatarlardı da rawajlandıradı.

Xalıq danalığında qalğan hárqanday sóz tirkeslerin dáwir waqıyaları menen de baylanıstıradı. Usınday ayrıqshalıqlarına qaray, ol qosıqqa birqansha jaqın. Lekin tolğawdıń ırğağı 7—8 buwınnan aspaydı. Bunıń eń baslı sebebi tolğaw ırğağınıń qobız namaları menen boysındırılğanınan bolsa kerek. Sebebi hárqanday talantlı jıraw qobız járdeminde tolğawdı uzaytıp aytıw yaqi qısqartıp aytıw uqıbına iye. Bunday jağdaylar tolğawlardıń túrli nusqalarınıń bolıwına sebepshi bolğan. Onı jıraw hár qıylı etip aytqan. Ayırım qatıqulaq adamlar yadlap ta alğan. Sol tiykarda tolğawlar: el arasına tarqalğan.

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Edil (Volga dáryası) hám Jayıq (Ural dáryası) penen baylanıslı bolğan kóp ğana tariyxıy tolğawlar bar. Qaraqalpaq ádebiyatında Edil hám Jayıq teması degende tek XV—XVI ásir waqıyaların ğana túsiniwimiz kerek. Demek, bul tolğawlar sol zamanlardagı tariyxıy waqıyalar tiykarında ğana payda bolğan hám biziń zamanımızǵa jetip kelgen. Máselen, ayırım tolğawlardagı:

Edilge kelip tıǵıldıń,
Et betińnen jıǵıldıń,
Jayıqqa kelip tıǵıldıń,
Jambasıńnan jıǵıldıń.

— degen qatarlar ol waqıtları xalıqtıń sociallıq-ekonomikalıq jağdayların da eske saladı.

Bul dáwirde payda bolğan tolğawlardıń derlik Edil hám Jayıq dáryası menen baylanıstırılğan. Mısalı:

Edil suwı tolıqsa,
Qar jańbırdan kóremen,
Aq semserim totıqsa,
Qarawsızdan kóremen.

Bul dáwirde payda bolğan tariyxıy tolğawlardıń tematikası hár qıylı. Ayırımlarında Edil hám Jayıq dáryalarınıń boyında payda bolğan daw jánjeller, al geyparalarında úgit-násiyat penen baylanıslı didaktikalıq qatarlar kóp ushıraydı. Bir sıpatlı jeri, bul tolğawlardıń qaysı birin oqısaq ta, olardıń derlik hámmesi Edil, Jayıq teması menen bekkem baylanısqanlıǵın sezemiz. Sebebi, hár bir

tolgawdın baslanıwı Edil hám Jayıq sózinen baslanadı. Máselen, tómendegi tolgawlarda:

Burqıp aqqan Aq Jayıq,
Qopalı kólge jolıǵar,
Qaraǵay basın qıra ushqan,
Turımtay torǵa jolıǵar.

XV—XVI ásirde qaraqalpaqlar jasaǵan Edil hám Jayıq dáryalarınıń boyındaǵı úzliksiz dawam etken jawgershilik, sol sebepli payda bolǵan ashlıq-áptadalıqlar bul dáwirde payda bolǵan tariyxıy tolgawlarda da tereń súwretlenedi. Bul tolgawlar shın mániste poeziya. Sol ushın da, bul qosıqlardıń avtorınıń saqlanbaǵanına da isengiń kelmeydi. Bunda xalıqtıń dárti, dáwirdin ruwxı da sheberlik penen súwretlenedi.

Sonlıqtan da, qaraqalpaq xalqınıń Edil, Jayıq boylarındaǵı payda bolǵan avtorı biymálim bolǵan xalıq poeziyası óz aldına bolıp, erte dáwirdegi ádebiyatımız úlgilerinen derek berip turadı. Sebebi, bul XVI ásirdegi xalqımızdıń turmısınıń ayqın kórinisi.

Xalıq arasında ańız bolıp tarqalıp ketken Ormanbet biy negizinen XVI ásirdeń 80—90-jıllarında Sarayshıq qalasında jasaǵan, qaraqalpaqlardı Noǵaylıdan ayırıp óz aldına xanlıq etiwge tırısqań, xalıq baxtı ushın sırtqı dushpanlar menen belsene gúresken qaraqalpaqlardıń babası.

Onıń ordaǵa biylik etken dáwiri 1585—1595-jıllarǵa tuwrı keledi. Rus xalqı menen bekkem qatnasıq jasap, pútkilley qulap qalǵan ordanı qaytadan tiklewge háreket jasaǵan adam.

Al qaraqalpaq degen atamanıń qaytadan tariyxta payda bolıwı da tap sol Ormanbet biy dáwirinen baslanǵan. Sonıń ushın da, xalıq onı óz babası sıpatında tanıydı.

Ormanbet 1595-jılı Jungar basqınshıları menen bolǵan sawashta qalmaqlardıń reyimsiz xanı Xo Urlıq qolında qaza tabadı. Sol kúnnen baslap qaraqalpaq xalqı úlken posqınlıqqa ushıraǵan. El dep eńiregen azamat basshısınan ayırılǵan xalıq Ormanbet haqqında onıń danalıǵı hám batırlıǵın táriyipleytuǵın kóp ǵana tolgawlardı miyras etip qaldırǵan.

Sol zamannıń dástúri boyınsha, «Hár qanday biy yaki xan óziniń isin dawam etetuǵın miyrasxorına iye bolıwı lazım» — dep esaplaǵan. Biraq Ormanbettiń ul balası joq edi. Tariyxıy dereklerde Biybaysha, Gúlaysha hám Sarısha atlı úsh qızınıń bolǵanlıǵı haqqında ayıladı. Xalıq kishkene qızı Sarıshanı parasatlı kórip, atasınıń ornına biy etip saylamaqshı boladı. Biraq bunıń da izi kelispeydi. Bul sociallıq jaǵdaylar «Ormanbet biy ólgende» tolgawında anıq bayanlangan. Mısalı:

Ormanbet biy ólgende,
On san Noǵay búlgende,
Ormanbettey biylerden,
Ul qalmanı, qız qaldı.
Alǵır qustıń pánjesi,
Úsh qızınıń genjesi,
Sarısha sulıw der edi,
Noǵaylınıń elinde,
Qádeli ósken qarıyası,
Jigerli ósken jigiti,
Jıynalıp keńes etedi,
Gawhardan tuwǵan qıyaqsań,
Sónbeytuǵın shıraqsań,
Hasıldan qalǵan áwladsań,
Jaqsıdan qalǵan zúryadsań,
Keńesiń bolsa ber deydi.

Ormanbet biydiń ólimi Junǵar basqınshılıǵınıń qaraqalpaqlar ústinen ústemligine alıp keldi. Bunday ádalatsızlıqlarǵa gırıptar bolǵan xalıq óz mákanların taslap Túrktan jerine (Sırdaryanıń ortańǵı bólimi) kóship ketiwge májbúr boladı. Bunıń eń baslı sebebi qalmaq xanı Xo Urlıqtıń qaraqalpaqlarǵa qarsı úshinshi mártebe topılıwı, xalıqtıń mal-múlki hám perzentlerinen ayırılıp pútkilley posqınshılıqqa ushırap qalıwı edi. Bul ayanıshlı kartinalar «Ormanbet biy ólgende» tolgawında ádewir tereń bayanlangan. Mısalı:

Men ne boldım sennen soń,
Sen ne boldıń mennen soń,
Jerim sennen ayrıldım,
Suwım sennen ayrıldım,

Atañ kúyew bolǵan jer,
Eneñ kelin bolǵan jer,
Sen anadan tuwǵan jer,
Kir-qońımdı juwǵan jer,
Eli-xalqım shad bolıp,
Ne bir dáwrın súrgen jer,
Dushpanımnın aldandım,
Men kettim de, sen qaldıń.

Qaraqalpaqlar 1596-jılı Túrktanǵa qaray hámmesi kóshedi. Bunnan xabar tapqan Xo Urlıq Emba daryasınıń boyında olardıń izinen quwıp jetip, jáne kópshiligin qırǵınǵa ushıratqan.

Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxındaǵı «Saǵınısh qosıqları» dep atalǵan dúrkin negizinen Edil hám Jayıq temasın sóz etkeni menen, kópshiligi jolda kiyatırǵan dáwirinde sol músiybetli 1596-jıldıń báhár ayındaǵı posqınshılıq jılları payda bolǵan. Bul qosıqlarda shınında da, hárqanday xalıqtıń óz watanına bolǵan muhabbatı jańlap esitilgendey boladı. Mısalı:

Edil qayda, el qayda?
Elge jeter kún qayda?
Jalań ayaq sorlıǵa,
Tikeneksiz jol qayda?
Jayıq qayda, jay qayda?
Jayılıp jatqan mal qayda?
Ayrılǵan soń mákannan,
Endi onday hal qayda?

Bul tolǵawlardı oqıp otırıp, basqınshılıqlar nátiyjesinde óz watanınan ayırılıp, qıya shóllerde arqalanıp posıp kiyatırǵan músápir xalıqtıń zarlı dawısların esitkendey bolasań.

Watan teması XVI ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń eń baslı temasınıń biri bolıp qaladı.

Túrktan qaraqalpaqlardı jatırqaǵan joq. Óytkeni qaraqalpaqlar Túrktanda burınǵı waqıtları da jasaǵan. Biraq jawgershiliktiń dárti bárinen de jaman. Degen menen kóp ásirlik mákanınan ayırılıp qalǵan xalıq ózleriniń tuwılıp ósken jerlerin ańsay berdi. Bul saǵınısh xalıq júreginde poeziya qatarları bolıp quyılıp, ásirden ásirlerge kelip jetti.

Tolǵawlar

Jaqsınıń barsań qasına,
«Ber kel»dep shaqırar.
Jamannıń barsań qasına,
Ash jolbarıstay aqırar.
Batır bolar kisini,
Múshesinen tanırsań,
Adam bolar adamdı,
Sheshesinen tanırsań.
Beresige besew kóp,
Alasıǵa altaw az.
Aqılsız aqmaq adamǵa,
Altın sózdiń parqı az.
Jaqsıǵa jaqsı gápti aytsań,
Aldında bas iyedi.
Jamańǵa bir is tapsırsań,
Pitkenshe ishiń kúyedi.
Aqıllıǵa sóz aytsań,
Kóp keshikpey pitedi.
Aqmaqqa aytqan sózleriń,
Suw túbine ketedi.

* * *

Dáme qılma birewden,
Dámegóy bolar uyatsız,
Hárqanday bargan jerińnen,
Qaytpawıń kerek juwapsız.
Aq sút bergen ananıń,
Balada haqı kóp bolar.
Atanıń qádirin bilmegen,
Balanıń bası xor bolar.

* * *

Jigit bolsań shalqar bol,
Izińe ergen shalqısın,
Sózlerińdi esitip,

Tula boyı balqısın.
Jigit bolsañ qanıq bol,
Hár bir iske qayım bol.
Sılbır bolıp úyrenbe,
Há degende tayın bol.
Jigit bolsañ batır bol,
Jaw jeńgendedey japırıp,
Dushpan bárhá aybınsın,
Ayaǵıńa bas urıp.
Shalaǵay bolma jasıńnan,
Kópshilikte tis jerseń,
Joldasıń qashsa qasıńnan,
Qaǵıspada mush jerseń.

* * *

Sóz mánisin bilmegen,
Sózdi ózine keltirer,
Gúl mánisin bilmegen,
Shaqasına zil keltirer.
Jigittiń serli bolǵanı,
Ǵabırıspay júkse jolınan,
Ashıw-dushpan, aqıl-dos,
Báleniń bári tilinen.
Bir kúni pitip jazılar,
Darıǵan tıyıq jarası.
Til jarası ómirlik,
Yadıńnan shıqpas ızası.
Sózińdi sóyle abaylap,
Sózden shıǵar ashshılıq,
Qayır etseń birewge,
Izi bolar jaqsılıq.

* * *

Sheshenlikten payda joq,
Aytar sózi bolmasa.
Patshalıqtan payda joq,
Ádil sózi bolmasa.
Kóp jańbırdan payda joq,

Jerge kógi bolmasa.
Mol jantaqtan payda joq,
Malğa sógi bolmasa.
Kóp xalıqtan payda joq,
Ishinde begi bolmasa.
Batırılıqtan payda joq,
Dushpangá kegi bolmasa.
Kóp sózden de payda joq,
Sońında shegi bolmasa.

* * *

Bilegimde kúshim bar,
Batırman dep maqtanba.
Sonıń ushın arqayın,
Jatırman dep maqtanba.
Baxıt qonıp basıma,
Úlkeydim dep maqtanba.
Dúnya jıyıp úyime,
Kórkeydim dep maqtanba.
Awıstırıp dúnyańdı,
Qoyǵanıńa maqtanba.
Qıdırıp barıp qońsıńa,
Toyǵanıńa maqtanba.
Telek tolı úyimde,
Dánim bar dep maqtanba.
Kiyim pútin iynimde,
Sánim bar dep maqtanba.
Moynımdaǵı gúnamnan,
Ayıqpan dep maqtanba.
Bir kórpeni jańalap,
Kórkeydim dep maqtanba.

1. Tolǵawlar folklordıń basqa janrlarınan qanday ózgesheliklerge iye?
2. «Tolǵaw» janrı hám onıń atqarıwshıları haqqında nelerdi bilesiz?
3. Ulıwma tolǵawlar degenimiz ne?
4. «Tolǵaw» janrı menen «terme» lerdıń ayırmashılıǵı bar ma? Bar bolsa túsiniń berıń.

5. «Ormanbet biy ólgende» tolgawı qaysı ásir tariyxıy waqıyaların sóz etedi?

1. «Tariyxıy tolgawlar» haqqında túsiniq beriń.
2. Avtorı saqlanğan tolgawlardıń ózgesheligin aytıp beriń.
3. «Sağınısh qosıqları» tolgawlarınıń mazmunın túsindirip beriń.

KÚNXOJA IBRAYÍM ULÍ (1799 – 1880)

Kúnxoja Ibrayım ulı qaraqalpaq poeziyasınıń oǵada kórnekli wákili.

Shayırdıń ómiri tuwralı maǵlıwmatlar bizge izbe-iz kelip jetpegen.

Ómirine tiyisli tiykarǵı maǵlıwmatlar onıń «Jaylawım», «Ólim», «Ármanda», «Qashan kórermen», «Kún qayda», «Shalqıp maqsetli jerge bara almay», «Bolarma eken», «Meniń balam», «Umıtpaspan», «Balam ólgende», «Jarımadım», «Ne

boldım», «Sazan-aw», «Yarım qal endi», «Shaǵalalı kóldey shalqımay», «Qızıl qum», «Kim biler», «Kórinbey» sıyaqlı qosıqlarında jámlengen. Shayırdıń ómiri tuwralı biraz bahalı maǵlıwmatlar Berdaq hám Ótesh shayırlardıń shıǵarmalarında ushırasadı. Sonıń menen birge, shayırdıń tikkeley áwladlarınan jazıp alınğan maǵlıwmatlar da bahalı derek beredi.

Usınday maǵlıwmatlar boyınsha Kúnxoja Ibrayım ulı 1799-jılı tuwılıp, 1880-jılı qaytıw bolǵan. Shańaraǵınıń kútá jarlı bolıwına baylanıslı awıllıq medresedegi oqıwın ana-anası bar waqıtta-aq taslap, bala gezinen baslap kisi esiginde jallanıp miynet ete baslaǵan.

Shayırdıń ata-anası erterek qaytıw bolǵan. Bunı onıń qosıqlarındaǵı «Atam óldi ráhatimdi kóre almay», «Anadan jetim qalıppan, qańǵırıp jetim bolıppan» degen qatarlar kútá ayqın kórsetedi. Usılayınsha jarlılıqtıń ústine jetimlik azabı, shańaraq mashqalası qosılıp shayırdıń hár tárepleme turmıs qısqısına ushıraydı. Onıń «Ólim» qosıǵındaǵı:

Zar jılap otırǵan úyimniń ishi,
Eki ul bala bar ózimnen kishi.

—degen qatarlarǵa hám shayırdıń sońǵı áwladlarınıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda Kúnxoja, Ayxoja, Nurxoja degen eki inisi menen jetim qaladı. Bolajaq shayır ómiriniń aqırına shekem qaraqalpaq jarlılarınıń biri bolıp, awır turmıs keshiredi. Usı awır turmıs onıń mektebi de, ómir haqqındaǵı biliminiń de, dúnyaǵa kózqarasınıń da deregi boladı. Ol balıqshılıq etedi, kisi esiginde jallanadı, pútkil Xorezm oypatın, qazaq dalaların gezip sergizdanlıqta ómir keshiredi. Kúnlıkshilik etedi. Qızılqumlarda qoy baǵadı. Biraq ómir boyı ya isher tamaqqa, ya kiyer kiyimge jalshımaydı. Shayır óziniń kámbaǵallıq jaǵdayı tuwralı qosıqlarında:

Bul dúnyaǵa shıqqan menen,
Jarımadım, jalshımadım...
Balalarım otır jalańash,
Kúyik penen aǵardı shash...
Joqshılıqtan ketti esim,
Shıǵıp dúnyaǵa ne kórdim?

«Bir jarımay ómirim bolıp tur ada»—dep qayta-qayta eskertedi. Kópshilik jarlılar sıyaqlı Kúnxoja da óz elinde hám basqa qońsı ellerde de kúnlıkshilik etip baylardıń malın baǵıp islese de, bir jalshıp ómir süre almaǵanlıǵın jırlaydı. Onıń ataqlı «Kún qayda» qosıǵındaǵı:

Ordıq oraq, shaptıq otın, qazdıq jap,
Terdik masaq, iynimizge saldıq qap,
Jas ómirler güldey solıp, boldıq sap,
Bul júristen endi bizge kún qayda.

Shayır ataqlı baqsı da bolǵan. Biraq baqsıshılıq onıń turmısın az da bolsa jaqsılawǵa emes, qayta awırlastırwǵa hám quwǵınǵa ushırawına sebepshi bolǵan.

Xalıqtıń sheksiz húrmetine hám isenimine iye shayırdı Xiywa xanı hám jergilikli hámeldarlar óz táreplerine tartıwǵa kóp háreket etedi. Hátteki usı maqset penen Xiywa xanı Kúnxojanı Xiywaǵa aldıradı. Biraq Kúnxoja

Xiywa saparında xanlıq saltanattı maqtaw bilay tursın, onıń ózin hám xanlıq basqarıwdı áshkaralap «Umıtpaspan», «Túye ekenseń» degen qosıqların jazadı. Usınnan keyin shayır onnan beter quwǵıńǵa ushıraydı. Shayırdıń bul awhalları tómendegi qatarlarda ayqın bayan etiledi:

Shuǵıllardıń sózlerine ermedim,
Sonıń ushın kettim mine ármanda...
...Zalımnan, beklerden kóp kórdim azar,
Bir basqa, bir zaman boldı yaranlar,
Jállatlar júr bárha meniń izimde...

Usı quwdalawdıń sebebinen shayır talay máртебе tuwǵan elin taslap, baspana izlep, basqa ellerge ketiwe májbúr boldı. Shayırdıń quwǵınlıq jaǵdayı onıń ómiriniń aqırına shekem dawam etedi. Óziniń usı elden ayralıq awhalın ol:

Jası jetip áwere bolǵan Kúnxoja,
Kóziń jumılǵansha eliń kórinbes.

Shayırdıń «Yarım, xosh endi», «Qayıp kel» degen qosıqların oqıp otırıp, onıń xalıq kóterilishlerine tikkeley qatnasqanın, jeńilgen kóterilishilerdiń basshılarınıń birewi sıpatında aydawda, tutqında bolǵanlıǵın bilemiz.

Shayır haqqındaǵı xalıq áńgimeleriniń qaysısında bolsa da, Kúnxoja ótkir sózli, suwırıp salma shayır, sózi itibarlı aqıl iyesi, xalıqqa qayırqom, adamgershilikli insan sıpatında tanıladı.

Usınday áńgimeler boyınsha hátteki ullı shayır Berdaqta jas gezinde ózin tanıstırıw ushın:

Jiyrensheday sózge sheber,
Kúnxoja dep qaraǵaysañ.

— dep shayırdı húrmet hám maqtanış penen tilge aladı.

Shayırdıń óz shıǵarmalarında kórsetiwi boyınsha onıń tuwılıp ósken hám jasaǵan negizgi mákanları belgili «Jaylawım» qosıǵında tolıq bayanlangan. Biraq shayır bir jaǵınan talap izlep, joqshılıqtıń aydawında júrese, ekinshi jaǵınan qarsılasları tárepinen quwǵıńǵa ushırıp, Xorezm oypatında, jáne Qazaqstannıń kóp jerlerinde sergizdan bolǵan.

Joqarıda sóz etilgen Xiywa saparında shayır Xiywadağı barlıq zulımlıqlardı, xan sarayındağı iplashıqlardı hám óz xalqınıń basındağıday qońsı tuwısqan xalıqtıń basındağı baxıtsızlıqtı óz kózi menen kórdi. Usı arqalı onıń xanğa, xanlıq tártiplerge degen gázebi menen jek kóriwshiligi tağı da kúsheydi. Shayırdıń tek óz dóretiwshiliginiń ğana emes, al, ulıwma qaraqalpaq poeziyasınıń negizgi shıǵarmalarınan esaplanatuǵın «Umitpaspan», «El menen», «Nege kerek» sıyaqlı ájayıp qosıqları tikkeley usı Xiywa saparınıń tásiiri menen dóregen.

Shayır ózi tuwılıp ósken jerde, eski mektepte sawat ashıp, sóń óz betinshe oqıp, zamanınıń eń sawatlı adamlarınıń birewi bolǵan. Shıǵıs klassik ádebiyatınıń kóp ğana úlgielerin jaqsı bilgen. Ózi sayaxatta bolǵan jerlerindeki, yaǵnıy ózbek, qazaq, turkmen ádebiyatları menen de jaqsı tanıs bolǵan. Qazaq aqını Sherniyaz benen ustazlıq-shákirtlik qatnasta bolǵan. Sonday-aq, xalıq arasındağı maǵlıwmatlarda Kúnxoja qazaqtıń aqın qızı Ulbiyke menen aytısqanı tuwralı da aytıladı. Onıń qosıqlarındağı ullı ózbek shayırı Nawayıǵa ruwxıy jaqınlıq hám Nawayınıń belgili «Jeti juldız» dástanınıń bas qaharmanı Bahramnıń atın keltiriwi («Bahramdek bashıyda dáwlet bağı bar») shayırdıń ózbek ádebiyatı menen jaqsı tanıs bolǵanlıǵınan derek beredi. Shayır túrkmen folklorı hám klassik ádebiyatı menen de jaqsı tanıs bolǵan. Mısalı, ol óziniń bir qosıǵında` «Buǵan qardash Góruǵlınıń ğayratı», — dep jazsa, tağı bir qosıǵında:

Ómir ótti quyın kibi, jel kibi,
Ármanda ótip Dáwletiyarбек kibi,
Maqtımqulı Maǵrıptey aldıńdı bolja,

— dep jazadı. Bul jerde shayırdıń Dáwletiyarбек dep atırǵanı XVIII ásirde ómir súrgen belgili klassik shayır Kurbanalı Maǵrupıydıń usı atamadağı dástanınıń bas qaharmanı. Shayır olardıń atların olar menen táǵdirles hám pikirles bolǵanı ushın da ataydı.

Kúnxoja óziniń ğam-qayǵısın jarlılıq penen sergizdanlıq ómirin «Jaylawım», «Jarımadım», «Balam ólgende», «Kózim», «Ólim», «Ármanda», «Kim biler», «Shaǵalalı

kóldey shalqımay» hám t.b. sıyaqlı ómirbayanlıq sıpatındaǵı qosıqlarında ǵana emes,al, «Oraqshılar», «Shopanlar», «Bolarma eken» hám t.b. jallanba miynet adamlarınıń ómirin, jalpı xalıq basındaǵı jarlılıqtı, azap hám qayǵılardı súwretlewge arnalǵan qosıqlarında sóz etedi.

Kúnxoja shıǵarmalarında xalıq turmısınıń sáwleleniwi.

Qaraqalpaq folklorı menen jazba ádebiyatındaǵı realistik baǵdar Kúnxoja dóretpeleri arqalı taǵı da jetilisti hám tereńlesti.

Kúnxojanıń shıǵarmaları onı óz dáwiriniń aldınıǵı adamı, miynetkesh xalıqtıń tileklesi hám ǵamxorshısı, óz zamanınıń barlıq shınlıǵı menen waqıyaların kórkem túrde súwretlegen ullı realist shayır sıpatında tanıtadı.

Kúnxoja poeziyasındaǵı realizmniń kúshi, bárinen de burın XIX ásirdegi qaraqalpaqlar turmısındaǵı sociallıq teńsizlikti hám sociallıq toparlar arasındaǵı qarama-qarsılıqtı ashıp beriwinde kórinedi. Óziniń «Jaylawım» qosıǵında:

Birneshe ni maqsetine jetirip,

Birneshe ni qayǵı qapa ettirip, — dep jazǵan shayır óziniń barlıq qosıqlarında tariyxıy shınlıqqa tolıq sáykes túrde óndiris quralların óz qollarında jámlep, xalıqtı eziw arqalı turmıs keshirgen eziwshilerdiń hám jersizlikten, tábiyat apatlarınan ash-áptadalıqqa giriptar bolǵan, jáne awır salıqlar hám «jıldan-jılǵa egiz bolıp kelgen ashlıq penen jawgershiliktiń» saldarınan búlginshilikke túsken miynetkesh xalıqtı ádalatsızlıqqa qarsı qoyıp súwretleydi. Shayırdıń shıǵarmalarında XIX ásirdegi xalıq turmısınan orın alǵan kúshli sociallıq teńsizliktiń, jikleniwshiliktiń hám jarlılardıń huqıqsızlıq, ash-áptadalıq awhalı menen awır miynetiniń sáwlesin kóremiz.

Shayır óz dáwirindegi turmıstıń sır-sıpatın ashıp beriw ushın eń áhmiyetli turmıs waqıyaların tańlap alıp, olardı tariyxıy haqıyqatlıqqa sadıq túrde súwretleydi. Bul «Zaman» qosıǵında júdá ayqın súwretlengen. Qosıqta qaraqalpaq xalqınıń ótkendege ómiriniń barlıq kórinisi — malı joq, jersuwı joq jarlı adamlardıń ashlıq jaǵdayı, úzliksiz feodallıq urıslardıń saldarınan shekken azapları menen judalıqları, tartqan jábirleri, urıs hám ashlıq, tábiyat apatları hám awırıwshılıqtan kórgen qurbanları kútá ayqın súwretlenedi.

Shayır óziniń «Aq qamıs» degen qosıǵında qamıstıń suw ishinde turıp quwrawın, esken samal menen qıysayıwın astarlı mánide sóz ete otırıp, ózleri egip jetistirgen mol ǵálleden hám ózleri baǵıp, ósirip júrgen sansız maldan paydalanıw huqıqına iye bolmaǵan xalıqtıń, ash-áptadalıqta jasaytuǵın miynetkeshler turmısın kórkem súwretleydi.

Kúnxoja jallanba miynet adamlarınıń awır miynetin, huqıqsızlıq jaǵdayın, dárbádarlıq ómirin súwretlewge kóp dıqqat bólgen. Onıń «Kún qayda», «Oraqshılar», «Shopanlar», «Oyda», «Qashan kórermeń», «Bolarmeken?», «Ólim» sıyaqlı kóp ǵana qosıqları mine usı temaǵa arnalǵan.

XIX ásirdegi xalıq ómiriniń úlken bir shınlıǵı bolǵan jallanba miynet adamlarınıń ómirine Kúnxojanıń ayrıqsha kewil bóliwi, onıń óz zamanınıń realist shayır sıpatındaǵı belgisin kórsetedi.

«Oraqshılar» qosıǵında ózindey kúnlikshilerdiń qullıq miynetin:

Oraq orıp, ómir boyı boldıq qul,
Jumıs islep ala almadıq qara pul...

— dep súwretlegen shayır «Ólim» degen qosıǵında olardıń jaǵdayın:

Diyqan júrip jarlı haqı ala almas,
Oynap-kúlip jaslar shalqıp júre almas,
Bir ketkenler el diydarın kóre almas,
Bir basqa bir zaman boldı yaranlar.

— dep kórsetedi.

«Shopanlar» degen qosıǵında shayır ashlıq-áptadalıqtan betlerinen qanı qashıp, kúni-túni tınımsız, jalańash asqar qumlardı aralaǵan, dúnyanıń barlıq ráhátinen bos qalǵan, elsiz-kúnsiz qula dúzde júrgenlikten kózi tınıp, qulaǵı sarsılǵan, etleri qus tútkendey tilkim-tilkim bolıp, betleri tarǵıllanıp ketken, arqasın tayaq tilip, topıraqqa bılǵanıp, shań jutıp ıssıda da, suwıqta da tóseksiz dalada jatqan, kóz-jasları menen Qızılqumdı sel etken shopanlar turmısınıń ayanıshlı kórinisin sheberlik penen kóz-aldına keltiredi. Shopanlardıń baǵıp júrgen qoyları, joqarıda

aytılğanınday-aq, baylardıń qoyları. Bulardı jarlılar ólmes awqat, kún keshiriw ushın, napaqa tabıw mútájlighinen arzan haqı alıp, qızıl qıya qumlarda bağıp júrgen. Mine, usını atap kórsetip shayır:

Qayısıp baqqanı baydıń qoyları,
Bir ılaqqa úsh jıl júrgen shopanlar

— dep jazadı.

Shayır óziniń «Oraqshılar» qosıǵında da usı jallanba miynet adamlarınıń ómirin súwretleydi. Bul qosıqta diyqanshılıqtıń máwsimli jumıslarında jallanıp júrgen adamlardıń ayanıshlı turmısı barlıq xarakterli belgileri menen kórsetiledi. Biz qosıqtan olardıń azaplı miynetin de, saǵınış sezimlerin de oqıymız.

Kúnxoja el-xalıq, ádillik hám keleshek haqqında. Jalınlı patriot bolǵan kórnekli shayır Kúnxojanıń shıǵarmalarında el hám xalıq temasına, elge hám xalıqqa xızmet máselesine, eldiń hám xalıqtıń kelesheğine úlken dıqqat awdarıladı.

Eldiń basındaǵı awır jaǵdaydı kórip qıynalǵan shayır, eldiń keleshek táǵdirin oylap tolǵanadı. Sonlıqtan da, onıń shıǵarmalarında el-xalıq teması keń túrde súwretlenedi. Shayır óz elin, óz xalqın, ózi tuwılıp ósken jeriniń tábiyatın, xalqınıń eń jaqsı dástúrlerin tereń súyiwshilik penen súwretleydi.

Kúnxojanıń el hám xalıq haqqındaǵı kózqarasların túsiniwde onıń ayırıqsha «Nege kerek», «El menen», «Jaz keler me», «Kerek maǵan» qosıqları oǵada úlken áhmiyetke iye. Bul qosıqlarda shayırdıń el hám xalıq haqqındaǵı pikirleri menen sociallıq jaǵdayları bayan etiledi.

«Nege kerek» qosıǵınıń kiris bóliminde shayır qanday nárseni bolsa da maqtaw, onıń adam turmısınıń talabın qalay qanaatlandırıwǵa tiykarlanıwı kerek degen pikirdi alǵa súredi.

Shayır qosıqtıń tiykarǵı mazmunı etip, eldiń jaqtı kúnge shıǵıwı ushın el qorǵaytuǵın perzenttiń, el basqaratuǵın basshınıń aldına qoyılatuǵın talaptı sóz etedi. Eldiń jaqsı perzenti bolatuǵın adam batır bolsın, hesh nárseden qorıqpay kún sayın ósip, belin bekkem buwsın, dushpanǵa

qarsı taysalmay güreske tússin, xalıqtıń kegin alıp, bulardı islemese, ol eldiń hadal perzenti bola almaydı, deydi shayır.

Shayır batırılıqtıń shárti—tek kúshlilik hám qorıqpaslıq dep qaramaydı. Al, sol kúsh hám erjúreklilikti eldi jawdan qorgawğa jumsawında dep túsindiredi. Eldiń puqarası da, batırı da, bayı da, kátqudaları da, xanı da birge bolsın, birge oynap-kúlsin, bir-birine qol-qabıs tiygizsin, basshı bardı-joqtı barlap, ashtıń awhalına qarasın, xalıqtıń arın arlasın, taxt iyesi xalıqqa ádil bolsın, jılaǵandı jubatsın, xalıqtıń tatqanın tatsın, ashshı-dushshısın xalıq penen birge kórsin, kátquda ádil biylik etsin, xalıq penen birge qayǵırıp, xalıq penen birge kúlsin, dawagerge de, ayıpkerge de teń kóz benen qarap, hárbir istıń aq-qarasın ayırıp, ádil buyırıq etsin, bunı etpegen basshı «awan basshı». Onday basshı da, kátquda da kerek emes,—deydi shayır.

Xalıqtıń arın arlamasa,
Barı-joqtı barlamasa,
Ash hám toqtı qaramasa,
Awan basshı nege kerek?

Xalıqqa ádil bolmasa,
Jılaǵandı jubatpasa,
Xalıq tatqandı tatpasa,
Xalıq iyesi nege kerek?

Shayırdıń jámiyetlik dúzim haqqındaǵı kózqarası mine usınday. Shayır neni aytpasın, neni talap etip qoymasın, oylaytuǵını xalıqtıń mápi.

Belgili «Jaz keler me» qosıǵında da shayırdıń ármanı-xalıqqa degen jaqsı ómir tilewden ibarat:

Qarańlar haslı zatıma,
Páryat etken bul dadıma,
Júdegen bul elatıma,
Aqır bir kún jaz kelerme?

«El menen»—dep atalatuǵın úlken kólemlı didaktikalıq qosıǵında barlıq nárseniń kórki el, turmıstıń háreketke keltiriwshi kúshi el hám xalıq, dúnyadaǵı ashılǵan güller

de xalıqtıń dóretken nárseleri hám olar xalıq penen ǵana kózge kórkem kórinetuǵın nárseler, xalıqsız, elsiz kógermeydi, kórkem de bolmaydı. Merwertten salınǵan jaylar da, ǵáziynesi tolı altın aqshalar da birewlerdiń kiyip júrgen qamqa-parshaları da, sandıq-sandıq altınları da, háwli-hárem baǵları da xalıqtıń dóretkeni, xalıqtıń tapqanı, xalıqtıń mańlay teri. Kúnxoja barlıq zattı xalıq dóretti dew menen ǵana sheklenip qalmaydı, barlıq adamlar xalıqtıń arqasınan kún kóredi, xalıq bolmasa xalıqtı sorıp otırǵan xan hám patshalardan baslap xalıqtı talap shalqıǵan, oyına ne kelse sonı islep, xalıqqa qısım etip júrgen hámeldarlarda, malı kóp muńsız baylar da kún kóre almaydı. Olar ǵárip-qáser xalıqtıń miynetin jatıp ishıp shalqıydı,—dep keltiredi.

Kúnxojanıń «Jaylawım», «Umıtpaspan», «Sazan-aw», «El menen» hám t.b. qosıqların oqıp otırıp, shayırdıń keleshekke, jaqsı turmısqa bolǵan úmitli kózqarasların kóremiz. Usı qosıǵında: «Retinde qosıqlarım tas keser» dep jazıp, shayır jaqsı zaman ornasa, ezilgen xalıqtıń ǵayratlanatuǵının aytpaqshı boladı. Shayır óz shıǵarmalarınıń xalıqtıń yadında bekkem saqlanıp qalatuǵınlıǵına, keleshek áwladlardıń olardı yadlap júretuǵınlıǵına bekkem isenim bildiredi.

Men ólermen sózim qalar keynimde,
Sózim júrer neshshelerdiń tilinde.

Bul qatarlar shayırdıń jaqsı keleshekke iseniminen derek beredi.

Kúnxojanıń qosıqları kórkemlew qurallarına bay hám milliy ózgeshelik, xalıq turmısı menen baylanıslılıq ayqın kózge túsedi.

...Zalımnıń ushqını—kimniń ushqını,
Kóksińnen ármanda shanshar shanışqını...
...Sendey bolıp turman men de,
Kók tayǵaqtıń ústinde...
...Waqtında tasıp tınbasa,
Aqqan suwlar nege kerek?

Bulardıń barlıǵı qaraqalpaq xalqınıń kásibi (shanışqı—balıqshılıq quralı), jaǵdayı (muzda turǵanday eplep kún keshiriw) mıtájligi (suwsızlıqtan) menen tıǵız baylanıslı. Bul jaǵday xalıq tilindegi hám awızeki xalıq dóretpelerindegi idiomatikalıq sózlerdi, frazeologiyalıq tirkeslerdi sheber türde paydalanıwda kórinedi.

«Tánde janı qıynaladı,
Jipsiz kibi baylanadı...»
«...Awzı qıysıq bolsadaǵı,
Dúziw sánli bay balası...» hám t.b.

Shayır poeziyaǵa ájayıp kóp ǵana teńewlerdi kirgizdi.

...Úsh aǵash tur keń maydanda,
Ornalasıp qızıl qanǵa,
Bul—dar edi kóringen.

Kúnxojanıń qosıǵınan baslap «úsh aǵash» qaraqalpaq ádebiyatında dardıń teńewi bolıp qaldı.

Shayırdıń qosıqlarında teńew, epitet, metonimiya, metafora, giperbola, litota, ironiya sıyaqlı kórkemlew quralları kútá kóp hám olardı shayır belgili bir áhmiyetli maqsetlerge boysındırıp tańlaydı jáne qollanadı.

«Jaz kúnlerim boldı gúzek»—degen metonimiya arqalı óziniń awır ruwxıy keshirmesin, «Tapqanıń jetpey jutımǵa» degen litota arqalı adam miynetiniń arzanlıǵın bildirse, úzliksiz urıslardıń bolıwın, jarlılardıń qayǵılı ómirin` «Dáryada suwlar joq, aǵar qızıl qan», «Qızılqum sel bolıp kózdiń jasına» degen giperbolalar arqalı beredi.

Shayırdıń «Ólim» degen qosıǵında mınanday qatarlar bar:

Tulparlardan yabıldardıń ozǵanı,
Ájep-táwir zaman boldı yaranlar.

Bul jerde shayır jaman shayırlardıń jaqsı shayırlardıń ornına izzetke bólengenin aytqan. Sebebi, olar xanlar menen baylardı kókke kóterip táriyiplegenlikten jaqsı shayırlardıń ornına húrmetlegenin aytqan. Oндаy shayırlardıń olaqlıǵı boyınsha da, pámsizligi, boyınsha da durıs

sıpatlamasın beriw ushın arnawlı túrde metaforanı qol-
lanadı, jaqsı shayırdı — tulpar, jaman shayırdı — yabı arqalı
súwretleydi.

Kún qayda

Ordıq oraq, shaptıq otın, qazdıq jap,
Terdik masaq, iynimizge saldıq qap,
Jas ómirler gúldey bolıp boldıq sap,
Bul júristen endi bizge kún qayda?

Oraq orıp, ómir boyı boldıq qul,
Islesekte alalmadıq qara pul,
Ne jánanlar bayı ólip qaldı tul,
Endi oğan jaynap-jasnar kún qayda?

Kúni-túni ordıq pishen, salını,
Gúzdiń kúni jıydıq pisen tarını,
Ómirinshe bir toymağan qarını,
Ash, jalańash biz sorlıǵa kún qayda?

Salıq salıp usı halǵa hárdayım,
Salıǵın salıwǵa biz boldıq qayım,
Bir jutım bul waqta boldı uwayım,
Bul júristen endi bizge kún qayda?

Iyinge tartarlıq jáne joq kiyim,
Hám de aǵayın joq, qáwender beyim,
Kósilip jatarǵa jáne joq úyim,
Bul júristen endi bizge kún qayda?

Tapqanımız jetpey qara teńgege,
Ayıstırıp kiyim alıp kiymege,
Hám bazarlıq qatar-qurbı jeńgege,
Alıp barar endi bizge kún qayda?

Ne payda jigitler, jalǵanshı dúnya,
Aldadı bizlerdi jol salıp qıya,
Qara basqa bul ne degen waqya,
Bul júristen endi bizge kún qayda?

Buyaqtağı kórgen qorlıq, azaptı,
Kúni-túni etken awır talaptı,
Shay ornına ishken ayran-shalaptı,
Dos-yaranğa aytatuğın kún qayda?

Jaz keler me?

Dawıl boldı úrgin urdı,
Qosımniń qamısın túrdi,
Duman bastı aspan-jerdi,
Puqarağa jaz keler me?

Tamağım joq isherime,
Kóligim joq kósherime,
Tósegim joq tóserime,
Biz sorlığa jaz keler me?

Janımdı aldı sıran suwıq,
Zarpınan jarıldı uwıq,
Ómirinshe kórgen qorlıq,
Puqarağa jaz keler me?

Júrgen jerim Ayırsha ataw,
Ayağıma saldı mataw,
Qay waqıtta tarqar tataw,
Bul qorlıqta jaz keler me?

Arqam Toqtas suwı tereń,
Adam barmas úlken ózen,
Bir basımda aqırzaman,
Puqarağa jaz keler me?

Kósilip jatar úyim joq,
Iyinge tartar kiyim joq,
Toqığan bizlerge buyım joq,
Men sorlığa jaz keler me?

Qarańlar hazlı zatıma,
Páryad etken bul dadıma,

Júdegen bul elatıma,
Aqır bir kún jaz keler me?

Zaman

Qarap tursań bul zamangá,
Sonday jaysız shıbın jangá,
Jılǵa, saylar toldı qangá,
Álewmet bul qanday zaman.

Malı bargá hesh nárese emes,
Olargá malsız teń kelmes,
Aytsań bul waq kún emes,
Qara túnek boldı zaman.

Ata baladan ayırılıp,
Tamaq tabalmay sarılıp,
Qanat-quyırıqtan mayırıp,
Qıyametlik boldı zaman.

Jesir qatın, jetim ullar,
Tentirep botaday bozlar,
Shabaqqa satıldı qızlar,
Hásiret-qayǵı boldı zaman.

Eginlerdi suwıq urdı,
Erte bastan suw qurıdı,
Kimler asıp ketti qırdı,
Qıyan-keski boldı zaman.

Ashtan ólgenler kóp boldı,
Ólikke jılǵa top boldı,
Ashlıqqa awırırw jup boldı,
Qıyan-keski boldı zaman.

Oraqshılar

Polat oraǵı qolında,
Júrgen talaptıń jolında

Atızdıń ońlı-solında,
Júrgen kún-tún oraqshılar.

Belleri tómen búgilip,
Onnan da beter iyilip,
Kózinen jası tógilip,
Zar jılap júr oraqshılar.

Iyninde kúnlik shapanı,
Paqalğa tırnalıp sanı,
Barqulla qıynalıp janı,
Atızda júr oraqshılar.

Ósken jerine jete almay,
Jumıstı taslap kete almay,
Asqar qumlardan óte almay,
Qayǵıda júr oraqshılar.

Tuwǵan jerin saǵınıp,
Qayǵıdan háykel taǵınıp,
Hal sorasqanǵa shaǵınıp,
Qayǵıda júr oraqshılar.

Kóp isleydi, az aladı,
Tánde janı qıynaladı,
Jipsiz kibi baylanadı,
Azapta júr oraqshılar.

Ne qılsın olar qıylanbay,
Jumıs isleydi bir tınbay,
Awıl-eline qayta almay,
Júrgen mınaw, oraqshılar.

Qarasań júzleri sarı,
Orǵanları pisken tarı,
Bul islerge kelip arı.
Júrgen mınaw, oraqshılar.

Qızılqum

Munarlanıp kórinesen alıstan,
Ne qıyın isleriń óttiler bastan,
Seniń táriypińdi eteyin dástan,
Qırımńıń qırındaý túriń Qızılqum.

Basında mayalısh, sheńgel, seksewil,
Jıńǵılıń taǵı bar seniń Qızılqum.
Shıqqan shóplerine men qoysam kewil,
Kelbetiń sonındaý seniń Qızılqum.

Qara tawdan keyin emes kelbetiń,
Duman menen tolıp turadı shetiń,
Úrgin úrip, oǵan burılsa betiń,
Aǵıstı bógeydi pátiń Qızılqum.

1. Kúnxoja jazba ádebiyatıń rawajlanıwına qanday úles qostı?
2. Kúnxoja dóretiwshiliginiń aldınǵı shayırlardan ózgesheligi nede?
3. Kúnxoja dóretiwshiliginde ıshqı hám muhabbat temasındaǵı qosıqlardıń ushıraspaw sebebi nede?
4. Shayırdıń ómiri haqqında qanday maǵlıwmatlardı bilesiz?
6. Ómiri haqqında qaysı qosıqlarında sáwlelengen?
7. Kúnxoja poeziyasındaǵı sheberlik nede?

1. Shayırdıń «Kún qayda», «Oraqshılar», «Zaman» qosıqların yadlań.
2. Kúnxoja dóretiwshiligindeki tuwılǵan jer hám xalıq ǵárezsizligi temasındaǵı shıǵarmalarınń mazmunın aytıń.
3. Shayırdıń Xiywa saparı menen jazılǵan qosıqlarınıń mazmunın aytıp beriń.
4. Kúnxojanıń dáwir haqıyqatlıǵın, zaman shınlıǵın súwretleytuǵın shıǵarmaları haqqında aytıp beriń.
5. Shayır dóretiwshiliginde jallanba miynet adamlarınıń turmısın sóz etetuǵın qosıqlarınıń mazmunın sóylep beriń.
6. Kúnxojanıń el-xalıq, jámiyet haqqındaǵı kózqarasları súwretlengen qosıqlarına tallaw jasań.

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ (1824 — 1878)

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń eń kórnekli wákılleriniń biri Ájiniyaz Qosibay ulınıń dóretiwshiligi óz zamanlaslarına qaraǵanda ádewir ózgeshelikke iye. Ol óz zamanınıń oziq oyli zıyalısı sıpatında arab, parsı hám túrkiy tillerin jaqsı ózlestirgen ayırıqsha talantlı sóz sheberleriniń biri boldı.

Bul jaǵday onıń Xiywada túrkmen xalqınıń ullı shayırı Maqtımqulı tálim alǵan Shergazı medresesinde oqıydı hám sońınan Qutlımurat inaq medresesin tamamlap, qaraqalpaqlardıń sol dáwirdegi eń oqımısılı shayırı hám axunı dárejesine erisiwine tiykar jaratadı.

Ájiniyazdıń ómiri hám dóretpeleri haqqında maǵlıwmatlar.

Ájiniyaz Qosibay ulı 1828-jılı Moynaq rayonınıń «Qamis bóget» degen jerinde tuwıladı. Ata-babaları balıqshılıq, ańshılıq hám egin egip kún kóretuǵın adamlar bolǵan. Ájiniyazdıń ákesi Qosibay, onıń ákesi Baltabek, argı atası Aqjigit óz dáwiriniń batır adamları bolǵanlıǵı málim.

Anası Náziyra sózge sheshen, óz dáwiriniń dilwar hayallarınıń biri bolǵan. Dástanlardı jaqsı bilgen. Ásirese, juwap aytısta aldına adam salmaytuǵın taqıwa adam bolǵanlıǵı seziledi. Ákesi Qosibay da shayır hám mergen adam sıpatında kózge túsken.

Ájiniyaz jaslayınan-aq oqıwǵa berilgen, ziyrek bala bolıp ósedi. Biraq onıń jaslayınan anasınan ayırılıp qalıwı, kóp ǵana qıyın jaǵdaylardı bastan keshiriwine sebepshi boladı. Ol dáslep Xojamurat iyshan medresesinde tálim aladı. Biraq anasınıń tosattan qaytıwı bolıwı onıń oqıwın úziliske túsiredi. Úydegi otın-shópke qaraw, úkelerin tárbiyalaw jas Ájiniyazdıń moynına túsedi. Ol qalay bolmasın óz bilimin jetilistiriw ústinde oylana baslaydı. Usınday jaǵdaylarda onıń tuwısqan dayısı Elmurat axun oǵan óziniń járdem qolın sozadı. «Jiyenimdi ózim tárbiyalayman», — dep Ájiniyazdı óz medresesine alıp ketedi. Elmurat Buxaranıń Mirarab medresesin pitkeren, óz dáwiriniń bilimli adamlarınıń

biri edi. Ol diniy kitaplar menen bir qatarda Shıǵıstıń belgili klassikleri Ferdawsiy, Saadiy, Hafız, Nawayı, Bedil shıǵarmaların jaqsı ózlestirgen. Ájiniyazdıń bul jerge keliwi óz bilimin jetilistiriwge úlken jol ashıp berdi. Keshte medreseniń ójirelerinde qalıp, Nawayı hám Hafız ǵázzellerin ejelep oqıwı nátiyjesinde onıń poeziyaǵa bolǵan iqlası kem-kemnen kúsheye basladı.

Ájiniyaz on altı jasında Nawayınıń diywanın kóshirgenligi haqqında da maǵlıwmatlar bar. Biraq, Ájiniyaz on jeti jasına kelgende Elmurat axun tosattan qaytıw boladı. Endi Ájiniyaz bilimin bunnan da joqarı kóteriw ushın ózine sáykes ustaz taba almay qaladı. Sonıń ushın da ol:

Zamanımız yoqtur yigit yurmaga,
At minip, ton kiyip, dáwrán súrmaga,
.Men baxtı qaraǵa tálím bermaga,
Náyleyin hesh adam shıqpas dildarım.

—dep jazıp óziniń ishki háwirin qosıq arqalı beredi.

Xiywa medreselerinde oqıwǵa tilek bildirgen Ájiniyaz eń aqırında sol waqıttaǵı ashamaylılardıń belgili muptı menen qazılarınan bolǵan Toǵuz qazı menen Molla Qorazlardan járdem soraydı. Usınday sebepler menen ol Xiywanıń Shergázi medresesine oqıwǵa kiredi. Sońınan Qutlımurat inaq medresesinde tálím aladı.

Xiywanıń Qutlımurat inaq medresesiniń aldında 1841 — 1844-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatınıń klassigi Ájiniyaz Qosıbay ulı oqıǵan degen jazıwlar jazılǵan. Ájiniyaz Xiywada oǵada qıyınshılıq jaǵdaylarda oqıdı. Olwaqıtta Xiywada oqıytuǵınlardıń hámmesi derlik bay hám din iyeleriniń balaları bolǵanı ushın olar hádden zıyat qárejetler menen támiyinlenetuǵın edi. Ájiniyazdıń ákesi bolsa, tapqan-tutqanı ózine zordan jetetuǵın orta hal adam bolǵan. Sonıń ushın da, ol óz ákesinen járdem alıw múmkinshiligine iye bola almadı. Turmıstıń qattı qıyınshılıqların shekti. Onıń tek ilimge bolǵan iqlası ǵana medreseni aqırına shekem oqıp pitkeriwine múmkinshilik tuǵızdı. Medresede din sabaqları menen bir qatarda Nawayı, Hafız, Saadiy, Fizuliy shıǵarmaları da oqıtılatuǵın edi. Ájiniyaz bulardıń shıǵarmaların qunt penen oqıdı.

Olardıń danıshpanlıq penen aytqan sózlerin óz xalqına jetkeriwdi maqset etti.

Ájiniyaz Xiywa medresesin tamamlaǵannan soń kóp jıllar dawamında Qazaqstanda sayaxatta bolǵan. Shayırdıń Qazaqstanda bolıwın alımlar eki túrde boljaydı. Birinshi topardaǵı alımlar bul jaǵdaydı xan siyasatı menen baylanıstırıp, «Qazaqstan dalalarında islam dinin keńnen tarqatıw ushın Xiywadan jiberilgen ulamalar arasında Ájiniyaz da bolǵan»,—dep táriyipleydi.

Ekinshi topardaǵı alımlar bul waqıyanı Ájiniyazdıń atastırılǵan qızınıń birden joǵalıp ketiwi, bul is negizinen Ájiniyazdıń dushpanları tárepinen uyımlastırılǵan. Sebebi, Ájiniyaz súyip qalǵan qız júdá gozzal bolıp, oǵan qosılıw ushın kóp jigitler talaban bolǵan. Ájiniyazdıń Xiywada júrgeninen paydalanıp, qarsılasları eń izinde ol qızdı bir jigitke zorlap alıp qashıp túrkmenler arasına jiberedi de, «Qız Qazaqstanǵa qashıp ketken»,—dep sóz tarqatıp jiberedi. Ájiniyaz ilajsız sol qızdı Qazaqstanǵa izlep barıp ol jaqta birneshe doslar arttırǵan.

Shınında da, eń dáslep Ájiniyazdıń Qazaqstanǵa óz qalınlıǵın izlep barǵanı da durıs. Bul jumbaqtıń tórkini shayırdıń «Shıqtı jan», «Molla Erime» qosıqlarında anıq aytılǵan. Mısalı:

Tapmadım heshbir xabar, gezip jáhannıń kishwarın,
Aqlı hushım qattı izlep ol zalımnıń duxtarın.

(«*Shıqtı jan*»)

«Duxtar» sózi parsı tilinde qız maǵanasın ańlatadı.

Biraq Ájiniyaz mahbubun izlep taba almaydı. Tabıwı da múmkin emes edi.

Ájiniyaz Qosıbay ulı Qazaqstan dalalarında birinshi mártebe jigirma jaslarında 1845—1846-jıllar shamasında bir jılǵa shamalas bolıp qaytqan. Sońınan óz awılına kelip ashamaylı ruwı ayıllı tiyresinen Hamra degen qızǵa úylenen. Onnan Naǵmetulla, Habibulla, Niyetulla degen úsh bala hám Húrzada atlı bir qız tuwıladı.

Ájiniyaz Qosıbay ulı 1858—1859-jıllardaǵı Qońırat kóterilisiniń tek qatnasıwshısı ǵana emes, onıń baslawshılarınıń biri boldı. Sonıń ushın da, ol kóterilis bastırılǵannan keyin Xiywa hámeldarları tárepinen tutqınǵa alınıp, Túrkmenstannıń Tashawız wálayatınıń átirapına jer

awdarıwǵa jiberiledi. Aradan úsh jıl ótkennen keyin ol tutqınnan qashıp qutiladı. Biraq jáne Xiywa hámeldarlarınıń quwdalawına ushırap Qazaqstanǵa ketiwge májbúr boladı. Usılay etip, onıń ómiriniń kópshilik bólegi Qazaqstan, Túrkménstan dalalarında ótedi.

Ájiniyaz Túrkménstanda júrgen kúnlerinde belgili túrkmen klassigi Maqtımqulınıń qosıqların qunt penen úyrengen. Usıǵan baylanıslı ol Maqtımqulınıń kóp ǵana qosıqların óz dóretpesine qosıp keńeytip jazǵan.

Qazaqstanda júrgen dáwiri Ájiniyazdıń shayırlıq sheńberiniń eń jetiliskeń gezleri dep qarawǵa boladı. Bul saparda da, Ájiniyaz úsh jılday ómirin Qazaqstanda ótkizgen. «Ellerim bardı», «Megzer», «Barmeken», «Bardur», «Ayrılsa», «Qash-qash» hám «Xoshlasıw» dúrkinindegi qosıqların jazǵan. Ájiniyaz qırǵa úshinshi mártebe barǵanında Qojban degen bayǵa úsh jıl dawamında molla bolıp jallanǵan. Bunnan keyin ol óziniń tuwılǵan awılınan hesh jaqqa shıqqan. Bozataw, Qamıs bóget, Jetim ózek degen jerlerde mektep ashıp, jergilikli xalıq balaların oqıtqan, Dóretiwshilikke berilip qosıqlar jazǵan.

Kórnekli shayır 1878-jılı eliw tórt jasında qaytı bolǵan. Shayırdıń denesi Quwandáryanıń boyındaǵı Quwsırıq qoyımshılıǵına jerlengen.

Ájiniyazdan bizge hár qıylı temada jazılǵan bir júz eliwge jaqın lirikalıq qosıqları miyras bolıp qaldı. Ájiniyaz lirikasını birneshe temalardıń bólip qaraw múmkin. Ol negizinen muhabbat lirikasınıń sheberi bolıw menen bir qatarda, lirikada táriyip, Watandı súyiw hám didaktikalıq tolǵanıslardı qásterley alǵan shayır. Sonıń ushın da onıń lirikasını:

1. Watan teması hám óz dáwirine bolǵan kózqarasların sáwlelendiriwshi lirikası,
2. Filosofiyalıq mazmundaǵı lirikası,
3. Didaktikalıq mazmundaǵı lirikası,
4. Muhabbat lirikası — dep bóliw múmkin.

Ájiniyaz bunnan tısqarı dástúrli poeziyaǵa jeterli itibar bergen shayır. Sonıń ushın da, onıń poeziyasın tallaǵanda, Ájiniyazdıń jazba ádebiyatqa bolǵan kózqarasın, Milliy ádebiyattı payda etiw jolındaǵı pikirlerin, Islam teması haqqındaǵı oyların yadnan shıǵarmawımız kerek.

Ájiniyaz lirikasında Watan teması hám ózi jasáǵan zamanǵa kózqarastıń sáwleleniwı. Hárqanday shayır óz xalqınıń ádiwli perzenti bolıp esaplanadı. Demek, solay eken, ol birinshi gezekte óz Watanın, xalqın jırlaydı. Shayırlar óziniń tuwılǵan elin basqa xalıqlarǵa tanıtıwǵa háreket jasaytuǵınlıǵı sózsiz. Usınday sebepler menen Ájiniyaz kóplep táriyip qosıqların da jazǵan. Mısalı, onıń «Ellerim bardı» qosıǵı Qazaqstanda bolǵan saparında Qızıl Orda úlkesiniń itibarlı baylarınan bolǵan Qojbannıń soranıwı boyınsha jazılǵanı málim. Bul qosıq táriyip usılında jazılǵan bolıp, óz xalqın úlken maqtanış sezimleri menen jırlaǵan shayırdıń júrek debdiwleri dep qarawǵa boladı. Ájiniyaz qazaq baylarınan bolǵan Qojbangǵa óziniń tuwılıp ósken elin úlken maqtanış sezimleri menen bayan etken. Shayır Úrgenishten baslap Aral teńizine shekemgi aralıqtı tilge aladı. Bul jerlerdiń gózzal tábiyatın, baylıǵın, xalıqtıń awızbirshiligin, milliy etnografiyalıq ózgesheligin, aytadı. Ájiniyaz óz qosıǵın tariyxıy etnografiyalıq temada jazadı. Ájiniyaz bul qosıqta:

Jılında miywelep úsh ret pisken,
Atı súilmektey jemisim bardı.
Qırında qızarıp pisken gewirek,
Qawınday mazalı jemisim bardı.
Shóbinde shápáát, qusında kiye,
Teńiz eteginde bolar qanshiye.

—dep jazıp, sahra jemislerine tán bolǵan qawın, súilmek, sobıq, gewirek, qaramıqlardı da maqtanış penen tilge aladı.

Ájiniyazdıń «Bardur» qosıǵı da usınday temaǵa qurılǵan. Negizinde, bul qosıq shayırdıń ekinshi mártebe qırǵa barǵanında jazılǵan. Sebebi, bul qosıqta sol dáwirge tán bolǵan qaraqalpaq jigitleri menen qızlarınıń sıpatlaması beriledi. Shayır bul qosıǵı arqalı óz eliniń suwı mol diyqansılıqqa qolaylı bay tábiyatın, qusları menen ańların, danışpan adamları menen qız-jigitleriniń mártlik isleri menen ádep-ikramlılıǵın bar talantı menen sheber táriyiplep súwretlegen. Ájiniyaz poeziyasında Watan teması eń baslı

orında kóteriledi. Ol tuwılıp ósken elin shın mağanasında saǵınadı. Bul ideya basqa filosofiyalıq qosıqlarında da keńnen orın alǵan. Máselen, onıń «Ayrılǵa» qosıǵın alıp qarayıq, qosıq Maqtımqulı poeziyasınan tásirlenip jazılǵanı menen de, bunda shayırdıń ózine tán bolǵan kóp ǵana dártli izlenisleri bar. Mısalı:

Elinen ayrıǵan diywana bolar,
Yarınan ayrıǵan biyǵaná bolar,
Hárreler usha almay párwana bolar,
Uyası buzılıp paldan ayrılǵa.

Ǵosh jigittiń dáwleti bar basında,
Hám aǵası, hám inisi qasında,
Hárkim óz elinde teńi-tusında,
Yigit qádiri bolmas elden ayrılǵa.

Bul qosıq qatarların shın mánisindegi hikmetli sóz sıpatında qarawǵa boladı. Bunda hárqanday adamnıń óz elin súyiwi hám qásterlewi kerekligi ayqın ayılǵan.

Ájiniyazdıń filosofiyalıq mazmundaǵı lirikası. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında kóp ǵana shayırlardıń tereń bilim iyelep, pútkil dúnya ilimleri menen sırlas bolǵanlıǵın bilemiz. Solardıń arasında XIX ásirde jasaǵan Ájiniyaz shayır da óz qatarlarına salıstırǵanda dúnya ilimleri menen tanısıwǵa hám onı óz shıǵarmalarında kórkem sawlelendiriwge umtıǵanlıǵın tolıq ańlap jetemiz. Ájiniyaz poeziyasında kórnekli grek filosofları Aristotel, Platonlardıń atı atalıwı menen birlikte Iskender Zulqarnayn, Xarrun ar Rashid, Ibn Sina, Ábilqasım Ferdawsıy, Álisher Nawayı hám Muhammed Fizuliy táliymatlarınıń sintezleri seziledi. Máselen, baylap qoyǵan jerinen bosanıp tawǵa shıǵıp ketken Aflatunnıń (Platonnıń) ılaǵınıń taw kóknarınıń gúlin jep, ózinde úlken kúsh payda bolǵannan keyin qasqır menen alısıp, onı jeńgeni haqqındaǵı ráwiyat Farabiy traktatlarında da ushıraydı. Bul haqqında Ájiniyaz:

Xash-xash jegen Aflatunnıń ılaǵı,
Gurt bilán dúgiser daǵ arasında.

— dep jazğan. Gurt-parsı tilinen kirgen sóz bolıp, qasqır mağanasın ańlatadı. Demek, Ájiniyaz Platon shıǵaramaları menen tanıs bolmasa da, bálki onıń shıǵarmaların sha-rıqlaǵan. Shıǵıs alımlarınıń miynetleri menen jaqınnan tanıs bolǵan. Sonıń ushın da, onıń shıǵarmalarında erte dáwirge tán filosofiyalıq táliymatlar da bar.

Ájiniyaz «adamzattı bul dúnyanıń kórki», — dep bileli.

Bul dúnyanıń kórki adam balası,
Sol adamnıń kókke jeter nalası.

(«Ayrılsa»)

Ájiniyaz ómir gózzallıǵı adamlardıń awızbirshiliginde ekenligin sezedi. «Jalǵız dán as bola almaǵanı sıyaqlı, jalǵız adam da xalıq bola almaydı». Adamlar arasında joldashlıq, doslıq eń kúshli qásiyet bolıp, olardıń Watan, el átirapına birigiwlerin qáleydi. Bul pikir onıń «Kónlim meniń» qosıǵında oǵada sıpatlı bayanlangan. Mısalı:

Ashıq-yarsız, búlbil-gúlsiz,
Kiyik-shólsiz, sona-kólsiz,
Ziywar aytar, jurtsız-elsiz,
Adam bir diywana megzer.

Bunday pikirlerdi aytıwına onıń jekkelenip qalǵanlıǵı sebepshi bolǵan. Shayır óz xalqı menen birlikte Bozataw qayǵılı waqıyasın keshirgeni ushın da, dushpanǵa bende bolıp qalǵan óz xalqın, elsiz qalǵan Watanın yadına túsirip, tap usınday pikirge kelgen. Ásirese, bul pikir «Dáwrän bolmadı» qosıǵında oǵada ashıq ayıladı. Mısalı:

Mende Watan boldı elatsız qalǵan,
Baǵlarınan búlbil ushıp zaǵ qonǵan,
Ziywar der dúnyaǵa kelgenim yalǵan,
Mende bir biyqayǵı zaman bolmadı.

Ájiniyaz adamlardı «jaqsı» hám «jaman» sıpatında eki toparǵa bóledi. Jaqsılar kóp jaǵdayda ózin bilim menen tolıqtırıp baradı. Sonıń ushın da, ol bilimdi jaqsı adamlardı qalıplestiriwshi faktor sıpatında qaraydı. Jaman adam óziniń otırar ornın, aytar sózin bilmeydi. Sonlıqtan

da ol jaqsılarǵa qarama-qarsı tártipte rawajlanadı. Jaqsı hám jaman adamlar ózlerindeki kishi peyillik, danalıq, parasatlılıq penen bir qatarda topaslıq, ashkózlik hám jalaxorlıq sıpatları menen ajıralıp turadı. Bunday sıpatlar er adamlar menen birlikte hayallar arasında da boladı. Sonıń ushın da, Ájiniyaz er adam menen hayal awqam dúzip, shańaraq qurǵanda tap usınday bir-birine qarama-qarsı sıpatlardan awlaq bolıwın uqtıradı. Sebebi, bunday jaǵdaylar xojalıqtıń buzılıwına alıp keledi. Bul haqqında shayır óziniń «Megzer» qosıǵında:

Ishiń tolıp árman-sherge,
Kewliń megzer qara jerge,
Jaman qatın jaqsı erge,
Tawsılmas dóhmetke megzer.

— dep jazadı.

Sonıń ushın da, Ájiniyaz adamgershiliktiń tiykarı «paziyletli bolıw» — dep túsinedi. «Adam tilinen, mal shaqınan tutıladı». Pikirles bolmaǵan adam menen joldas bolıwǵa bolmaydı. Sonıń ushın da, adamlar óz paziyletleri tiykarında ajıraladı. Bul pikir shayırdıń «Megzer» qosıǵında anıq bayanlangan. Mısalı:

Adam ulı-bári adam,
Hallas urǵıl, kewlim mudam,
Paziylet bilmegen adam,
Tórt ayaqlı malǵa megzer.

Didaktikalıq mazmundaǵı lirikası. Shayır hár bir adamnıń óz elin, xalqın, tuwılǵan jeri menen Ana-Watanın qádirlep-qásterlewge, hadal hám tuwrı joldan júriwge, doslıqqa sadıq bolıwǵa, ǵıybat, ótirikshilikten saqlanıwǵa úgit-násiyatlawshı didaktikalıq qosıqların kóplep jazdı. Bul ásirese, shayırdıń «Jaqsı» qosıǵında ayqınıraq seziledi. Mısalı:

Adam ulı adam qádirin bilmese,
Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı,
Aytqan sózdin maǵanasın bilmese,
Ol adamnan tilsiz ósken lal jaqsı.

Giyne qılıp jurttı taslap ketkennen,
Qádirin bilmes jerde xızmet etkennen,
Jat ellerde músápirlik shekkennen,
Urıp-sógip qorlasa da el jaqsı.

Ájiniyaz adamlar arasındakiá topaslıqtı kóbirek tárbiyadan izleydi. Onıń pikiri boyınsha, adamlar kóbirek sózi arqalı ayrıladı. Sebebi, adamgershiliktiń ózi de dáslep til (sóz) arqalı belgili boladı. Sonıń ushın hárqanday adam oylanıp sóylewi kerek. Mısalı:

Sóylegende sózdiń parqın bilmegen,
Adam degen menen insan bolar ma?

(«Bolarma»)

Paziylet bilmegen adam,
Tórt ayaqlı malğa megzer.

(«Megzer»)

Bunnan tısqarı dos penen dushpanğa bir qıylı qatnas jasamaw kerek. Dostıńa óz pikirińdi tuwrı ayt. Al, dushpan menen hiyle tiykarında pikirlesiw kerek boladı. Bolmasa eń izinde pushayman jeyseń, — dep aytılgan qatarlar shayırdıń «Bolmasa» qosıgınıń:

Dostıńa tuwrı ayt, dushpanğa hiyle,
Bolmasa kóp bolar ókpe hám giyne.

— dep baslanatuğın qatarlarında anıq aytılgan. Ájiniyaz óz qosıgında perzent tárbiyasın oğada joqarı bahalaydı. Onıń pikiri boyınsha perzent adamzattıń keleshegi hám asqar tawı. Ómirde jaqsı perzent tárbiyalay alğan adam ózin oğada baxıtlı sezedi. Sebebi, perzent quwanışlı hámme nárseden üstin turadı. Mısalı:

Bolsa jedelli márt ulıń,
Kewliń bálent tawğa megzer.

(«Megzer»)

Al, perzent óz kewilińdegey bolıp shıqpasa, onnan jamanı joq. Ol tek ózin ғana emes, ata-ananı da jer menen jeksen etedi. Mısalı:

Aqmaq bolsa tuwǵan balań,
Ómiriń zimizstangá meger.

(«Megzer»)

Shayırdıń «Ne bilsin» degen qosıǵındaǵı pikiri boyınsha hárbir adam ómirdiń gózzallıǵın sezip jasawı kerek. Sonıń ushın da, adam hárqanday nárseniń qádirin bilmegi lazım. Bunıń ushın eń birinshi ashshı-dushshını sezip, turmıstı biliw kerek. Turmıstı bilmegen adam, jaqsılıqtıń da, molshılıqtıń da, ádalatlılıqtıń da qádirin bilmeydi. Bunnan tısqarı «Zer qádirin zerger biler» degendey hárkim óz qádirin bilgen adamlar menen úlpet bolǵanı jaqsı. Sebebi, qádirińdi bilmegen adam menen joldas bolsań qor bolasań,-deydi.

Ájiniyazdıń muhabbat temasındaǵı lirikası. Qaraqalpaq ádebiyatında muhabbat teması hesh bir shayırdıń qáleminden shette qalǵan emes. Biraq, bul temanı Ájiniyaz sıyaqlı kóklerge kótere alǵan shayırdıń bolǵan emes. Sebebi, onda adamzat seziminiń eń qúdiretli hám tásirli belgileri bar. Bul jaǵday Ájiniyazdıń «Gózzallar» hám «Sáwdigim» qosıqlarında birden-aq kózge taslanadı. Ájiniyaz qızlar portretin joqarı kórkemlik penen súwretley bilgen shayırdı. Ájiniyaz kóbirek qızlar gózzallıǵın jırlaydı. Shayırdıń tilinen hayal-qızlar dúnyanı gózzallıqqa, mehir-muhabbetke bólep, óz mehri menen dúnyanı terbetken álem gózzalları etip súwretlenedi.

Shayırdıń «Ayrılsa», «Megzer», «Bir janan», «Bir páriy», «Gózzallar», «Bolmasa», «Kerek», «Beri kel», «Áy álip», «Sáwdigim», «Túser», «Hár kimseniń yarı bolsa», «Áy názálimler», «Bozatawlı názálim» t.b. qosıqları qaraqalpaq lirikasınıń eń hasıl dúrdanaları esaplanadı. Shayırdıń lirikalarınıń kópshiligine búgingi kúni namalar shıǵarılıp, olar qosıqshılarımız tárepinen atqarımaqta.

Ájiniyaz XIX ásirdegi ashıqlar obrazın dóretilimde ózinshe jol tutadı. Ol súwretlegen gózzallar obrazı qurı bayanlawdan ibarat emes. Ájiniyaz gózzal qızdıń kelbetin sóz benen sızıp kórsetedi. Bul tulǵalar sol dáwirge sáykes til hám sezimler tiykarında berilgen bolıp, hárbir shuwmaq júreкке qozǵaw saladı. Bunda qız kózleri jádu-jállet

yaǵnıy sıyqırlı. Kirpigi — nishter, qashları — káman, júzi — ay, lábleri — lám-álip. Demek, Ájiniyaz muhabbat temasında da óz dáwirine sáykes bolǵan obrazlar dóretken. Mısalı:

Shashmi jádu-jállat, qashları qálem,
Qoydı siynemizge júz mırń daq álem,
Naz áleyub súshik tilla ol sánem,
Menga bir istanat taqtı da ketti.
Kirpigi oq kibi, qashları káman,
Áziz janım, tándin shıqtı da ketti.
(«Bir janan»)

Shayır sáwer yar obrazın joqarı shıńǵa kóteredi. Onı qol jetpes juldız sıpatında táriyipleydi.

Ájiniyaz qızlar obrazın dóretiwde olardıń sırtqı pishimin kóbirek qusqa megzetedi. Sebebi, qus tábiyattan názik hám júdá gózzal maqluqat. Sonıń ushın da shayır hayal-qızlardı «Qushdek daqanlı» — (Qanatlı qustay), «Sádepdek dandanlı» — (Súyek tistey), — dep súwretlegen. Al, onıń mazmun jaǵına kelgende, «Súshik zibanlı» yaǵnıy hár sózdi oylap sóyleytuǵın «shiyrin sózli» sıpatında táriyipleydi.

Hár dáwirde jasaǵan shayırlar qızlar obrazın dóretiwde hár qıylı qatnas jasaǵan. Sonıń ushın, Ájiniyaz da olardıń obrazın dóretiw ushın óz dáwiriniń teńewlerinen keń paydalanǵan. Mısalı: órdek, ǵaz, tırna, quw qaraqalpaqta sulıw qus bolsa barlıǵın qızǵa teńeydi. Ayırım qosıq qatarlarında giperbolalardan keń paydalanadı. Máselen, Kúnshıǵıs klassikleriniń dóretpelerindegi qızlardıń kózin jállatqa, kirpigin nishterge, qasın kámangá uqsatıw motifleri bunda da bar. Yaki geyde: «Sárwi aǵashına uqsar súwreti», — dep táriyiplew, hádden zıyat giperbolalıq súwretlewlerge beriliw usılların da seziwge boladı. Mısalı:

Bul elde kórmedim shunıńdek dilbar,
Kesheni aq yúzi áyler munavvar.

(«Bir páriy»)

Yaǵnıy, «Qız qarańǵı túnde sırtqa shıqsa, átirap jap-jariq bolıp ketedi», — dep súwretlewleri Shıǵıs shayırlarınıń giperbolalıq súwretlew usılınıń tiykarında berilgeni anıq.

Ájiniyaz óz qosıqlarında qızlar obrazın qanshama mehır-

muhabbat qoyıp súwretlegeni menen, olardıń hámmesi bir qıylı dep aytpaydı. Sonıń ushın da, Ájiniyaz haqıyqıy muhabbat iyesi bolǵan gózzallar haqqında sóz etkende olardıń forması menen mazmunı bir-birine sáykes keliwin názerde tutadı. Mısalı:

Hár kimseniń yarı bolsa,
Qıyalındı aytpay bilsin,
Sóyler sózi bolıp shiyrin,
Ózi turıp, kózi kúlsin.

Yarıń bolsın qumay kibi,
Kewli bolsın saray kibi,
Júzi bolsın hám ay kibi,
Haqsúniydiń ózi bolsın.

Solay etip, shayır óziniń haqıyqıy sáwer yar haqqındaǵı kózqarasın bayan etedi.

Ájiniyazdıń liro-epikalıq shıǵarmaları.

Ájiniyaz jazba ádebiyat úlgisindegi shayır esaplanadı. Sol dáwirdeń jazba ádebiyat wákilleri tiykarınan lirikanı hám liro-epikanı iyelegen. Lirika kewil sezimleri yaki qısqa qosıqlardan ibarat bolsa, epika turmıstıń maydashúydelerinen baslap keń jobada súwretlenedi. Sonlıqtan da epika iri waqıyalar tiykarında payda boladı.

Ájiniyaz qaraqalpaq jazba ádebiyatında liro-epikalıq janrdı baslawshılardan biri bolǵan.

Liro-epika degen terminniń ózi de bul sózdiń lirika hám epikanıń birikpesi ekenligin bildiredi. Ájiniyaz haqıyqat talant iyesi bolǵanı ushın da bul ekewine liro-epikalıq tús berip jiberген. Negizinde Ájiniyazdıń barlıq kólemli shıǵarmaları liro-epikalıq xarakterge iye.

«**Bozataw**» **poeması.** Ájiniyaz shayırdıń «Bozataw» poeması qaraqalpaq xalqınıń tariyxında óshpes iz qaldırǵan 1858 — 1859-jıllardáǵı Qońırat kóterilisi waqıyaları tiykarında jazılǵan. Ájiniyaz bul dáwirde on jasqa shıqqan waqıtları edi. Mine usı waqıtta Qońıratта Bozataw waqıyası baslanadı.

Qońırat — qaraqalpaqlardıń eń eski qalalarınıń biri edi. Ol jerde qaraqalpaqlar menen birlikte Arallı ózbekler Xiywa xanlıǵınıń siyasatınan nalıp, erkin Qońırat xanlıǵın

tiklewge bel baylağan. Bul erte dáwirlerden baslap óz gárezsizligin ańsağan qaraqalpaq xalqınıń eń baslı ármanlarınıń biri edi. Usınday bir jaǵdayda 1858-jılı gúzde Qońıratqa Xiywa xanlığı tárepinen qoyılǵan hákim Qutlımurat inaq óltiriledi. Onıń ornına Muhammed Pananı xan etip tikleydi. Qaraqalpaqlar óz xanlıǵın saqlap qalıw ushın Orenburg gubernatorınan járdem soraydı. Sonıń ushın da, Qońıratqa A.I.Butakov basshılıǵındaǵı orıs flotiliyası da kelgen. Biraq bul jerge on mıń ásker menen burınıraq kelip qalǵan Xiywa xanı Sayd Muhammedxan Muhammed Pananıń A.I.Butakov penen til biriktiriwine múmkinshilik bermedi. Áskerler Xiywa tárepine ótse xannıń janın aman alıp qalatuǵınlıǵın aytadı.

Biraq, kóterilishilerdiń eń baslı toparı Ámiw menen Aqdárya arasındaǵı Bozataw degen jerge barıp qoǵan saladı. Bunnan xabar tapqan Xiywanıń xanı ol jerdegi 1600 xalıqtı joq etip jiberiw ushın Berdiqılısh basshılıǵındaǵı túrkmen otryadın jiberedi. Xan kóterilis baslawshılardıń hámмесin qırıp jiberip, hayal, bala-shaǵalarınıń hámмесin Irannıń qul bazarına aparıp satıp jiberedi. Bozatawdaǵı 1600 xojalıq qırılıp ketedi. Bul jaǵday XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń basına túsken eń awır apatshılıq edi. Bul haqqında «Bozataw» dep atalǵan xalıq arasında tarqalıp ketken muńlı nama da bar.

Ájiniyaz shayır bolsa usı Bozataw qırǵınıń óz kózi menen kórgen. Sebebi, ol bul dáwirde kóteriliske belsene qatnasqan óz tuwısqanları bolǵan ashamaylılar arasında edi. Ájiniyazdıń «Bozataw» waqıyası mine usı qayǵılı waqıyalarǵa baǵıshlangan edi.

Álbette, urıs bar jerde ádalat bolmaydı, óziniń erkinligi ushın güresken azshılıq suwday jaraqlanǵan kópshilik dushpanǵa tap bolǵan. Bunday israplı sawashta bas sawǵalap aman qalıw da qıyın. Sonıń ushın da qırılǵan adamlar menen bende bolǵanlardıń sanı júdá kóp edi. Bul shayır júregine úlken dárt saladı. Yaǵnıy:

Kimse sháhid boldı, jandan ayrıldı,
Kimse gáda boldı, maldan ayrıldı,
Kimse kózi kúnxarınan ayrıldı,
Bashına qiyamet túshti, Bozataw.

—dep shayır súwretlegenindey-aq, Bozataw ústine qara bultlar japırılıp kele basladı. Adamlar azatlıq hám erkinlik izlep kelgen bul ataw zimistanğa aylandı.

Qullası, Bozataw qırğını xalıqtıń yadınan shıqpastay waqıyalardıń biri bolğan. Sebebi, bul qanlı waqıya qaraqalpaq eliniń barlıq múyeshine tarqalğan. Poema sonshama dártli jazılğan. Onda jaw aldında bende bolıp aydalıp baratırğan xalıqtıń ahıw-zarı esitilgendeı boladı. Bul tek poema ğana emes, sonıń menen birlikte óz elin, jerin súygen xalıqtıń ármanlı túrde xoshlasıwı bolıp tabıladı. Mısalı:

Keter boldıq endi bizler bash alıp,
Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw,
Xoshlasalı qara kózge yash alıp,
Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw.

Jer hám el bilandur, el hám jer bilan,
Jersiz eldiń kúni dárbe-dár bilan,
Ómir óter júrektegi sher bilan,
Qádiriń seniń búgin ótti, Bozataw.

Qullası, Ájiniyazdıń «Bozataw» poeması XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń xan zulımına qarsı milliy azatlıq gúresin sáwlelendiriwshi eń bahalı shıǵarma. Sonıń menen birlikte, «Bozataw» poeması qaraqalpaq jazba ádebiyatında liro-epikalıq janrdıń baslawshı soqpaǵı da bolıp esaplanadı.

Ájiniyaz shayırdıń «Qız Meńesh penen aytısı». XIX ásirde qaraqalpaq ádebiyat dástúrleri menen bir qatarda awızeki xalıq poeziyasınıń dástúrleri de keń qollanılǵanlıǵı málim.

Aytısqa qatnasatuǵın shayırlardıń hámmesi qolına qaǵaz-qálem alıp qosıq jazıp otırmaydı. Olar bir-biri menen dásme-dás aytısadı. Olar belgili waqıtta bir-biri menen aytısıp úlken syujetli waqıyalardı da bayan etedi. Bul jaǵınan qaraǵanda aytıs liro-epikalıq sıpatqa iye.

Aytıs janrı XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq shayırlarınıń kópshiliginde ushırasadı. Olardıń kópshiligi turmıs penen baylanıslı bolǵan aytısar bolıp, shayırlar sózden jeńiw ushın birin-biri mineydi. Sonıń ushın eki tárepeke teń bolǵan ayırım syujetler tilge alınadı.

Qazaq kátqudaları Ájiziniyazdıń shayır ekenin sezip qalıp, bir toyda ekewin aytıstırıwdı maqul kórgen. Ájiniyaz shayır bolıw menen birgelikte miyman. Bunnan tısqarı ol qazaq xalqınıń arasında bir jılday bolıp, ol eldiń miymandoslıgın hám mártligin sezgen. Sonıń ushın da, ol ájayıp úlke haqqında neǵaybıl sózlerdi aytıwdı qálemeydi. Al, Meńesh te óz xalqınıń belgili shayırı. Onıń ústine qız bala. Jáne bul aytıs óz jerlesleri arasında bolıp otır. Ol da óz xalqı arasında aytıstan jeńiliwdi qálemeydi. Sonıń ushın bunıń júgi Ájiniyazǵa qaraǵanda awırraq. Bul eki shayır da sol tiykarda aytısqa túsken.

Ájiniyazdıń Qız Meńesh penen aytısı 1864-jılı bolıp ótken. Sebebi, Ájiniyaz aytısta óziniń qırq jasqa shıqqanlıǵın aytadı. Mısalı:

Jılım qoy, jasım qırqta Qız ay Meńesh,
Sen maǵan jasım sorap tiyermiseń.

Solay etip, Ájiniyaz axun 1864-jılı qırǵa úshinshi máртебе barganında Qız Meńesh penen aytısadı. Aytısı Qız Meńesh baslap, «Xojeke, aytıp óleń harıdıń ba?» degen sózler menen basladı. Bul jerde qızdıń Ájiniyazdı «Xojeke» — dep aytıwı onı «ulama», «molla» sıpatında tanıwınan bolsa kerek. Sebebi, qazaq xalqı usı künge shekem ulama adamlardı «Xoja» — dep ataydı.

Aytısıń mazmunı eki xalıqtıń etnografiyası menen de baylanısadı. Qız Meńesh Ájiniyazdan qanday millettiń adamı ekenligin soraydı. Yaǵnıy:

Aytısıp meniń menen tirewiń kim?
Jıǵılsań kóp ishinde súyewiń kim?
Qalpaqpısań, sartpısań, ózbekpiseń,
Ákeń qoyǵan atıń kim? Súyewiń kim?

Buǵan Ájiniyaz juwap qaytaradı:

Bir alladan basqa joq sıyınıwım,
Qudayım inam etken buyırwın,
Ákemniń qoyǵan atı Ájiniyaz,
Milletim — qaraqalpaq, saqıw ruwım.

Ájiniyaz eki eldi de aralap, eki xalıq mádeniyatı menen etnografiyasına pútkilley aralasıp ósken adam bolsa da, Meñesh ele qaraqalpaq etnografiyası menen tanıs emes ekenligin aytadı. Sonıń ushın aytıstıń úshinshi bólimi Qız Meñeshtiń qaraqalpaq xalqınıń jasaw turmısına baǵıshlangan sorawlarınan baslangan. Máselen, Meñesh soraw beredi:

Erteń tura azannan el kóshedi,
Kóshken kúni adamnıń kónli ósedi,
Xojeke, sennen bir sóz sorayın,
Qızlarıńız ne jeydi? Ne ishedı?

Buǵan Ájiniyaz tómendegishe juwap qaytaradı:

Jegeni maylı palaw, ishkeni shay,
Shay ishıp, palaw jese kewili jay,
Qolında shını kese, shını shaynek,
Ishedi qantlı shaydı, qara suwday.

Basında jipek túrme, shayı jegde,
Qızları biziń eldiń, mine sonday,
Qızları biziń eldiń, ana quwday,
Qazaqqa biltir keldim, bıyl keldim,
Men ele kórgenim joq, qızdı onday.

Bul bólimdegi syujet dinamikası etnografiyalıq bayanlawǵa kóshkeni menen de poetikalıq sezim ádewir joqarı kóterilgen. Sebebi, ol toyda otırǵan adamlardıń Ájiniyazdan basqasınıń hesh birewi de qaraqalpaqlar etnografiyasın bilmeydi. Sonıń ushın Meñesh ol haqqında sorawlar beriwge májbúr.

Qız Meñesh kóp sawallarınıń birinde qaraqalpaq jigitleriniń qanday bolatuǵının bilgisi keledi. Ájiniyaz buǵan da tómendegishe juwap qaytaradı. Yaǵnıy:

Jigiti biziń eldiń bolar ğoshshaq,
Belinde tillá kámar, altın pıshaq,
Jigiti biziń eldiń, mine sonday,

Pashshayı sım balaqlı, jipek shashaq,
Mingeni argımaq at, moyını quwday,
Ústinde aq baslı er bası sholaq,

Basında altın júwen, qos siynement,
Jonasınıń shashaǵı, qushaq-qushaq,

—dep sózdi dizip kete beredi. Al, Qız Meńeshtiń bolsa
Ájiniyazdan jeńilgisi kelmeydi. Sonıń ushın da:

Jıńıl, sheńgel degeniń tal bolama,
Kók shay ishken adamda hal bolama,
Eshegińdi tulpar dep maqtanasań,
At túyeden ketken soń mal bolama?
Malıńnıń eń úlkeni eshki-ılaq,
Sol sebepli qazaqqa keldiń qulap.
Qaraqalpaq bay el dep maqtanasań,
Sonda sen neǵıp júirseń teri sorap,
Hár úyden ayran sorap, ishıp júrip,
Sharań ne maqtanǵanday qalpaq-shunaq.

—dep aytıstıń izin ádewir baspalatıp jiberedi. Ájiniyaz Qız
Meńeshtiń bul pikirine de úlken sabırlılıq penen juwap
qaytaradı da «Qaraqalpaq qazaq penen teńbe-teń jurt.

Kórmey-bilmey sırtınan qılma nasaq», —dep juwmaq
jasaydı.

Aytıs sol tiykarda tamamlanadı. Biraq bul eki shayırdıń
qaysı biriniń jeńgenligi anıq málim emes. Solay bolsa
da, bul aytısta Ájiniyazdıń sál basımlaw bolǵanlıǵı
seziledi. Onıń ústine qaraqalpaq shayırdıń «Qaraqalpaq
qazaq penen teńbe-teń jurt, kórmey-bilmey sırtınan qılma
nasaq», —dep aytıwı da aytıstıń negizgi túyinin sheship
turǵan sıyaqlı.

Ájiniyaz poeziyasınıń til hám stillik ózgeshelikleri.
Ájiniyazdıń til hám stillik ózgesheligi ózi menen
sıbaylas jasaǵan qaraqalpaq klassikleri menen salıstırmalı
izertlengende basqalardan ádewir pariq qılatuǵın dárejede
sıpatlamalardıǵa iye. Bunıń eń baslı sebebi, onıń óz
dáwiriniń oqımıslı adamlarınan bolıwı, Xiywanıń eń
kórnekli medreselerin tamamlawı edi. Bul jaǵdaylar onıń
túrkiy tili menen bir qatarda arab hám parsı tillerin
tereń ózlestiriwine de sebepshi bolǵan. Sonıń ushın da,
ol tek qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw átirapında ǵana
qalıp ketpeydi. Sol waqıtlardaǵı Orta Aziyanıń barlıq
xalıqlarına tán bolǵan jazba ádebiy til hám stillik joldı

qáleydi. Sol tiykardan qarağanda shayır poeziyasında úsh túrli stillik ózgeshelik bar.

1. Awızeki xalıq poeziyası stili. Bul stil folklorlıq úlgi nátiyjesinde rawajlangan bolıp, qaraqalpaq ádebiyatında eń baslı orınlardıń birin iyeleydi. Bul úlgide shıǵarmalar jazǵan avtorlardıń qoljazbası saqlanǵan menen til hám stillik ózgeshelikelerinde folklordan heshqanday parqı bolǵan emes. Mısalı, Ájiniyazdıń «Qız Meñesh penen aytısı».

2. Túrkiy jazba stili. Bul stil jazba hám awızeki ádebiyattıń aralaspasınan payda bolǵan. Úlgisi jaǵınan tórt qatarlı qosıqlar bolıp, til ózgesheligi xalıq tiline ádewir jaqın. Kópshiligi qoljazba túrinde jetip kelgen. Túrkiy ádebiyatında bul stildiń baslawshısı X ásirde jasap ótken Xoja Axmet Yassawiy boldı. Sońınan XVIII ásirde Maqtımqulı tárepinen oǵada tereń rawajlandırılǵan XIX ásirde Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Óteshler usı stil tiykarında qosıqlar jazdı. Biraq bul stildiń ózi de til jaǵınan ayırım ózgesheliklerge iye. Mısalı, Maqtımqulı, Ájiniyazlarda ulıwma túrkiy tiliniń tási kúshli bolsa, Berdaq penen Kúnxojada qaraqalpaq xalıq tiliniń tási kúshli.

3. Shıǵıs ádebiy jazba stili. Bul stil arab, parsı hám túrkiy ádebiy tili hám stilin jaqsı ózlestire alǵan shayırlarda ǵana ushıraydı. Bunıń túrkiy ádebiyatındaǵı eń kórnekli wákilleri Álisher Nawayı menen Muhammed Fizuliy. Bulardıń poeziyasında arab hám parsı tilleriniń tási kúshli. Bunnan tısqarı olar túrkiy poeziyasın ǵázzel, muhammes, mustazad, musamman, rubayı, qitá, tuyıq sıyaqlı jańa janrlar menen bayıtqan. Ájiniyaz poeziyasında tap usı dástúrlerdıń izin kóremiz Ájiniyaz óz poeziyasında bul úsh stildi de qatar qollanǵan.

Ájiniyazdıń tili XIX ásirde jasaǵan basqa qaraqalpaq shayırlarına uqsamaytuǵın arab, parsı hám eski túrkiy tilleriniń tásirinde rawajlangan.

Ájiniyaz qaraqalpaq til birliklerin qabıl etken halında túrkiy poeziyaǵa elikleydi. Usınday sebepler menen Ájiniyaz poeziyasında geypara sózler qaraqalpaqsha bar bolıwına qaramastan, sol dáwirdiń túrkiy jazba tiline ortaqlı bolǵan: yoq, yash, daǵ, zaǵ, uǵlan, ǵulam, ǵadá, túshti, yigit, baǵırım, quba, besh, pash, sitimkár, yuq, girdab, umman,

úmidwar, etim, meñzer, ásal, yúz, fálek, daxshat, piste, ekki, yıǵlab, yalǵanshı, máqi, xúsnin, shekib, ǵussa, siná, raqib, hijran, ada, yalǵan, yatıb, ustuxan, báhida, dolan, bolan, shul, sayıl, raxib, ota, baz, súylin, hám taǵı basqa da arab, parsı, ózbek, túrkmen tillerine tán bolǵan sózlerdi qollanadı. Bunıń menen Ájiniyaz túsiniksiz tillerdi kóp qollanǵan dep aytıwımızǵa haqımız joq. Ol XIX ásirge tán bolǵan jazba tildi qollanǵan. Hátte ol sol tiykarda qaraqalpaq poeziyasınıń uyqas birligin de bayıtqan. Qaraqalpaq poeziyasında pútkilley sıyqası shıǵıp ketken «boldı», «joldı», «toldı» degen uyqaslardan góre ol arab, parsı hám túrkiy tiline kirgen sinonimler tiykarında qosıqqa jańa uyqas izleydi. Mısalı:

Piste murnında tilla árebek,
Ekki qara kóziń ekki báledek.

(«Bozatawlı názelim»)

—dep jazıp qaraqalpaqsha «árebek» sózin uyqastıradı. Yaki bolmasa «Quba qush» qosıǵında:

Ólseń mennen bolǵıl razı,
Yoqdur sendek heshbir bazı.

—dep jazıp «razı» sózi menen parsı tilinen kirip kelgen «bazı» sózin uyqas sıpatında qollanadı.

Hárbir shayırdıń sheberligi onıń janrlardı tereń ózlestiriw uqıbı menen de ólshenedi. Ájiniyaz til sheberligi menen kózge túsiw menen birlikte qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq ózgesheligin bayıtıw jaǵınan da tereń iz qaldırǵan shayı. Qaraqalpaq poeziyasınıń saǵaları terme-tolǵawlardan ibarat bolǵan bolsa, onıń keyingi dáwiri tek tórt qatarlı qosıq penen ulasıp, al Ájiniyaz poeziyasına kelgennen baslap ǵázzel, muhammes hám rubayılarıń payda bolǵanlıǵın kóremiz. Negizinen alǵanda, bul jaǵdaylardı sheber úyrengenliginen ekeni málim.

Ájiniyazdıń sheberlik jolın kórsetip beriwshi jáne bir faktor onıń Shıǵıs shayırları tásirinde jazılǵan miniatyur obrazları bolıp esapalanadı.

Ájiniyaz bul usıldı qaraqalpaq poeziyasında da sheber qollanǵan. Negizinen alǵanda, bul obrazlar arab háriplerine uqsatıw tiykarında bolǵan. Mısalı:

«Sın»-sıyadek qashlarıń hinju tizilmish shashińa,
«Ya» — yaydek qashlarıń oq kirpigiń baǵrım ezip,
«Te» — tisińdur dana-dana láblerińniń palları,
«Lám — alıp» tek lábleriń baldan qosılmish beri kel,
«Qap» — qara kózlerińdur tańǵı jáwhár kózleriń,
«Sın» — sıya zulpıń tutarǵa qalmadı hesh mende hal,
«Be» — belıń qıpsha dilbar kózgeneń shahla wáli.

Ol arab háripleri tiykarında payda bolǵan miniatyur obrazlardı tek muhabbat temasında ǵana paydalanıp otırmaydı. Bunnan tısqarı kúndelikli turmıstı bayanlaytuǵın obrazlı qatarlar da bar. Mısalı:

Keshe-kúndiz qayǵu-bila,
«Alif» qáddim «dal» boladı.

Bunıń menen Ájiniyazdıń tek Kúnshıǵıs poeziyasınıń stillik dástúrlerin taratıwshı adam dep qarawǵa bolmaydı. Sebebi, ol ózge ádebiyatlardıń dástúrlerin tereń úyrenip qaraqalpaq poeziyasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı.

Bardur

Begler táriyip etsem qalpaq yurtını,
Qup ájep tamasha elleri bardur,
Arif bolıp haq yolına erishken,
Múrshidiw múkammál pirleri bardur.

Qırı diyqansılıq, suwı sámákli,
Hár jerde káni bar kórseń námákli,
Ǵazlı, qasqaldaqlı, kóli-órdekli,
Eri murǵızarlı kólleri bardur.

Bardur qız-jawanı qashları káman,
Yúzin taqqas etseń húrshidi taban,
Anı kórgenlerdiń aqlını alǵan,
Láyli, Zuláyhaday húrleri bardur.

Alma kóz árebi atdur mingáni,
Kóylákshasi zárba, altın yúǵáni,

Paytabasi úshtap, atlas kiygáni,
Bay uđlı baybátshe begleri bardur.

Yigitleri bardur Rustem sıpatlı,
Goruğlıdek áreb atlı, haybatlı,
Dáwletiyardek shijáátli, ğayratlı,
Keskir qılısh, qamar tonları bardur.

Yigitleri bardur Rustámi dástan,
Qahár etse, dushmanı qılırlar eksen,
Haybatıdan titrer Xajar, Hindstan,
Góruđlıbek kibi erleri bardur.

Bahadırı bardur yúzge sára-sár,
Xudadın ózgádin qılmas qawátár,
Yüz yigitke, tánha ózi barabar,
Házireti Áliy kibi sherleri bardur.

Kerek

Diyqanğa jer kerek, tuqımu hókkiz,
Búlbilge gúl kerek, nazbayıw-afruz,
Balıqshıǵa dárya, ózek ya teńiz,
Qayıq kerek, yoqsa jeken sal kerek.

Shar tárepdin mehman kelse kútmáǵa,
Áwelha yigitke himmát hal kerek,
Diljám bolıp úyde tınısh yatmaǵa,
Kóp gená biyhisap dúnya mal kerek.

Yigit kerek dárya kibi tashmaǵa,
Kewil párwaz etár kókke ushmaǵa.
Úyge mehman kelse, kewil ashmaǵa,
Ádepli-árkanlı uğıl zat kerek.

Qulaq sal, yaranlar, páhim úgitke,
Miywa pitpes, qara tala sókitke,
Besh kún oynap-kúlgen ğoshshaq yigitke,
Qalem qash, qıpsa bel, qáddi dal kerek.

Tentekke-judırıq, májgúngá-urısh,
Jilligá-tóbálásh, palwanğa-tutısh,
Bedáwgá-yuwırısh, buwdanğa-yurısh,
Yabıǵa hám quyırq bilán yal kerek.

Yúk salmaǵa Shınmashınıw-Buxara,
Rusı, noǵay, Xodjend yáne Xerata,
Haǵ bázirgen sawdagári bazara,
Taq órkeshtli álwan-álwan nar kerek.

Ne bilsin

Bir shopan dástine tússe bir almaz,
Shaqmaqqa harj eter qádirin ne bilsin,
Qarazban qolına tússe algır baz,
Qanatın qayırar qádirin ne bilsin.

Aspandı berk etpes Dabr, Kurmiyan,
Beglik ete bilmes, berim bermiyan,
Dúzde ashlıq mashaqatın kórmıyan,
Úyde ıssı nannıń qádirin ne bilsin.

Júz qádem jer piyadalap júrmayan,
Attıń qádirin bilmes yolda harmayan,
Kemasi dárbentte dilgir bolmayan,
Qırda qara jerdiń qádirin ne bilsin.

Baylarǵa yarashar qayır-saqawat,
Paqırǵa yarashar sabır-qanaat,
Har súren tajiǵa tússe shapqır at,
Palań shekip súrer qádirin ne bilsin.

Gózzallar

Qıya baqıp, meniń janımdı alıp,
Júz mıń jılwa menen shıǵar gózzallar,
Júregime ada bolmas ot yaqıp,
Meniń janım otqa yaqar, gózzallar.

Tırnadek otırıp, sonadek yúrgen,
Júz mıń jılwa menen qabağın kergen,
Shashlarına laǵlı marjan ótkergen,
Mıń túmen naz bilen baqar gózzallar.

Qara kózi gawhar kibi jawdırap,
Kiygen tonı kórgen sayın jaltırıp,
Óńir monshaq, háykel taǵıp sıldırıp,
Súzip qálem qasın qaqar gózzallar.

Sáwdigim

Baǵ ishinde qızıl gúldek dolanıp,
Sallana-mástana kelán sáwdigim,
Ánbar shashı názik belá sholasıp,
Sallana-sallana kelán, sáwdigim.

Ishqı zimistanın misli yaz etip,
Yúrishin mısalı quba ǵaz etip,
Bir qayrılıp ashıǵına naz etip,
Arzıw-árman bilán ketán sáwdigim.

Tawıs kibi jılwa menen baqasań,
Ashıqlardıń júreklerin jaqasań,
Tillá-háykel gardanińe taqasań,
Ál qawsırıp qushaq ashqan sáwdigim.

1. Ájiniyaz Qosıbay ulınıń qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxında tutatuǵın ornı neler menen belgilenedi?
2. Shayır zaman teńsizligin qalay súwretleydi hám kimlerge tilekleslik bildiredi?
3. Ájiniyaz shayırdıń ómiri hám dóretpeleriniń basqa shayırlardan ózgesheligi nede?
4. Shayırdıń filosofiyalıq pikirleriniń tereńligi qaysı qosıqlarında súwretleniwın tapqan?
5. Ájiniyaz muhabbat lirikalarında hayal-qızlardıń milliy kelbetin hám xarakterin qalayınsha jaratadı?
6. Shayırdıń «Bozataw» poemasında qaysı jıllar waqıyaları sóz etiledi, ondaǵı tariyxıy waqıyalar shayıır tárepinen qalayınsha súwretlenedi?
7. Ájiniyaz poeziyasınıń janrlıq ózgesheligi nelerden ibarat?

1. Shayırdın watan, tuwılğan jer haqqındaǵı qosıqlarınıń mazmunın aytıp berıń.
2. Shayırdın didaktikalıq, aqıl-násiyat qosıqlarınıń mazmunın aytıp berıń.
3. Ájiniyazdın Qız Meńesh penen aytısınıń mazmunın sóylep berıń.
4. Ájiniyazdın qosıqlar toplamlarınan paydalanıp, shayırdın qosıqlarında ushırasatuǵın geografıyalıq atamalarǵa hám ózlestirilgen sózlerge sózlik dúziń.
5. «Ájiniyaz shıǵarmalarında el-xalıq teması» degen mazmunda shıǵarma jazıń.
6. Muǵallimniń tapsırması menen shayırdın ayırım qosıqların yadlap alıń.

XIX ÁSIRDIN AQIRI HÁM XX ÁSIRDIN BASINDAǴI QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

Bul dáwirdegi shayırlardıń tiykarǵı tematikası — social-teńsizlik máselelerin sáwlelendiriwden ibarat bolǵan. Bunı usı dáwirde jasaǵan demokratiyalıq baǵdardaǵı barlıq shayırlardıń shıǵarmalarınan kóriwge boladı. Biraq bul temaǵa hár shayır bir tárepleme jantaspay, hár tárepleme jantasıwları, hár shayırdın óz usılı, óz dúnya tanıwı menen seziledi. Máselen, shayır Annaqul óziniń «Oraz aldı» degen qosıǵında Oraz atalıqtıń zorlıǵı, miynetkesh xalıqqa islegen qısımları arqalı adamlardıń ash-jalańash qorlıqta qalıp, eldiń qosıwǵa tayarlıǵı aytılsa, Ayapbergen óziniń «Keldi» degen qosıǵında eldiń qorlanıwı, xalıqtıń qayǵı dumanınıń astında qalıwı-zaman aqıbeti dep kórsetedi. Al, Omar miynet haqısın bermegen Ermekbayǵa «Seniń» qosıǵında tek óziniń atınan ǵana emes, pútkil miynet adamları atınan qarsı gúreske shıǵıadı. Shayır Ábdıqádir «Bay menen jarlı aytısı» qosıǵında bay hám jarlı bolıw social-teńsizlikten, baylardın miynet adamlarına jónli haqı tólemey olardıń kúshinen paydalanıwdan, baylardın ashkózligi, adamgershiligi joqlıǵınan dep biledi.

Shayırlardıń tematikası tek social-teńsizlik máselelerin sáwlelendiriw menen sheklenip qalmaydı. Olar adamgershilik, jaqsı ádep, miynet súyiw, el ǵamı, muhabbat temaların da

shıǵarmalarına ózek etip aladı. Násiyat, táriyip temalarında da kóp qosıqlar jazıladı.

Shayırlarımızdıń shıǵarmaların qozǵap atırǵan temasın kózden ótkergende, temanıń turmıs materiallarınan kelip shıǵıp, olardıń xarakterli jaǵı tańlanıp, turmısliq faktten ulıwmalıq jámlestirilgen pikirler júrgiziw kóbirek seziledi.

Temanıń keńeyiwi — shayırlardıń dúnyaǵa kózqarasına, xalıq turmısın jaqsı, tereń biliwlerine, turmısqa aktiv qatnasıwına baylanıslı ekenligi málim. Sonıń ushın olardıń temanı tańlawınan, tańlaǵan temanı sáwlelendire biliwlerinen-miyetkesh xalıqtıń turmıs jaǵdayların, eldegi baslı waqıyalardı sırttan baqlawshı emes, xalıq penen bir jan, bir tán ekeninen ańlawǵa boladı.

Dáwir adabiyatınıń janrlıq ózgesheliklerine kóz taslaǵanımda, ótkendege demokratiyalıq ádebiyattaǵı lirikalıq, epikalıq janrdıń, satira menen yumordıń, aytıslardıń dawam etkeni hám rawajlanǵanı kórinedi.

Lirikalıq janrdáǵı ózgesheliklerdiń biri jańa máseleler, konkret adamlar haqqında oy-sezimler jámlestirilip, olar ulıwmalıq dárejege kóteriledi. Máselen, bul dáwirdegi shayırlardıń shıǵarmalarında qazıw máseleleri, onda eldi suw menen ta'miyinlewdiń ornına qıyanetler, hákimlik basqarıw ornına-saylawlardáǵı ádalatsızlıqlar, baylarda jalalanıp islewshilerdiń awır turmısı, olardıń eziwshilerge qarsı sana-sezimleriniń oyanıwı hám taǵı basqalar ashıq kórsetiledi.

Lirikalıq shıǵarmalarda burınǵıǵa qaraǵanda eldi ádil basqarıw hám ádil basshını talap etiw kóbirek ushırasadı. Sonıń menen birge, lirikalıq shıǵarmalarda xalıqtıń mádeniyatqa umtılwı, mekteplerdiń ashılıwın talap etiwler jiyi gezlesedi. Xalıqtı oqıw-bilimge shaqırıw-lirikalıq shıǵarmalardan tiyisli orın aladı. Bunday jaǵday Ábdıqádir hám Seyfulǵábit shıǵarmalarında kóbirek kórine basladı.

Satira hám yumor xalıq awızeki ádebiyatında jiyi ushırasadı. Al qaraqalpaq klassik shayırları Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh óz shıǵarmalarında satira menen yumordı jaqsı qollanǵan hám onı óz ideyaların beriwde puqta paydalanǵan.

Usı dástúr XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında dawam etip rawaj-

landı. Sıdıq, Omar, Annaqul, Begjan, Ayapbergen, Jańabay, Qazaqbay hám basqa da shayırlardıń dóretpelerinde satira menen yumor ádewir orın aldı.

Satira-ústem klass wakillerin, jámiyet dúzimindegi qıyanetkerlerdi áshkaralawda demokratiyalıq baǵdardaǵı shayırlarǵa úlken qural boladı. Mısalı, Sıdıq Toqpan ulınıń «Ábiy saǵal» atlı satirasın alayıq. Shayırdıń awılında Ábiy degen bay bolǵan. Ol kútá sútxor bolıp, jarlılarǵa qıyanet etkeni bılay tursın, hátteki adamlardıń atızındaǵı pisip turǵan júwewleriniń basın ırlaytuǵın páslikke barıp jetken. Bunı kórgen shayır:

«Ábiy saǵal bas ırlaydı,
Úlken atız tasırlaydı,
Kórgen bala jasırmaıdı,
Biyabıray boldıń saǵal.

Omar Súyirbek ulı da satiralıq qosıqlarında jarlılardıń haqısın durıs bermegen ashkóz baylardı, miynetkesh xalıqqa zulımlıq penen salıq salıwshı hám onı óndiriwshı bolıslardı, paraxorlardı, dindi júzge tutıp, buzıqshılıq etiwshı din wákillerin, sawdagerlerdi qattı áshkaralaydı. Mısalı shayır óziniń «Annaqul» degen qosıǵında sawdagerlerdi áshkaralap, olardıń ayırımları xalıqtı aldawshı adamlar ekenin ashıq kórsetedi:

Sıdıq-yumor jazıwǵa sheber shayırlardıń biri bolǵan. Onıń kóp ǵana yumorlıq shıǵarmaları adamlar arasındaǵı hár qıylı jaramsız minez-qılıqlardı kórsetedi.

Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrınıń izleri xalıq awızeki ádebiyatında hám XIX ásirde jasaǵan klasik shayırlardıń shıǵarmalarında da saqlanǵan. Ádebiyattıń bul janrı eń qısqa, kóp sırlı hám astarlı janr dewge boladı. Tımsallarda ayılatuǵın sóz, beriletuǵın ideya ótkir. Ańlar, haywanatlar, quslar, taslara ǵashlar taǵı basqa da nárseler adam tilinde sóylew arqalı bayanlanadı.

Sóz etip otırǵan dáwirdegi shayırlarımız qaraqalpaq xalqınıń joqarıda kórsetilgeney bay ádebiy miyraslarınan puxta paydalana otırıp óz dáwiriniń áhmiyetli social-mashqalalarına juwap beriwge tırısadı. Olar shıǵarmalarında jańa tariyxıy jaǵdaydıń jańa úlgilerin, súwretlew qurallarında uyqas, ırǵaq, pát, ólshemlerinde awızeki ádebiyat penen

klassik ádebiyattıń úlgilerin paydalanadı. Biraq Sarıbay menen Sıdıq shıǵarmalarında burınǵıǵa qaraǵanda ádebiyattıń tımsal-qosıq túri ádewir eń jayadı. Qaraqalpaq xalqınıń awızeki ádebiyatı menen klassik ádebiyatında satira hám yumor belgili dárejede orın alǵan bolsa, usı dástúrdi Sıdıq, Omar, Ayapbergen, Ábdıqádir, Qazaqbay hám basqaları qabıl etip, kóp shıǵarmalar dóretdi.

JAÑABAY SHAYIR **(1890 — 1926)**

Jañabay shayır Qaratay ulınıń dóretpeleri XX ásirdeń basına tuwra keledi. Ádebiyat tariyxshıları xalıq awzınan jıynap, baspa sózde keltirgen maǵlıwmatlar boyınsha Jañabay shayır Kegeyliniń Jañabazar degen jerinde 1890-jılı tuwılǵan. Usı jerde hám Aqtubada kúnlikshilik etken. Er jete kelip palwan bolǵan. Baqsıshılıq etken. Sonlıqtan xalıq arasında «Jañabay palwan», «Jañabay baqsı» atları menen belgili bolǵan. Óziniń «Aqsıńǵúl», «Ayjamal» qosıqların jaqsı sazende hám baqsı sıpatında atqarǵan. Onıń dástúrlík táriyip hám muhabbat qosıqları keń tarqalǵan. Onıń usınday mazmundaqı «Shámen qız», «Baǵda qız», «Dáribiyke» qosıqları bolǵan. Onıń bunday qosıqları kórkemligi, muzikalılıǵı, yadlawǵa, aytıwǵa qolaylılıǵı menen ajıralıp turadı. Al, shayırdıń «Sultan baqqal», «Zerger», «Qazı iyshan» qosıqları satiralıq shıǵarma esaplanadı. Bul qosıqlarda ádilsizler toparı bolǵan sawdagerler — Sultan baqqal hám Jumamurat zergerlerdeń aldawshılıq, jaramsızlıq háreketleri, iri jeriyesi hám hámeldar Yusup degen qazınıń haram tamaqlıq jatıp isherlik, jarlılarǵa kórsetken qısımı áshkaralanadı. Bul qosıqlarında shayır sol dáwirdegi barlıq eziwshilerdeń sıpatlamasın beredi. «Zerger» qosıǵında:

«Ákeń Allaq, onıń balası senseń,
Xalıq jek kóredi, bólek qoyadı ólseń,
Shıqqan górińe tepkilep kómsem,

Gór qısıp maydanda qalarsañ zańǵar», — dep xalıqtı aldap máplenetuǵınlarǵa bolǵan xalıqtıń jek kóriwshiligin júdá sheberlik penen súwretleydi.

Óziniń satiralıq ótkirliǵi, eziwshilerdiń haram tamaqlıq turmısın, jarlılardıń ayanıshlı jaǵdayın kórkemlik penen ashıpbergen «Qazı iyshan» qosıǵı úlken áhmiyetke iye. Qosıqtıń barlıq kupletleriniń «Diyqan ashtan óler boldı, Qazı iyshan» dep birgelikli juwmaqlawshı qatar menen tamamlanıwına qaramastan, qosıqta jarlılardıń ashlıqtan basqa barlıq awır awhalları da, bay, hámeldarlardıń barlıq jaramsız qásiyetleri de súwretleniwın tapqan.

Qosıqta jarlı diyqanlardıń jaǵdayı, awır miyneti, shekken qayǵılı ruwxıy keshirmesi de baydan, baydıń balalarınan jáne jalpıdaqlarınan tartqan jábirleri, aqiretleri, qorlıqları da, eziwshilerge bolǵan jek kóriwshiligi de súwretlengen. Sonıń menen birge, qosıqta bay-hámeldarlardıń wákili bolǵan Qazı iyshannıń reyimsizligin, sıqmarlıǵın, kisi miyneti arqasında shalqıp kún keshirgenligin ayqın kóremiz. Qosıqtıń basqa qatarlarında da shayır Qazı iyshannıń páslik, jermenlik qásiyetlerin tolıqtırıp, onıń qay jerde daw bolsa, sol jerden mápleniwge urınatuǵın, toy-jıyınnan da úles talap etetuǵınlıǵın, qullası, hámme jol menen mal-dúnya ushın duzaq qurǵan adam ekenligin ashıp taslaydı.

Solay etip, Jańabay shayırdıń «Qazı iyshan» qosıǵı mánisi jaǵınan úlken áhmiyetke iye shıǵarmalardıń birewi.

Qazı iyshan

Yaranlar, esitiń jalǵan emesti,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan,
Heshkimse qazıday bolǵan emesti,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Birneshe sóz bilen aytarman taqlap,
Jáne diyqan tuttıń qolında saqlap,
Eki jigit júrer kózi alaqlap,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Diyqanshılıq ettiń, egin ektirdiń,
Dónin alıp, oy jerine tóktirdiń,
Hár túrli tuqımnan daqıl septirdiń,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan,

Ala báhár sen qostırdıń arbańdı,
Sáskede keltirdiń suyıq jarmańdı,
Ayında kórmedik maylı sorpańdı,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Diyqanslılıq ektirdińiz báhárden,
Qatınlarıń jalshıtpadı náhárden.
Tur degen bir saza keldi sáhárden,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Sarhawız jaǵası qatara terek,
Túslikke bergeniń shappattay shórek,
Diyqan biysharaǵa shiyrin jan kerek,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Aqtubanıń aqqan suwı ılaydı,
Eki diyqan bir qosılıp jılaydı,
Qazı iyshangá bizdi shatqan qudaydı,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Sarhawız boyında shalqıp otırdıń,
Diyqanǵa táp berip, jekirinip turdıń,
Miyнет jalshıniki, ráhátin sen kórdiń,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Qazı iyshan mineseniń árep aqsha attı,
Qatınlarıń diyqanlardı qaqsattı,
Tiliń tatlı bolsa da, jumısıń qattı,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Arba menen berdiń ala yabını,
Biz bilmedik ol yabınıń tabını,
Tıyrılap atqan soń aldıq qamını,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Sereke seyisiń atın taplaydı,
Sıdıq máhremińiz sizdi jaqlaydı,
Ámet balań ne sebepli boqlaydı.
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Bir at arnap qoydıń toy bolsa sazlap,
Waqtı bayraq alarman dep az-azlap,
Jalshılar sırlasar botaday bozlap,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Aqtubanıń ortası ataw qumshıqtı,
Jay saldırıp, jılda úydirdiń balshıqtı,
Hayallarıń bir-birinen sum shıqtı,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Bayraq atın minseń, olda sende bar,
Qırq, otız jıl hámeldarlıq kimde bar,
Tek shıqpağan jalshı janı tánde bar,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Jıra-jıra Aqtubanıń salası,
Kókke jeter jalshılardıń alası,
Oylasań bizlerde adam balası,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

* * *

Bay balası jolliq mańgıt diyermen,
Dártim aytsam ishim janıp kúyermen,
Senindey ashkózdi dúnyada kórmen,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan,

Quwrağan aǵashtay shirik isińiz,
Diyqanlarǵa jaman tústi jinińiz,
Qıyın boldı, bizler kórgen kúnimiz,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Tındırmay aydattıń bizge arbańdı,
Eki tewip, bir qırshıttıń salmańdı,
Qaytıp kórsetpegey seniń qarańdı,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Ashshınıń,dushshınıń tarttırdıń zarın,
Kózime kórsettiń dúnyanıń tarın,

Jaman ótti bizge etken hazarın,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Bir qayıq soqtırıp saldıń pishenge,
Nápsińdi ashıp iye boldıń duz-kánge,
Tamaq bermey kómegińe kelgende,
Diyqan ashtan óler boldı, qazı iyshan.

Aqsúngúl

Aqsúngúl deydiler seniń atıńdı,
Qazayaqlı deydi haslı-zatıńdı,
Altıńa qaplayın aytqan gápińdi,
Múbárek jamalıń kórdim, Aqsúngúl.

Qayrawda baylağan eki gáz ediń,
Ádiwlegen bir elattıń qızı ediń,
Xojamurat aqsaqaldıń qızı ediń,
Múbárek jamalıń kórdim, Aqsúngúl.

Aqsúngúldiń oń jaǵında oshaǵı,
Selkildeydi túymesiniń shashaǵı,
Mıń tillaǵa arzan deydi qushaǵı,
Múbárek jamalıń kórdim, Aqsúngúl.

Qara tereń, qayraqlını jayladıń,
Aldıńa alpıs mal salıp aydadıń,
Bir awız sózińe bizdi bayladıń,
Múbárek jamalıń kórdim, Aqsúngúl.

Atıń Aqsúngúldi aqsaqal qızı,
Aynadan tınıqdur siyneniń júzi,
Yar etpege qabil áyledik sizdi,
Múbárek jamalıń kórdim, Aqsúngúl.

Alla nesip salsa alarman dedim,
Wáde ettim, aylanıp kelermen dedim,
Yoqsa, árman menen qalarman dedim,
Múbárek jamalıń kórdim, Aqsúngúl.

Ayjamal

Ayjamal qız aqmayanıń ústinde,
Qos bilezik bardı anıń dástinde,
Neshe jigit júrer anıq qástinde,
Janımnan juwdırlap ótseń, Ayjamal.

Ayjamal qız áyne on bes jasında,
Mıń tillalıq túrmesi bar basında,
Jánnet kibi jan almaqtıń qástinde,
Juwdırlap janıma kelseń, Ayjamal.

Ayjamaldıń biyik eken ókshesi,
Gúl bolıp ashılar júrgen kóshesi,
Perimeken onıń tuwǵan sheshesi,
Janıma juwdırlap kelseń, Ayjamal.

Ayjamaldıń buwın-buwın barmaǵı,
Ádep bilen otırmaǵı-turmaǵı,
Qıtay eken ol páriydiń jarnaǵı,
Janımnan juwdırlap ótseń, Ayjamal.

Pashshayı taqıyań bar kiygen basında,
Búlbil bolıp sayrap tursam qasında,
Saǵan ashıq boldım onbes jasımda,
Jańǵırlap janımnan ótseń, Ayjamal.

Shatırash kóylegiń bar irgi dizińnen,
Suwǵa barsań men barayın izińnen,
Zulpıńdı qayırıp ópsem júzińnen,
Janıma lázzet ber, janım, Ayjamal.

Bosaǵa borlatıp boz úy tiktirdiń,
Shańaraǵın som altınan soqtırdıń,
Úziklerin ushıǵadan japtırdıń,
Ishinde tawlanıp júrseń, Aylamal.

Arzıgúl

Atañ quyın, eneń kepe qıtaydı,
Hárkimge bir usıl bergen qudaydı,
Óńge qız juldızdur, sen hám bir aydı,
On tórt keshesinde kórdim, Arzıgúl.

Atañız atalıq, atıń Arzıgúl,
Tilleriń zıbandur yúzleriń gúl-gúl,
Jeńgeńiz Qatıyra, sińlińiz Aygúl,
Yup atqa júk bolar nazıń, Arzıgúl.

Torı attıń basına dorbasın ilgen,
Shıǵayın degenin usınnan bilgen,
Shayneń jibergenge on tilla túygen,
Bilgishlik, saqıylıq sende, Arzıgúl.

Jalǵız úy otırdıń Taǵjaptı boylap,
Hár iske qol qoydıń námártlik oylap,
Bir nákes ketipti basıńdı baylap,
Sol isińe hayran qaldım, Arzıgúl.

1. Jańabay shayır xalıqqa qanday talantlı adam sıpatında tanılǵan?
2. Shayırdıń «Sultan baqqal», «Zerger», »Qazı iyshan» qosıqları tematikası jaǵınan qanday qosıqlar?
3. «Qazı iyshan» qosıǵında unamsız adamnıń obrazı qalay kórkem súwretleniwın tapqan?

1. Shayırdıń dástúrlık táriyip janrında jazǵan qosıqlarınıń mazmunın aytıń.
2. «Aqsúńgúl», «Ayjamal» qosıqların yadlań.

QULMURAT SHAYİR (1845—1927)

Qulmurat shayır ádebiyat tariyxında «On toǵız»—dep atalatuǵın poeması, «Begdiń kók atı» «Júz bası», «Shá-harbay» degen qosıqları menen belgili. Ájiniyaz, Kúnxoja, Berdaqlardıń dóretpelerin jaqsı bilgen hám solardıń dástúrin dawam ettirgen Qulmurat shayırdıń ádebiyat tariyxındaǵı taǵı bir úlken xızmeti—ol ataqlı xalıq shayırı, qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili Ayapbergen Muwsaevtıń ustazı sıpatında keń belgili.

Qulmurat Qurbanlı ulınıń tuwılǵan jeri házirgi Moynaq rayonınıń Tik ózek awıl keńesiniń qaramaǵındaǵı jerler. Ol usı aymaқтаǵı Qarajar, Taxtaqayır dep atalǵan jerlerde, soń Sorkól degen jerde ómir sürgen.

Ilmiy ekspediciyalar waqtında shayırdı jaqsı biletuǵın adamlardıń bergен maǵlıwmatları boyınsha Qulmurat qarapayım, dindar adam bolǵan. Eski mektepte de oqıǵan, biraq jaqsı xat jazıp, xat oqıytuǵın sawatı bolmaǵan. Óziniń dindarlıq túsiniǵi boyınsha shayırsılıq kásipke de dáslepki waqta shariat jol qoymaytuǵın is dep qaraǵan. Biraq qarapayım adam sıpatında haqıyqattı qattı súygen. Sonlıqtan ózi namaqul dep esaplaǵan waqıyalar, isler, adamlar tuwralı sol waqtında qosıq shıǵarıp, onı xat sawatı bar adamǵa jazdıǵan. Usıǵan sáykes onıń ózine zamanlas dáwirdegi jaramsız islerdi súwretleytuǵın biraz qosıqları dóregen. Biraq qosıqların sırtqa shıǵarmay saqlap qoyıp júrgen, xalıqqa taratıwdı úrdis etpegen. Shayırdıń usılayınsha xalıqqa tarata almay toplaǵan qol jazbaları, ótken ásirdiń 20-jıllarınıń aqırında joyılıp ketken. Sonıń nátiyjesinde, jaqında ótken shayır bolıwına qaramastan xalıq arasında onıń kútá az qosıqları ǵana taralǵan.

Qulmurat shayır qosıq jazıwdı, kesh, 30 jaslarında baslaǵan. Jarlıshılıq joqshılıq turmıstıń saldarınan qosıq jazıwǵa waqıt ta bola bermegen.

Onıń bizge kelip jetken ádebiy miyrasınıń azlıǵınıń bir sebebi de usı.

Shayırdıń xalıq arasında úzindi túrinde taralǵan ayırım qosıqlarında qosıq jazbay ótkergen kóp jıllarına

ókinish sezimleri de esitilgendey boladı. Mısalı ol usınday qosıqlarınıń birewinde:

«Ladanlıgım shunsha biypárwa yurdim...
Yigitlik quwatın zayıł ótkerdim»,

— dep jazadı.

Onıń atı belgisiz usı qosıgınıń mazmunına qaraǵanda bul qosıq uzaq ómirbayanlıq (avtobiografiyalıq) hám shayırdıń turmıs haqqındaǵı oyların bayan etetuǵın uzaq qosıq bolǵan bolsa kerek.

Mısalı, qosıqtaǵı:

«Háy yaranlar bul yalganshı dúnyaǵa.
Árman bilen ketmek ushın kelishim,
Ne jánanlar ketti kózim kórgendiń,
Munsha árman menen neden nalışım»...

— degen qatarlar bir jaǵınan shayırdıń jarlı mashaqatlı ómirinen qayırıp, nalıwın bildirse, ekinshi jaǵınan, ózine zamanlas belgili jaqsı adamlarǵa, «Ne jánanlar», olardıń awır táǵdirine onıń tilekleslik qatnasın ańlatadı.

Shayırdıń bul qosıqlarınıń hám basqa da shıǵarmalarınıń tili onı ádebiy shıǵarmalardı kóp oqıǵan, kitabıy tilge jaqsı tanıs adam sıpatında kórsetedi.

Qulmurat shayırdıń ádebiyat tariyxında úlken áhmiyetke iye shıǵarması onıń «On toǵız» poeması.

Bul poemadan basqa, joqarıda aytqanımızday, onıń «Begdiń kók atı», «Júz bası», «Sháharbay» dep atalǵan arnaw qosıqları da bar.

Úzindileriniń mazmunına qaraǵanda bunday qosıqları biyjón adamlardı áshkaralaytuǵın ótkir satira bolıp kózge túsedı.

Shayır ayırım adamlar miynetten qashıp, janın qıynamay ómir súriw ushın taqıwalıq (mollashılıq) etedi olardıń aytqan úgitleri tek tilden ayılǵan ótirik sóz dep túsindiredi:

«Kópdur taqıwalıq hár jerde tilden,
Shen-shen jerden tabılmas kóńilden,
Aǵır dese mehnat shekpey jeńilden,
Tili júyrik taqıwa bolıwın kóriń».

Úzindi kórinisindegi tađı bir qosıǵında Qulmurat shayır adamlardıń jumısın shala islep, kóp haqı alıwǵa urınatuǵın ustalardıń minez-qulqınıń ústinen kúledi:

«Ustalardıń teletinge puw-puwı,
Andın ziyat Ayekeshtiń suw-suwı,
Qazaq, qaraqalpaq, ózbektiń quwı,
Andın óte bilmes quyırǵın tıyıp»...

Xalıq arasında Qulmurat shayırdıń atına baylanıslı «Qalǵan kónil—sınǵan shiyshe, pitpes kónil jaraqatı» dep keletuǵın júdá tereń mánili hám kórkem naqıllıq qosıq qatarları da bar.

Qulmurat shayırdıń tiykarǵı shıǵarması bolǵan «On toǵız» poeması 1898-jılı bolıp ótken mınaday ayqın tariyxıy waqıyaǵa baylanıslı jazılǵan.

Talıq volostınıń basqarıwshısı Qulen bolıs qattı qollıǵı menen xalıqqa záhárin jayadı. 1898-jılı volost basqarıwshısın saylawda ol uezd basqarıwshıları, patsha administraciyası tárepinen xalıqtıń kúshli narazılıǵına qaramastan ekinshi ret volost basqarıwshılıǵına usınıladı. Xalıq qanshama qarsılıq kórsetse de ol saylanadı. Al qarsılıq kórsetkenlerdiń basshılarınan on toǵız adam qamaqqa alınadı hám tuwǵan jerinen aydap alıp ketiledi.

Qulmurat shayır mine usı waqıyanı bayanlap, sol on toǵız adamnıń kimler ekenligin, qalayınsha aydalǵanlıǵın, izbe-iz súwretleydi.

Bul waqıyalardı súwretlegende shayırdıń simpatiyası, tilekleslik sezimi ádalatsızlıqqa, zorlıqqa qarsı kóterilgen adamlar tárepinde. Ol saylaw waqtında islegen bul ádilsizlikti, zorlıqtı, on toǵız adamnıń aydalıwın patsha zulımlıqlarınıń kúnnen-künge artıwı dep, al qamaqqa alınǵan aydalǵanlardı biygúna, haq adamlar dep bahalaydı.

Shayır qamaqqa alınǵan on toǵız adamnıń on tórt adamın basma-bas tanıstırıp, qalǵan besewiniń atın bilmegenligin aytadı, biraq usı iske shatılǵanlardıń barlıǵın da ğayratlı, jigerli adamlar deydi. Solay etip, olardı ádilsizlikke qarsı qorıqpay bas kóterip shıqqan adamlar etip súwretleydi:

Basqa jigitlerdiń atın bilmedim.
Esitpedim ya ózlerin kórmedim,
Bular neshik deyip halın sormadım,
Kim iske shatılsa bardı gayratı!...

Bul ayılǵanlardan Qulmurat shayırdıń óziniń de ádilsizlikke, teńsizlikke, para hám basqa da hár túrli zańsızlıqlarǵa tiykarlangan eski saylawlarǵa jek kóriwshilik, narazılıq penen qaraǵanlıǵın kóremiz.

Shayırdıń menen birge, Rossiya patsha administraciyası hám jergilikli hámeldarlardıń qosılıp xalıqtı ezgenligin, xalıqtıń tileklerin ayaq astına taplaǵanlıqların durıs súwretleydi.

Solay etip, Qulmurat shayırdıń «On toǵız» poeması tek eski saylawlar haqqında maǵlıwmat beriw menen ǵana emes, ulıwma qaraqalpaq jeri Rossiyaǵa qosılǵannan keyin de sociallıq teńsizliktiń kúshli dawam etip qalǵanlıǵın, qaraqalpaq xalqınıń ishindegi bay hámeldarlardıń Xiywa xanı menen bolǵanlıǵı sıyaqlı patsha administraciyası menen de awız jalasıp xalıqtı ezgenligin ayqın súwretlep beriw menen de kútá bahalı.

On toǵız

I

Jol ortada dilgir mútáj bolsańız,
Sonda belli shiyrin sózdiń lázzeti,
Dóhmet penen bende, zindan bolsańız,
Sonda belli elde házdiń lázzeti.

Ańlamay ladanǵa ashna bolsańız,
Yaqshı ermes sóz táhride qalsańız,
Dush kelip námártkemehman bolsańız,
Munda belli ǵosh jigittiń xızmeti.

Zeyin qılıp, sóz mánine túspege,
Kónil qushı párwaz etip ushpaǵa,

Ĝam-qayġı qápeste báhriń ashpaġa,
Kútá dárkar shiyrin sózdiń lázzeti.

II

Shep aylanıp bul pálektiń gárdishi,
Biygúná xatlanıp on toġız kisi,
Kún-kúnnen bálent zalım táshwishi,
Bulardıń qandaydur qayġı-ġulpeti.

On toġız jigitte ġam-qayġı ġulpet,
Oyaz jazġan qáleminde káramat,
Xat kórgen qáhár etip keldi muzappat,
Gezermennen alġan toġız soldattı.

Soldat aydap, ózi bolġanda ánjam,
Olarġa tuttırdı on toġız adam,
Kórgenlerdiń kózi jasta, kónil ġam,
Hámme hayran boldı, bul ne hikmeti?

Áwelinde oyaz biyjay xat etken,
Ózi hákim, zalım jamanlıq etken,
Sebep sol bulardı toqtawsız tutqan,
Tuttırıp eki aqsham háwlide jattı.

Háwliden shıġarıp aydadı soldat,
Kimsesi yıġladı, kimse siyasat,
Izinde qalġanlar shekti músiybet,
Hámme pikir etti, bul ne hikmeti.

Yıġlashtı, zarlashtı uġıl-qız, jawan,
Sol waqta túskendi qarańġı zaman,
Mágár boldı ma dep, aqırı zaman,
Xalayıq kóp shekti qayġı-ġulpattı.

On toġız jigitti biygúná tuttı,
Haslı zalım adamlıqtı umıttı,
Álhasıl bularġa jamalıq etti,
Ya bolmasa nedur bunsha dóhmeti.

On to'giz: — «Biz kettik» — dedi, — Xorezm,
Ketken bashqa, yig'lamaqtan ne lazim,
Qisqi zimistanga aylandi yazim,
Artti xaliquin qaygi-hasiret mehnati.

Allanazar, Sherip penen ol suhbat,
Molla Te'nel, Qalek bilan ol ulfat,
Arıp maqsım Karam, Tilewmammed,
Azelden dep turgan molla Axmeti.

Tazdan Esen, Fazıl bilan Fayzulla,
Ata ugli-goshshaq jigit Murtaza,
Nurdan Tilewmurat, tazdan Nasrulla,
On to'gizdin biri Hiday, Ismeti.

Basqa jigitlerdin atın bilmedim,
Esitpedim, ya ozlerin kormedim,
«Bular neshuk!»-deyip halın sormadım,
Kim iske shatılsa, bardı gayratı.

Bolıstan da boldı xabar azelden,
Sebep Qaliyladan deme, gazzelden,
Yurt ayrılssa bul on to'giz gozzaldan,
Konilden shigarma dagı-hasireti?

Ataw ishi jandı, hasiret dagınan,
Qazan urıp, bulbil ushti bagınan,
Adil to're tappay soramağınan,
Arman bilen bular aydalıp ketti.

III

Bulardayın bolıp yurttan kim ketken,
Tobeden tuskendey boldı dohmetten,
Ilaj joq, zalımnan jetisken sitem,
Shubhalanıp jolda bir pikir etti.

Pikir etip piyadalap jol jurıp,
Bolgan hadiyseni oyazdan korıp,

Qıstap aydadı ma soldat zor berip,
Bir kúni Qusxana tawına jetti.

Alınbadı hámeldarlardıń awı,
Qostamǵalı eli—Qusxana tawı,
Türkstannan kelgendeǵı jaylawı,
Buǵan dusmal etken zalım dóhmeti.

On toǵız jigittiń kóńlinde daǵı,
Eslerinde ósken jeri bayaǵı,
Qaqılı qumlı, Qızıl ózek ayaǵı,
Sapardıń eline barıp hám jetti.

Arza etkende elde joq edi Sapar,
Ózi bolsa, sózi sonday mutabar,
Sapar bolıp arzı qıldı Ernazar,
Oshaq árwaǵınıń tilegin ayttı.

Bul oshaqta abıray bilen dáwlet bar,
Arzı, Ernazar bul ekewi barabar,
Aydos bilen qatar babası Haydar,
Saparǵa teń kelmek kim-kimniń háddi.

Elat húrmetinen kún-tún bosladı,
Xızmet etti eli, waqtın xoshladı,
«Waqtı pitti»,—deyip, soldat usladı,
Janǵa qattı battı zalım záhmeti.

Arba bilán barıp tústi Shımbayǵa,
Qallashlardıń jası aqtı say-sayǵa,
On toǵız giriptar boldı sondayǵa,—
Deyip jas ullısı bir pikir etti.

IV

Aydalıp ketkennen qalǵanı jaman,
Ishi janıp, júregine tolıp qan,
Taqat ete almas elde márt bolǵan,
Tınısh jatqararma zalım záhmeti.

Izi wayran, zar yıǵlashıp qalǵandur,
Kórseń iras, esitkeniń yalǵandur,
Qolǵa túsip, bolajaǵı bolǵandur,
Úmit úzip shıǵıp Shımbaydan ketti.

Sol aydawdan olar Tórtkúlge bardı,
Qawmı-qarındas keyninde zardı,
Bargannan soń esitińiz xabardı,
Bánt etip ústinde qoydı soldattı.

Bánt bolǵanın kózi kórdi qarındas,
Kimse óksir, jılar, kimi kózde jas,
Jılamaq payda emes, endi, aqıllas,
Ilaj izlemekke másláhát etti.

Jan-bul tánde qusdur, ájel bir sayyad,
Bul isboldı biziń elge musallat,
Usı isti ózi qılıp muhabbat,
Elden shıǵıp ketti Atamuratı.

Jurttan shıǵıp ketti bir bası yıǵlap,
Hijran otı bilán baǵrını daǵlap,
Uzaq jolǵa shıǵıp, ol belin baǵlap,
Óz-ózine berip qarıw-ǵayrattı.

Ǵayrat etip barıp Sharjawdan tústi,
Ot arbaǵa minip Tashkent jetisti,
Ullıǵa arza etip, ańlattı isti,
Soday jaydan tuwra sózdiń lázzeti.

«Tergesin!»-dep, buyırq etti gubernat,
Bunı esitip jáne ketti Samarqand,
Qıyar sawda menentuttı advokat,
On toǵız júz bermek jallawmanatı.

Sózin bayan etip otlıǵa mindi,
Aqsaq tóre alıp qayttı Ámindi,
Jáne zindan buǵan aspan zámindi,
Buringıdan beter qayǵı-ǵulpatı.

Aqsaq tóre Ámin tergedi taǵı,
Ǵam bilán qayǵırıp qaldı bul jaǵı,
Toǵız ay jatqansoń xosh bolıp waǵı,
On toǵız da shıqtı shegip mehnetti.

1. Qulmurat shayır dóretiwshiliginiń ózgesheligi nede?
2. «Ne jananlar» qosıǵında shayırdıń kózqarası neden ibarat?
3. «On toǵız» poemasında qanday tariyxıy áhmiyeti bar?
4. «On toǵız» poemasında tutqındaǵı adamlardıń táǵdiri qalay-insha súwretlengen?

1. «On toǵız» poeması tiykarında shıǵarma jazıń.

ANNAQUL SHAYÍR (1841 – 1936)

Annaqul shayırdıń ádebiy dóretpeleriniń kópshiliginde miynetkesh xalıq turmısı, táǵdiri baslı másele etilip alınǵan. Onıń hárbir shıǵarmasında derlik miynetkesh xalıqtıń muńı muńlanıp, jırı jırlanadı, jarlılardıń turmısımızda ushırasatuǵın ayırım zulım baylardan, hámeldarlarдан kórgen azap-aqıretleri dál mısallar menen súwretlenedi.

Annaqul «Oraz aldı», «Qayda ketermen?», «Qazıwda», «Dámeń barma bolıslaqtan», «Saylanǵan aqsaqal», «Aman júr» degen ótkir sociallıq qosıqlarhám «Esbergen» degen yumorlıq qosıqtıń avtorı.

Biraq onıń bunnan basqa da kóplegen shıǵarmaları bar bolıwı kerek. Házirshe jıynalǵan qosıqlarınıń ózi-aq onı xalıqtıń haqıyqıy jırshısı, sociallıq teńsizlikti túsine bilgen shayır sıpatında tanıtadı. Álbette, diyqansılıq penen shuǵıllanatuǵın otırıqshı el, xalıq ushın qazıw kerek nárses. Óytkeni, jer suwǵarıp egin egiw, egislik jerlerge suw keltiriw ushın japlar, arnalar kerek. Sonlıqtan da, ayırım jaǵdaylarda uyıq tewip yamasa batıl bolıp qalǵan jap-salmardı, ózek, arnalar tazalaw, hátteki tıńnan jap, ózek, arnalar qazıw da turmısta talap etilgen. Bul ómir tirishiligi, xalıqtıń kún kóris turmısındaǵı tábiyiy talap. Biraq, qazıw isine barıwı tiyis hámme jaramlı adamlardıń teńdey qatnasıwınıń, miynetin teńdey kóriwiniń ornına bassılıq etip júrgen geypara hámeldarlar ayırım

adamlardı hár qıylı tiykarsız báneles menen úylerinde qaldırıp, qazıwǵa gileń jarlılardı ǵana quwıp turǵan. Bul qazıwǵa adam aparıwdaǵı teńsizlik, ádalatsızlıq, jazı menen tapqanın qıs azıǵına jetkize almay júrgen jarlı paqırlar ushın awır múshkil edi. Bunıń sebebi, qazıwǵa hárkim óz azıǵı, qural-saymanı, kórpe-tósegi menen baratuǵın bolǵan hám bul miynetlerine olar húkimet tárepinen haq almaǵan. Bunday jaǵdaydıń qazıwshılar ushın awır ekenligi óz-ózinen túsinikli. Mine, qazıwǵa adam aparıwdaǵı teńsizlikler Annaquldıń usı temada shıǵarma dóretiwine sebep boldı. Shayır qazıwǵa barǵan beldarlardıń biri bolıp, is basındaǵı bolǵan barlıq háreketlerdi, zulımlıqlardı, teńsizliklerdi, haqıyqatsızlıqlardı óz kózi menen kórgenlikten, sol kórgenlerin qosıq etip shıǵarıp, onda turmıstı, qazıw basında júz bergen waqıyalardı dál kórsetiwdi hám olardı keleshek áwlad ushın tariyxıy maǵlıwmat etip qaldırıwdı óziniń azamatlıq wazıypam dep bildi. Sonıń ushın da, onıń usı, «Qazıwda», atlı qosıǵı kólemi jaǵınan kishkene bolǵanı menen bunda xalıq turmıslarınıń bir tarawındaǵı úlken jámiyetlik másele qozǵalıp, óz sheshimin tapqan. Máselen, usı qosıǵında:

«Birewler ǵápten utıldı,
Birewler anıq tutıldı,
Aqsha bergenler qutıldı,
Áwez, Arzımbet qazıwda»

— dep shayıır, joqarıda kórsetkenimizdey aq, qazıwǵa barıwǵa tiyisli, iske jaramlı, deni saw, «sen tur, men atayın» — day kúshi bar, taynapır jas jigitlerdi aparıwdıń ornına olardı úylerinde qaldırıp, ǵarri-jaslıǵına, jumısqa jaramlı-jaramsızlıǵına, awırıw-sawına da qaramastan gileń jarlılardı bolıs, biyelerdiń xatlap zorlıq penen qazıwǵa aparǵanlıǵın aytqan bolsa, qosıqtıń taǵı bir jerlerinde:

«Beldardı qoydı qamap,
Xat júzinde kúnde sanap,
Ne birewdi malday sabap,
Áwez, Arzımbet qazıwda.

Qazıwdıń bası qızıl qan,
Neshe mıń beldar alaman,

Tayaqtan óldi neshshe jan,
Áwez, Arzımbet qazıwda.

—dep qazıw basındaǵı qazıwshılardıń awır, azaplı miynetin, qıyın kún-kóris awhalın, hámeldarlardan jegen tayaǵın, hátteki birazınıń tayaqtan, ashtan, kúsh mólsherine say emes qara miynetten ólgenligin ashıq bayanlap bergen.

Xalıqqa zulımlıqların ótkergen hámeldarlardı Annaquldıń búrkemey, basqa atlar menen atamay atma-at óz atları menen atawı onıń haqıyqatlıqtıń, ádilliktiń tárepdarı, watanın, elin súyetuǵın, miynetkesh xalıqtıń ǵamı ushın kerek bolsa janın da ayamaytuǵın naǵız er-júrek insan ekenliginen dárek beredi.

Annaqul shayır «Qayda ketermen» qosıǵında óziniń ilajsız awır turmısı haqqında jazadı, óz turmısınıń awırlıǵın el qayǵısı menen baylanıstıradı.

Kiyinerge kiyimim joq,
Kósilip jatar úyim joq,
Maǵan as berer kisim joq,
Búyerden qayda ketermen?

Uyqlamasam qabaq jaman,
Ishpeseñiz tamaq jaman,
Bunnan artıq ne jaman,
Endi qay jaqqa ketermen?

Bul keltirilgen qatarlar Annaqul ómir súrgen jılları miynetkesh xalıq turmısınıń adam shıdamaslıq dárejede awır bolǵanı tariyxıy shınlıqtıń ádebiy sıpatlaması retinde kózge tússe, ekinshiden onıń dóretpeleriniń ózinen burınǵı xalıqshıl shayırlarǵa, ásirese Kúnxoja menen Berdaqqa kútá jaqınlıǵın kórsetedi. Bul olardıń dástúrlerin dawam ettiriwshi sıpatında tanıtadı.

Annaqul shayır óziniń «Dámeñ bar ma bolıslaqtan» qosıǵın anıq bir waqıyaǵa arnap jazǵan. Qosıqtıń mazmunına qaraǵanda, Annaquldıń joqarıda sóz etilgen «Qazıwda» qosıǵındaǵı Arzımbet bolıstı bolıslıqqa saylarda bolıs saylawǵa tosqınlıq jasay ma, —dep qáwiplengen adamlardı saylaw bolıp atırǵan jerge jaqınlatpaǵan bolsa kerek. Qosıq arnalıp jazılǵan adam da belgili tariyxıy

adam—Áwez arıq aqsaqal. Mine, usı waqıyaǵa baylanıslı Annaqul shayır Áwez arıq aqsaqalǵa qaray bılay deydi:

Hesh is kelmes biziń qoldan,
Dármanım joq ketip haldan,
Ótkermediń arba joldan,
Bolıslıqtan dámeń bar ma?

Esitpey awır sózimdi,
Jasqa toltırıp kózimdi,
Jazıqsız sóktiń ózimdi,
Bolıslıqtan dámeń bar ma?

Shayırdıń bul qosıǵı usınday belgili waqıyaǵa arnalıp jazıla otırıp, sol dáwirdegi saylaw sistemasınıń xarakterin ashıp beredi.

«Saylangan aqsaqalǵa» qosıǵında barlıq iskerligi xalıqtan zulımlıq penen awır salǵırtlar óndiriwden ibarat bolǵan aqsaqallardı jek kóriwshilik penen súwretlep, olarǵa qarsı xalıq júreginde ǵázep oyatadı. «Aman júr» qosıǵın shayır xat túrinde jazǵan. Qosıqta belgili adamlardıń kásibi, kún-kórisi arqalı miynetkesh xalıqtıń awır turmısınıń kórinisi jasaladı.

Kókózek boyı

Anamızdan tuwıp kámalǵa kelgen,
Tańlanıp jaqsı hám jamandı bilgen,
Azǵana ómirde dáwrarlar súrgen,
Kózime ıp-ısq Kókózek boyı.

Qarızǵar jerlerge qawınlar ekken,
Bel tewip bárhama xızmetler etken,
Jaman jerlerine tóginler tókken,
Jaylawım jasımnan Kókózek boyı.

Qırǵawıl, qoyanǵa duzaqlar qurǵan,
Hayt-haytlap, toǵayda iytelgi salǵan,
Kúnine bes júz baw pishenler orgán,
Kózime ıp-ısq Kókózek boyı.

Qamıs orıp, qayshı kóldi jaylağan,
Hál salısıp bir-birine qarağan,
Qushaqlasıp qızlar menen oynağan,
Jasımnan jaylawım Kókózek boyı.

Oynap ósken jerler uyqılamay shıqqan,
Qalıń toǵaylardan aman saw shıqqan,
On altı jasımda buzawlar baqqan,
Kózime ıp-ısq Kókózek boyı.

Qazıwda

Beldarlar jılap qudayǵa,
Batıp sup-suwıq ılayǵa,
Tayaq urdırıp talayǵa,
Áwez, Arzımbet qazıwda.

Beldarlardı qoydı qamap,
Xat júzinen kúnde sanap,
Ne birewdi kúnde sabap,
Áwez, Arzımbet qazıwda.

Qazıwdıń bası qızıl qan,
Neshe mıń beldar alaman,
Tayaqtan óldi neshe jan,
Áwez, Arzımbet qazıwda.

Birazlar gápten utıldı,
Birewler anıq tutıldı,
Aqsha bergenler qutıldı,
Áwez, Arzımbet qazıwda.

Arıq aqsaqal Amanbay,
Qazıwshı júr jılay-jılay,
Tayaqlar urdı ayanbay,
Bul da bir hákim qazıwda.

Qazıw sonday aqırzaman,
Ílaydan hám batpaq jaman,

Jan qalıwı boldı gúman,
Áwez, Arzımbet qazıwda.

Barmeken

Palday aytqan sózi janıńa jaqqan,
Shul qızlardı kórer kúnler barmeken,
Jılwa menen jan alıp, qasını qaqqan,
Shul qızlardı kórer kúnler barmeken.

Aytsam zarım jetermeken qızlarǵa,
Baǵıshlayman barmasa da olarǵa,
Altınnan árebek, gúmisten sırǵa,
Taqqanlardı kórer kúnler barmeken.

Aspandaǵı ayday kelbetli júzi,
Jılwa menen jan alǵan kúygelek kózi,
Júziniń ajarı kórseń qırmızı,
Qız diydarın kórer kúnler barmeken.

Patshaday dáwletiń bolsa kemarı,
Laǵlı-jáwhar, altın, gúmis tumarı,
Láyli-Májńún kibi yarıń qumarı,
Shul ashıqńı kórer kúnler barmeken.

Belleri názikdur, boyı talmaday,
Lábi tatlı, suwı sheker salmaday,
Qızlardıń gúl júzi qızıl almaday,
Periyzatńı kórer kúnler barmeken.

Qızlardıń

Qız degen qızıl gúl miyriń qanadı,
Kórseń baǵın esiń hárne taladı,
Kórmegenniń baǵırıt ottay janadı,
Árestelik isleri bar qızlardıń.

Jigirma bes jasta jigittiń waǵı,
Ayırılmastay dáwlet basta hám baǵı,

Birew jaman, birew jaqsı ondağı,
Táriypini men aytayın qızlardıń.

Qız dáwiri Ámiwdárya suwınday,
Kórseń bári sarı altın puwınday,
Máhálinde piser ğarbız, qawınday,
Táriypini men aytayın qızlardıń.

Oylan endi yazıp qızlardıń sózin,
Táriyp etkil aydan ziyada júzin,
Qırınlap awdırar jaqsıǵa kózin,
Táriypini men aytayın qızlardıń.

Shiyrinnan shekerdur aytqan sózleri,
Janıń alar kórseń ekki kózleri,
Aspandağı aydan ziyat júzleri,
Sonıńdayın dárkarı bar qızlardıń.

Íshqı otı urdı shu kún basıma,
Qız-jawanlar keleǵoysa qasıma,
Men ırza bolayın kózde jasıma,
Izlerinde bir kún júrseń qızlardıń.

1. Annaqul shayır qosıqlarınıń baslı tematikası?
2. Annaqul ózi jasap turgan dáwirdiń teńsizligin qaysı qosıqlarında ayqın súwretlep beredi?
3. Shayırdıń «Qazıwda» qosıǵında qanday jámiyetlik másele qozǵaladı?
4. Shayır óziniń awır turmısın qaysı qosıǵında súwretleydi?
5. Shayır óz dáwirindegi adamlardıń unamsız minez-qulıqların qaysı qosıǵında áshkaralaydı?
6. «Barmeken», «Qızlardıń» atlı lirikalıq qosıqlarında qızlardıń gózzallıǵı qalay táriyiplenedi?

1. «Annaqul shıǵarmalarında dáwir haqıyqatlıǵınıń sáwleleniwi» degen temada shıǵarma jazıń.

BEGJAN SHAYİR (1855 – 1908)

Begjan shayır Nurım ulı 1855-jılı Moynaq rayonınıń Aqbetkey degen jerinde tuwılǵan. Jaslıǵınan-aq, qıyınshılıqlarǵa dus bolıp, sol dáwirdegi asharsılıqlar nátiyjesinde Qazaqstannıń Qazalı, Xorezmniń Gúrlen degen jerlerinde talap islep bala-shaǵasın baqqan. Aqırında awırırwǵa shatılıp 1908-jılı Gúrlen qalasınıń átirapında qaytı boladı. Ózi tókpe shayır hám qıssaxan adam bolǵan. «Yusip Zliyxa» hám «Gárip ashıq» tı yadтан bilip, eskishe sawatı bar ekenligi haqqında ayıladı. Bul pikir onıń qosıq qatarlarında da ayqın beriledi. Mısalı:

Molla Begjan dep aytadı atımdı,

Qıssa oqıp jubataman xalqımdı, — dep jazıwına qaraǵanda onıń ádewir bilimli hám talantlı adam bolǵanlıǵı bayqaladı.

Ol talantlı shayır bolıw menen qatarda geyde diyqan, geyde kúnlikshi halında da kórinedi.

Qosıqlarında negizinen xalıq penen birge óz basınan keshirgen qıyınshılıqların jazǵan. Onıń «Mende ógiz, arba joq», «Harmańız», «Digildik» qosıqlarında sol dáwirdegi qaraqalpaq diyqanlarınıń haqıyqıy ómirin sezgendey bolamız.

Begjan shayırdıń kóliginiń, arbasınıń hám egin egetuǵın jeriniń bolmawı onı uzaq jaqlarǵa talap islep ketiwine májbúr etti. Solay etip, ol Qazalıda tórt márte, Gúrlende segiz mártebe bolǵan. Sonıń ushın da, onda kúnlikshilik teması eń baslı orındı tutadı.

Onıń «Kúnlikshiligi qurısın», «Sálem deńiz», qosıqları negizinen usı tiykarda jazılǵan. Bul qosıqlarda negizinen gedey adamlardıń ishki dúnyası beriledi. Kúnlikshini jarlınıń úyi sıylaǵan menen baydıń úyi sıylamaydı. Bul haqqında shayır:

Jol boyı biz kórdik sonday azaplar,
Bir urtlam suw bermey nebir gázzaplar,
Onnan qalsa ermek etip mazaqlar,
Olar da bizlerdey bolǵay yaranlar.

— dep táriyiplegen bolsa, jarlı adamlardıń miymanlarǵa bolǵan peyli haqqında:

Kirip bardıq bir jarlınıń úyine,
Qarsı aldı bizdi paqır súyine,
Ishken suwsınımız túsip búyirge,
Lal bolıp bir maydan jattıq yaranlar

— dep jazıp, jarlı úyiniń úlken adamgershiligin bayan etedi.

Begjan shayır óziniń tuwılǵan jeri menen baylanıslı bolǵan «Kók ózek», «Qállı quw», «Úsen shayıq» hám «Ulım qızǵa» degen qosıqların jazǵan.

Bul qosıqlar tematikalıq jaǵınan da hár qıylı. «Úsen shayıqta» tabıtlardı otqa jaǵıp kún kóretuǵın parasatsız shıyqshı sóz etilse, «Ulım qız» qosıǵında paraxorlıq penen shuǵıllanatuǵın bi hayal qálemge alınǵan.

Begjan shayırdıń satirallıq hám yumorlıq sıpatqa iye bolǵan kóp ǵana qosıqları bar. Bul qosıqlardıń arasında onıń «Qállı quw» qosıǵı ayrıqsha dıqqatqa sazawar. Shayırdıń ómiri ádewir qıyınshılıqta ótse de kóp ǵana yumor hám satiralıq shıǵarmalardı da miyras etip qaldırǵanlıǵı quwanışlı. Bul qosıqlarda kóbirek adamlardıń minezi nıshanǵa alınǵan.

Kókózek

Kókózek boyında múytenniń eli,
Balıqqa qolaylı, arqada kóli,
Bir shıǵır ekseń de mazalı dáni,
Zamanıń bolmay tur seniń, Kókózek.

Bir shıǵır jer zorǵa tiyer boyınan,
Sonda da shıqpaysañ jürsem oyımnan,
Ólshewge túsip suwıq, túpten kıyılǵan,
Kózge ısıq mákan jerim, Kókózek.

Qoy-eshkige tayın sókli jantaǵın,
Bir taban jer tiymey ózim sharshadım,

Jerińde kemis joq, biraq zalım kóp,
Sonlıqtan záriw ğoy bozlı topıraǵıń.

Duzlı jer Jalayır batıs jaǵında,
Shalqımadım bolıp turgan waǵında,
Adam darxan ishe almadı duzlardı,
Jalayır qadagan boldı duzıń da.

Kókózektiń pátli deydi sagası,
Táwir kórer bunı adam balası,
Iye bolıp hárbir urtlam suwına,
Biylik súrgen Jaqsımurat aǵası.

Jaqsımurat jayǵastırar jerińdi,
Bir taban jerge ińkar qılıp elińdi,
Sonlıqtan biz bir shıǵır jer ekpedik,
Kókózek, jasay ber, boldım sózimdi.

Digildik

Shańqay túste ketpen urıp harıdım,
Qasımda sorkól joq neden jarıdım,
Bul jerlerge qayaqlardan darıdım,
Tas tóbemde shırlay berme, digildik.

Digildik, digildik eter talabıń,
Sharshaǵanda bizge qırın qaradıń,
Bir túsersen duzaǵına Muwsanıń,
Tas tóbemde shırlay berme, digildik.

Bir joqarı bir tómenlep usharsań,
Aybat etsem zárreń qalmaqasharsań,
Obal bolar dep oylayman uslasam,
Tas tóbemde shırlay berme, digildik.

Birew bolıp kelseń sońıń kóbeyer,
Shańqay túste digildemey uyqı ber,
Jaǵdayım joq saǵan sewip dán berer,
Tas tóbemde shırlay berme, digildik.

Shır-pır shıǵıp qanat jayıp shırlayań,
Uyqı bermey men ǵarıpti qıynaysań,
Meniń menen shıqılıqlap oynaysań,
Tas tóbemde shırlay berme, digildik.

Digildigim, ete berme kesapat,
Óziń bolsań biysharalaw maqluqat,
Men de bolsam jarlı-japı adamzat,
Tas tóbemde shırlay berme, digildik.

Kúnlikshiligi qurısın

Úlken eken «Maylı bas» tıń qalası,
Bir joldasım Kettebaydıń balası,
Razbek saqıwdan bolıp aǵası,
Úshewimiz jolǵa shıqtıq, yaranlar.

Qıya shólde jayaw júrip boldırdıq,
Tabanımızdı kebir jerge aldırdıq,
Kewilimizdi qayǵı-dártke toltırdıq,
Úshewimiz jolǵa shıqtıq, yaranlar.

Kebir jerler nıǵızlap óksheni jepti,
Suwımız tawsılıp ańqamız kepti,
«Maylı bas» kórinbey shamamız ketti,
Albırawshılıq basqa tústi, yaranlar.

Aldımızdan otar úyler kórinde,
Razbek aǵam shóllep, talıp súrindi,
Kózge elesletip jatar górimdi,
Ólip-talıp zorǵa jettik, yaranlar.

Shamalı otırdıq bizler oylasıp,
Inıranǵan mal dawısı shuwlasıp,
Nede bolsa diyip qádemdi basıp,
Bir otawǵa barıp kirdik, yaranlar.

Báybisheniń beti-awızı sur eken,
Shaması, ózara urısıp tur eken,

Nede bolsa shalap sorasaq eken—
Degen qıyalımızda boldı, yaranlar.

Men soradım ayran menen shalaptı,
Túsindirdi m kiyatırǵan talaptı,
Sol waqıta bay bizlerdi ańlaptı,
Ǵalawıt baslanıp ketti, yaranlar.

Shıǵıppedim sizler ushın jaylawǵa,
Kewlimiz barmadı olay oylawǵa,
Shómish penen salıp ketti mańlayǵa,
Usı azap boldı bizge, yaranlar.

Ayqasıwǵa barma biziń kúshimiz,
Usı jerde qaldı biziń óshimiz,
Tentireklep shıǵıp taǵı úshewimiz,
Turqı tómen úy izledik, yaranlar.

Kirip bardıq bir jarlınıń úyine,
Qarsı aldı bizdi paqır súyine,
Ishken suwsınımız túsip búyirge,
Lal bolıp bir maydan jattıq, yaranlar.

Jol boyı biz kórdik sonday azaplar,
Bir urtlam suw bermey ne bir gázzaplar,
Onnan qalsa ermek etip mazaqlar,
Olar da bizlerdey bolǵay, yaranlar.

Kúnlikshilik etseń usınday kúniń,
Ashılıp dúnyaǵa shıqpaydı úniń,
Qarańǵı birdeyi kúni hám túniń,
Jaqtılıq kúnleri bolǵay, yaranlar.

1. Begjan shayırdıń ómiri, turmısı qanday jaǵdayda otken?
2. Qosıqlarınıń tiykarǵı tematikası neden ibarat? Qosıqlarında qanday máselelerin sóz etedi?
3. «Qállı quw», «Úsen shayıq», «Ulım qızǵa» qosıqlarınıń tematikalıq mazmunı neni sóz etedi?

1. «Kók ózek» hám «Digildik» qosıqlarınıń ózgesheligin aytıń.
2. «Kúnlikshiligi qurısın» qosıǵınıń mazmunı arqalı ótkendegi miynet adamlarınıń turmıs-tirishiligi qanday bolǵanlıǵın aytıp berıń.

QAZÍ MÁWLIK BEKMUXAMMED ULÍ (1885 – 1950)

Shayır hám qıssaxan Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı 1885-jılı Shımbayda tuwıladı. Qazı Máwliktiń (ras atı Máwdid) ákesi Bekmuxammed óz dáwiriniń aldınǵı qatardaǵı sawatlı adamlarınıń biri bolǵanlıqtan, balası Máwlikti dáslep eski mektepte, sońınan Buxara medresesinde oqıtadı. Jaslayınan bilimge qumar hám zeyinli Qazı Máwlik Buxara medresesin pitkerip kelgennen soń, Shımbay qalasınıń qazısı bolıw menen birge, mektep ashıp balalarǵa tálím-tárbiya beriw isleri menen de shuǵıllanǵan. Arab, parsı, eski túrk tillerin tereń ózlestirgen Qazı Máwlik aǵartıwshı shayır sıpatında Xiywa, Buxara, Kazan, Kabul, Orenburg sıyaqlı birneshe qalalardan sawda kárwanları arqalı kóplegen kitaplar aldıradı hám Shımbay bazarında kitap dúkanlarında sattıradı.

Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı xalıq awızeki ádebiyatı dóretpeleri menen klassikalıq ádebiyattıń úlğilerin, jáne de shıǵıs ádebiyatınıń bay dúrdanalın jaqsı bilgen hám olardı qıssa jolı menen de atqarǵan. Ásirese, «Gárip-ashıq», «Yusup-Zliyx», «Láyli-Májnun» sıyaqlı birneshe qıssa kitaplardı sawatlı jaslarǵa kóshirtip alıp, xalıqqa satıw hám qıssa jolı menen taratıwshı adam boladı. Ol shıǵıs ádebiyatınıń bay miyrası «Xilalay peri» dástanınıń tiykarında ózi de «Xilalay peri» dástanın dóretken. «Gárip-ashıq» dástanın túrkmen tilinen qaraqalpaq tiline awdarǵan bolsa, Álisher Nawayınıń hám Maqtımqulınıń da ayırım qosıqların qaraqalpaq tiline awdaradı. Shayırdıń «Jasarǵan ilham», «Gózzaliy Shımbay», «Qızları Shımbay», «Ne sózdur», «Megzettim», «Yadıma túshti», «Aqılım hayrandur», «Hesh sózim yoqdur», «Qızlar qosıǵı», «Ol nege dárkar» hám taǵı basqa birneshe qosıqları shıǵıs poeziyası úlğileri gázzel, bayaz (táriyip) usılında dóretilip,

xalqımız arasına keñnen taralğan. Shayırdıń bul qosıqları 1930-jıllarǵa shekemgi aralıqta dóretilip, tuwǵan jer, ana Watan táriypin hám hayal-qızlarımızdıń gózzallıǵın jırlawǵa baǵıshlangan. Shayır qosıqları ózi tiri waqtında hám ólgennen soń da belgili qıssaxanlar tárepinen atqarılıp kelindi. Keñes húkimeti ornaǵannan keyin Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı gúmanlı adam sıpatında kóp quwdalawlarǵa gırıptar boladı hám ómiriniń kópshilik bólegin Túrkmenda ótkeredi. Bul quwdalawlar onıń dóretiwshiliginiń ósip-rawajlanıwına kerı tásirin tiygizedi. Ol 1950-jılı Qaraqalpaqstanǵa kelip qaytıw boladı.

Hárbir adamǵa «tuwılǵan jeri Mısır sháhári» hám topıraǵı kózge totıya bolǵan bolsa, shayır «Shımbay bayazı» qosıǵında ózi tuwılıp ósken Shımbay eliniń sulıw kelbeti menen adamlarınıń darayı kelbetin perzentlik mehir-muxabbat penen maqtanış etedi.

Bul qosıq otız toǵız shuwmaqtan ibarat bolıp, shayır onda tuwǵan jerdiń táriypin bir-birinen shoq bahadır hám márt ulları, bir-birinen ziyada, shiyrin tilli hám ádep-ikramlı sulıw qızları, shabandoz shaqqan jigitleri, jorǵa júrmel atları, bay úrp-ádet dástúrleri tımsalında barınsha sheber asha alǵan.

«Qızları Shımbay» qosıǵında da shayır joqarı mádeniyatlılıq hám úlken sawatlılıq penen Shımbay qızlarınıń qádır-qımbatın joqarı ulıǵlaydı.

Shayır «Jasarǵan ilham» qosıǵında úlkemizdiń jańa hám gózzal kelbetine súysinip qaraydı hám óz ilhamına túrtki jasarǵan jańalıqlardı bılayınsha tolıp-tasıp jır etedi.

Joldaslarım Qaraqalpaqstanıń,
Taza hawasını bayan áyleyin,
Ishinde kógergen baǵı-bostannıń,
Taza qalasin bayan áyleyin.

Kóshesi qıyaban qatara terek,
Túrli aǵashı bar bárisi kerek,
Mısalın qıdırıp tappadım derek,
Baǵı-baqshasını bayan áyledim.

Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınında poeziyanıń táriyiplew usılın en jaydırıwshı

ağartıwshı shayır bolıp qalmastan, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákilleri Ayapbergen Muwsaev, Abbas Dabilov, Sadıq Nurımbetov hám taǵı basqa da belgili xalıq shayırlarına ruwxıy ustaz da bolǵan. Usı xalıq shayırları da ózleriniń qosıqların awızsha, jazba usılda dóretip, qıssa jolında sheber atqarǵan.

Shımbay bayazı

Ey yaranlar, endi bir sóz baslayın,
Esitińler táriypini Shımbaydıń,
Bárshe qız-jawannıń kewlin xoshlayın,
Bir-bir bayan etip elin Shımbaydıń.

Ulıqları oqır haqtıń sanasın,
Sońra aytıp ótkenlerge duǵasın,
Názelimler taǵıp tillá jıǵasın,
Periyzattek qızları bar Shımbaydıń.

Yaz bolsa yigitler atların baqar,
At moynına laǵlı-marjanlar taqar,
Ǵanım kórse tándin bashını qaqr,
Rustem kibi yigitleri Shımbaydıń.

Sawash kúni miner bedew ústine,
Tilladin qamshını alıp dástine,
Janın qıyar ılaq shappaq qástine,
Shabandozdur yigitleri Shımbaydıń.

Qáddi boyı serwi taldı gózlegen,
Ibá bilen qashın qaǵıp sózlegen,
Lábin tislep yuz mırń jilwa áylegen,
Shiyrin sózli qızları bar Shımbaydıń.

Qaddi shamshat kibi belleri názik,
Qollarında hinju qaslı bilezik,
Kózleri mástana, qashları yazıq,
Qamar yuzli qızları bar Shımbaydıń.

Shekilgen imladek qashı qarası,
Yuzinde shalınur zulpı ziyası,
Shamshi qamar kibi husni-zibası,
Sonıńday qızları bar Shımbaydıń.

Yigitleti shıqar bedew oynatıp,
Jem ornına aq nabattı shaynatıp,
Qız hám jawanlardıń ishın qaynatıp,
Ílaq oynar yigitleri Shımbaydıń.

Maydanda sallanur gúl-gúl áwlanlar,
Gúres maydanında urǵan jáwlanlar,
Qurash tutıp, bayraq alıp palwanlar,
Shadı-qurram toyları bar Shımbaydıń.

Husni jamalını kórgen giripdar,
Jamalın kórmegen bolur biyqarar,
Iranida bolur keshalar bidar,
Shundek ashıq-mashuqları Shımbaydıń.

Dástúr shúldır shahri Shımbay elinde,
Yaman sózni hasla almas tiline,
Qızlar altın kesa alıp áline,
Yigitga uzatur qızı Shımbaydıń.

On tórtten kóringen aydek yuzları,
Qash tagide oynar qara kózlari,
Bergen sharabıdek shiyrin sózleri,
Máhitaban qızları bar Shımbaydıń.

Mısrđan rawajdur, Shımbay qalası,
Jorǵa júrmel miner güllán ,alası,
At shappaǵa keńdur anıń dalası,
Shunıńdayın elleri bar Shımbaydıń.

Bir eli bar anıń baqanlı arshan,
Tamashalar kórer barsalar hár jan,
Dásturqanı bilan alurlar miyman,
Shunıńdek erleri bardur Shımbaydıń.

Bárshe elden ágla Shımbaydıń eli,
Qızları bar qıldan ingishka beli,
Sóylese yarqırar dúnyanıń yuzi,
Xosh qılıq, bir sózli qızı Shımbaydıń.

Kiygeni laladur belleri nazik,
Álida bilazuk, barmaqta yuzuk,
Hárbir aytqan sózi besh yilğa azıq,
Shiyrin sózli qızları bar Shımbaydıń.

Óńirine tilla háykel taǵılǵan,
Kórgen yigitleriniń baǵrı yaqılǵan,
Gewishine tilla mıyıq qaǵılǵan,
Xosh qılıqlı qızları bar Shımbaydıń.

Kegeyliden suw aǵadı barq urıp,
Suw digirman aylanadı sharq urıp,
Bir ay seyil berer dárwazlar qurıp,
At kótermes yigitleri Shımbaydıń.

Mudam sawbet áyler sawbet ishinde,
Har kún sayır áyler yazı-qışında,
Áyne shaǵı on tórt-on bes jasında,
Qara kózli qızları bar Shımbaydıń.

Ol qara shashları beline túshken,
Júzleri almadek qızarıp pishken,
Ólgenşe umıtpas belinen qushqan,
Alma yuzli qızları bar Shımbaydıń.

Bir tiyresi on tórt ruw diyerler,
Qız jawanı qızıl qamqa kiyerler,
Kórgen yigitlerdiń ishi kúyerler,
Sallanıp sıypanar qızı Shımbaydıń.

Jáne bir tiyresi qıtay hám qıpshaq,
Qızları bar uzın boylı, keń qushaq,
Shash bawları bardur yipekten shashaq,
Sáwri boylı qızları bar Shımbaydıń.

Ándi bir tiyresi mańıt-keneges,
Uluǵlar etipdur ańa bir hawas,
Gúlli kewish kiygenleri zer lipas,
Qızıl-jasıl kiyer qızı Shımbaydıń.

Arshan bilán sháhri Shımbay arası,
Anda bardur qız balanıń saresi,
Ziya zulpı qashlarınıń qarası,
Qálem qashlı qızları bar Shımbaydıń.

Kóriń yigit sháhri Shımbay ellerin,
Aqlı ketip ayta almas sózlerin,
Kórse biyhush bolar ayday yuzlerin,
Shiyrin tilli qızları bar Shımbaydıń.

Ne sóz dur

Áy, yaranlar, yardıń wáspın sózlesem,
Qálem qashtıń qarasına ne sóz dur,
Kesip-kesip qara baǵrım duzlasam,
Siynelerim yarasına ne sóz dur.

Atını sorasań Rayxan tore,
Hár kim ashıq bolsa baxtınan kórer,
Mereke-májiliske barsa har ere,
Anıń aqlı danasına ne sóz dur.

Shahri Shımbay ishre eken bir ózi,
Misli shámshi qamar anıń gúl yuzi,
Ólikke jan berer hár aytqan sózi,
Sózleriniń mazasna ne sóz dur.

Rayxan páriy dep qoymışlar atın,
Óńirinde tilla háykel manatın,
Sayir etseń shahrin hám de eleatın,
Bolǵan mánzil mákanına ne sóz dur.

Shın qobızdi qız-jawanlar saz eter,
Yuz mıń áwlan-jılwa birla naz eter,

Qargasa qıs, jarılqasa jaz eter,
Húkim qılğan patshasına ne sózdur.

Altın bilazigiñ bilek taldrmas,
Dushmanu-dostna sırın aldirmas,
Xosh milayım hesh bir kónil qaldırmas,
Aqıl bilan danasına ne sózdur.

Qudayım saqlasın báleden aman,
Ayrılıq ómirler ólimden jaman,
Kózim yashın sıya qılıp bir zaman,
Yazğan xatım siyası ne sózdur.

Yolında fidaman mudam aqıw-zar,
Bir zaman kórmesem bolur biyqarar,
Sen mana bolğaysañ aqır sáwer yar,
Qálem uslap yazğanıma ne sózdur.

Megzettim

Táriypiñ aytayın, gúl yuzli dilbar,
Lali-lábiñ badahshana megzettim,
Zulpına taqılmısh bahasız gawhar,
Góya mehrin zarafshana megzettim.

Shamshi-qamar derler aytqan yuziñni,
Qantu-ásel derler aytqan sóziñni,
Jáhanniñ sárweri derler óziñni,
Boyiñ sáwri xuramana megzettim.

Adam náslimusañ yaki periyyat,
Aqlımni alursañ rangimni barbat,
Qashlarıñ qıyılmısh kózleriñ jallat,
Sózleriñni sheker balğa megzettim.

Mágár on tort-on besh anın yashları,
Mıñ túmenge arzan anın bashları,
Hár jağında sákkiz burım shashları,
Yuzleriñni men periyye megzettim.

Bilakińde bardur altın bilezik,
Barmaqlarda bardur tilladan yuzik,
Qashların qálemdur, belleriń názik,
Boyın sáwri xuramana megzettim.

Bezelmish shul dilbar qırmızıı gúlge,
Zulı naqqashına shashı súmbile,
Megzeymiş hawazı shayda búlbile,
Qáddi bóyiń zúleyxağa megzettim.

1. Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń ómiri boyınsha nelerdi bilesiz?
2. Shayırdıń qanday qosıqları bar?
3. Shayırdıń «Shımbay bayazı», «Qızları Shımbay», «Jasargan ilham» qosıqları qanday temalardı sóz etken?
4. Qazı Máwlikti qaysı xalıq shayırları ózine ruwxıy ustaz sanaǵan hám olardıń dóretiwshiliginiń óz ara jaqınlıǵı barma?

1. Shayır qosıqlarınıń stillik, kórkemlik ózgesheligi haqqında pikirlerińizdi aytıń.

XX ÁSIRDEGI QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

ÁBDIRAMAN ÓTEPOVTIŃ ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIGI (1905 – 1934)

Ábdirimán Óteпов dramaturgiya janrın baslawshılardıń hám milliy teatrımızdı shólkemlestiriwshilerdiń biri boldı. Ol 1905-jılı Qońrat qalasında tuwıladı hám 1934-jılı 29 jasında súzek keselinen qaytı boladı. Ol usı azǵana ómirinde teatrda talantlı dramaturg, sheber aktyor hám rejissor sıpatında tanıldı. Á.Óteповtıń teatr hám kórkem ádebiyattı rawajlandırıwdaǵı dóretiwshilik isleri 1920-jıllardan baslanadı. Ol 1920 – 1922-jılları Qońrat qalasında dúzilgen háwesker jaslardıń dramalıq dógeresinde meńgeriwshi hám basqarıwshı jumıslarında isleydi. 1926-jılı Á.Óteпов Tórtkülden Qońratqa «Tań nurı» dramalıq dógeregin basqarıp kelgen Zárif Qasimov penen tanısadı hám usı jıldan baslap «Tań nurı» truppasını dúziw hám onı bekkemlew isleri menen qızǵın shuǵıllanadı. Sońınan «Tań nurı» truppasınıń negizinde 1930-jılı birinshi qaraqalpaq mámleketlik teatri dúziledi hám Á.Óteпов usı teatrdıń direktorı bolıp saylanadı.

Á.Óteпов talantlı rejissor sıpatında 1927 – 1928-jılları S.Májitovtıń eki seriyalı «Ernazar alakóz», Q.Áwezovtıń bes aktli «Tilek jolında», Á.Óteповtıń úsh aktli «Sháleke bay» pyesasınıń qayta islengen variantın hám S.Májitovtıń «Jigit boldıq» pyesasın saxnalastırdı. Ol sonıń menen birge, awıl hám qalalarga gastrolge shıqqan «Tań nurı» truppası ushın koncert baǵdarlamaların islep shıǵadı hám xalıqtıń arasında bolıp, aǵartıwshılıq jumısları menen de shuǵıllanadı.

1920 – 1930-jılları Á.Óteпов birneshe incenirovkalar hám pyesalar jazdı. Sonıń ishinde «Teńin tapqan qız», «Gúman», «Boyawshı wákil», «Eki baslı suw qabaq», «Jalqaw diyqan», «Ashlıq zarı», «Odekolon», «900 gramm» pyesaları saxnada qoyıldı. 1925 – 1927-jılları jazılǵan «Sháleke bay» pyesasın

«Teñin tapqan qız» degen at penen qayta isleydi. Bul pyesa 1956-jılı qayta islenip, kóp jıllar dawamında teatr repertuarınan turaqlı orın alıp keldi.

Á.Óteпов pyesalar menen birge, «Jol bolsın sapargá shıqqan joldaslar», «Keldik», «Araq keldi», «Qasıp jiber, osıp jiber» h.t.b. qosıqların jazdı. «Háy-haw, bul kim», «Qáynisi menen kelinshektiń aytısı», «Aytayın ba, qaytayın ba» h.t.b. incenirovkaların qosıq penen jazsa, 1924—1925-jılları «Shaxizada» degen dástan da jazadı.

Dramaturgtiń atı atalğan dramalıq shıǵarmalarınıń kópshiligi derlik óz dáwiriniń real waqıyaların sóz etedi. «Gúman» pyesasınıń ideya-tematikası da avtordı zamanagóy dramaturg sıpatında tanıta aldı. «Gúman» pyesasınıń qaharmanları Murat penen Ajar arasındaqı kelispewshilikler óz ara kelip shıǵadı. Murat rayonlıq shiyki zat tayarlaytuǵın bólimin basqarsa, kelinshegi Ajar rayonlıq atqarıw komitetiniń is basqarıwshısı bolıp isleydi. Dramadaǵı baslı konflikt Murat tárepinen kelip shıǵadı. Ol kelinshegi jumıstan sál keshigińkirep kelse «nege keshiktiń», «keńsede kimler menen sóylestiń» dep sál náresege gúmanlanıp, jánjel shıǵaradı. Ózi gúmanshil adamǵa úyinde xızmet islep júrgen Márziya da «Sen komandirovkaǵa ketken kúnнен baslap kún batıwdan úyde úsh-tórt jigit payda boladı Men túni menen samovar qaynatıw menen júremen...úyińde shaǵal-máslik sol kúni boladı» dep sóz beredi. Burınnan gúmanshil adamǵa ósekshil Márziyanıń sózi qosımsha boladı, bunıń keyni Ajardıń mezgilsiz ólimi, Murattıń qamalıwı hám biyguna náresteniń jetim qalıwı menen juwmaqlanadı. Pyesadan shıǵatuǵın juwmaq sonda, «Gúman iymannan ayıradı» degen xalıq naqılın eske salıw menen birge, bir xojalıqtıń ıdırawına sebepshi bolǵan Murat hám Márziya sıyaqlı adamlardıń jaramsız is-háreketlerin áshkara etedi.

«Teñin tapqan qız» pyesası. Á.Óteповtıń «Teñin tapqan qız» pyesasınıń waqıyaları dramaturgke jaqınnan tanıs bolıp, 1960-jıllardaǵı ózi jasaǵan dáwirден alıp jazıladı. Ondaǵı bas másele—hayal-qızlardıń óz teñine qosılıp, erkin hám baxıtlı turmıs qurıwǵa haqlı ekenligin kórsetedi.

Pyesaniń mazmunı tómendegishe. Sháleke degen jası ádewirge bargan bay adam baylıǵına isenip «qaysı

qańgırıp júrgen ash-áptadalar qızın bermes eken» dep awıldaǵı eń jarlı balıqshı Sultamurattıń qızı Tillaxandı hayal ústine almaqshı boladı. Bul pikirin ózine jaqın adamlarǵa aytıp «Sultamurat jarlı adam, bir-eki maldıń xabarın aytaǵoysam, ol qızın bereqoymaspa eken» dep oylasadı. Pikiri maqullangannan soń, ol qızdıń úyine bir topar jawshı jiberedi. Dramaturg Sháleke obrazı arqalı baylıq bolsa hámme nárseni islewge boladı degen tar túsiniкте jasap atırǵan ayırım topas xarakterdegi adamlardıń tipikalıq obrazın dóretedi. Sháleke baydıń Tillaxandı ayttırıp kelgenine dáslebinde Sultamuratta, hayalı Máryam da isenbey turadı. Olar «Qoy oynap atırǵan shıǵarsız, bunı kisi esitse kúler» dese, ekinshiden Sháleke bay qızın ózine emes balasına ayttırıp kelgen shıǵar dep oylaydı. Lekin, jawshılar Tillaxandı balasına emes, Shálekeniń ózine ayttırıp keldik,—degennen soń waqıya biraz shiyelenisedi. Sultamurat penen Máryam dáslebinde «Beretuǵın qızım joq, ólip qalsam da» degeni menen keyin ózin basıp, jaǵdayǵa iykemlesedi. Úyinde «hadaldan tawıǵı, haramnan bir pıshıǵı joq» Sultamurat hám Máryam bir esaptan baydıń malın alıp, mal-hallı bolıp qalıwdı shep kórmeydi. Bul arqalı dramaturg sol dáwirdegi bir tapqanı bir tapqanına jetpey, joqshılıqtan kózi aǵarǵan, hátteki kim ne dese soǵan isenip, óz pikirin erkin ayta almay joqshılıq ezip taslaǵan kambaǵal adamlardıń tipik obrazın jasay alǵan. «Sezikli sekirer» degendey úyine bir topar adamlardıń kelgenine Tillaxan tınıshsızlanıp «Apa, jańaǵı adamlar nege kelgen eken» dep soraydı. Sonda Máryam qızına «Balıq satıp alayın dep kelgen eken, balıq alıp ketti» dep ótirik juwap beredi. Lekin anasınıń bul juwabına qızı isenbeydi. Dramaturg Tillaxannıń sol waqıttaǵı ishki keshirmelerinen ótip atırǵan tolǵanısların qosıq penen bilayınsha sheber súwretleydi:

Qıyınlıq keltirdiń qırshın jasımda,
Iqtıyar bolmadı jalǵız basımda,
Járdem berer adamım joq qasımda,
Kúnnen künge piter boldı ıǵbalım.

Aradan kóp waqıt ótpesten Sháleke qızdı alıp ketiwge keledi. Pyesadaǵı Tillaxannıń hám Sálmen muǵallimniń

obrazı usı jerde ashıladı. Tillaxan endi qudaydıń qılǵanına qayıl bolıp otırmaydı. Shálekeniń qanlı pánjesinen qutılıp óz teńin tabıwdıń jolın izlestiredi. Ol Sálmen muǵallım menen wádeni bir jerge qoyǵannan soń, tek ǵana sonnan járdem kútedi. Sháleke kelgennen soń Tillaxan da, onıń ata-anası da úlken gúyzeliske túsedı. Qız bolsa Shálekege tiygisi kelmeydi, ata-anası bolsa onıń malın alıp qoyǵan, aman-esen Shálekege uzatqısı keledi. Ásirese, olar Sálmen muǵallımniń kesapatı tiyip istiń nasırǵa shawıp ketiwinen qorqadı. Dramaturg pyesadaǵı usınday turmıs waqıyaların hárbir qaharmannıń ishki gúyzelileri, óz ara dialogları arqalı sheber asha alǵan. Sálmennıń wádeli waqıttan keshigiwi, onıń ústine anasınıń «Sháleke seni kóriw ushın ústińe keler» yamasa «Solay bolsın shıraǵım, qartayǵan kúnimizde júzimizdi tómen qarata kórme» qayta-qayta násiyatlawı Tillaxandı biraz albıratıp taslaydı. Tillaxan ishinde qanshelli dárt bolmasın «soqırdıń sońına baq» degenindey hámme nárseni shıdamlılıq penen jeńedi hám anasına «Jaqsı apa, oyaǵınan qáterjam bol...» yamasa «túsindik ǵoy, maqul degen soń bolǵanı emespe» dep anasını tınıshlandıradı.

Pyesadaǵı Tillaxan obrazı talayına kónip otırmastan, kelesheginen úlken úmit kútip jasawǵa umtılıwshı shıdamlı hám ozıq oylılıǵı menen ajıralıp turadı. Sálmen obrazı da 20-jılları xalıq arasına aǵartıwshılıq hám bilim nurların sebiwge belsene qatnasqan aldınǵı qatardaǵı ziyalı hám ozıq oylı dáslepki muǵallımniń obrazı bolıp tabıladı. Ol ne islese de eldegi jarlı-jaqıbay adamlardıń arın arlawǵa, ápiwayı xalıqtıń sana-sezimin ósiriwge hám jańa adamdı tárbiyalawǵa xızmet etedi. Tillaxandı Sháleke baydıń uwlı tırnaǵınan Sálmen kelip qutqaradı.

Á. Óteпов bul pyesasın komediya dep ataǵan. Shınında da, pyesada kúlkili háreketler kóplep ushırasadı. Pyesada adım jerde Sháleke baydıń ersi is-háreketleri áshkaralanıp otıradı. «Teń-teńi menen» — degenindey, pyesada Sháleke Tillaxannıń teńi emes, degen astarlı máni kelip shıǵadı.

Solay etip, dramaturg Á.Óteпов izinde bay hám ólmes miyraslar qaldırǵan talant iyesi boldı.

Teñin tapqan qız (komediyađan úzindi)

(Qaraqalpaqstan awıl turmısınan alınıp jazılğan 5 perdeli pyesa)

1928—1929-jılları jazılğan

Abdiraman Óteпов házirge shekem óziniñ qunın joǵaltpay, kópshiliktiñ alǵısına miyasar bolıp kiyatırǵan, házirde Qaraqalpaq mámleketlik muzikalıq drama teatriniñ turaqlı repertuarınıñ biri bolǵan bul pyesasın dáslep 1925-jılı I aktlı «Sháleke bay» degen at penen Qonıratta jazǵan edi.

Avtor bul komediyanı Tórtkúlge kelgennen keyin 1925-jılı qayta islep shıqtı.

Qatnasıwshılar:

Sháleke — bay adam, aqsaqallı, jası 64 te.

Názigül — baydıñ hayalı, boslaw adam, jası 55 te

Bekmurat — baydıñ balası, áwmeserlew, jası 18 de, orta kiyin-gen.

Jamal — baydıñ diyqanı, ústinde jaman kiyim, jası 16 da.

Shálim — orta jastaǵı kisi, baydıñ qonısısı, jası 35 te.

Tawmurat — baydıñ aǵayını, shaqqanlaw jigit jası 40 ta.

Sultamurat — jarlı adam, balıqshı, jası 40 ta,

Máryam — Sultamurattıñ hayalı, jası 38 de,

Tillaxan — Sultamurattıñ qızı, jası 16 da.

Hábiy — axun-molla adam, basında sállesi bar, jası 50 de.

Seyit — awıl adamı, jası 34 te.

Qosbergen — qayqı jigit, shabandoz, jası 28 de,

Palwan — laqqılaw adam, jası 40 da.

Qayıp — awıl jigiti, jası 24 te.

Aytım — bası taz, jası 30 da.

Ulbolǵan — kelinshek, jası 20 da.

Shazada — qız, jası 18 de.

Mayshúkir — qız, jası 18 de.

Qatıysha — qız, jası 16 da.

Arzıxan — kelinshek, jası 28 de.

Sudya — jası 29 da.

Xatker — jası 30 da.
Sálmen — jası 20 da,
Miliciya — jası 20 da.

1-Perde

Saxna ashılǵanda qaraqalpaqtıń bayınıń úyi, úyde jaqsı kiyiz tósewli, qarshın, boqjama, qazan-tabaq átashtannıń basında quman, sháynek-keseler tur. Tórde Sháleke paxta tútıp, Názigúl sharq iyirip otıradı.

Sháleke — (Basın kóterip alıp, ashıwlanıp). Aspandı jerge túsirseń de, men oylaǵanıma jetpey qoymayman.

Názigúl — Men xalıqtıń gápinen qashıp ayta qoyıp edim, endi ıqtıyar ozińde, meniń ústime bir túwe eki qatın al. Ne qılayın, qudayım jalǵızım saw bolsın.

Sháleke — Qanday isnat bolatuǵın edi, meniń bir ózim emes, jurttıń bári de eki qatın aladı. Jalǵız maǵan qaraǵanda jurt kúlse, kúle qoysın.

Názigúl — Jurt qatın alsa, bir siltaw menen aladı, birew perzenttiń joqlıǵınan, birew jaslıqtıń áserinen, sen bolsań alpıstan astıń. Qudayǵa shúkir, perzentıń bar, malıńdı sıyǵıza almaytuǵın bolǵan soń aytıp otırǵanıń ğoy, bolmasa uyalmay qaysı betiń menen qız alaman dep otırsań? Onnan ana jalǵız balańa qolaylı bir jerden pátiya oqı. Soytip biz de balalı bolıp, kelin túsireyik, muradıımızǵa jeteyik.

Sháleke — Sen kóp sampıldama, bul aytıp otırǵanıń báribir meniń qulaǵıma kirip shıqpaydı, qartaydıń deyseń, meniń saqalım aǵarǵan menen, jasım ozǵan menen, kewlim tolǵan joq. Sendey qatın qızdı qartaytıp qartayatuǵın Sháleke shıǵarman (qozǵalıp otıradı). Quday atqan mal deseń qora tolı, abıray deseń kúshli, hálime ılayıq bar. Qaysı qańǵırıp júrgen ash-ápendiler qızın bermes eken. Aha, oynap, júrgen ekenseń, oynama qatın kórsetermen kózińe!

Názigúl — qoydıq, alatuǵın qızıńdı ala ber, biz sózdiń kelejaǵın ayttıq, bir túwe eki-úsh qız al. Búgin alsań da basım aynalmaydı, nan jegennen ańsat.

(*Asıǵıp, albirap Bekmurat kiredi*).

2-kórinis

Bekmurat—Apa nan ber, ash bolıp qaldım.

Názigúl—Ağań qız alayın dep atır, sol sağan nan pisirip berer. Házir úyde nan joq.

Bekmurat—Apa-aw, ıras pa, aquday qız aladı (Úydiń ishinde juwıradı)

Sháleke—(Kózin alartıp, Názigúlge qarap) Kórdiń be, maqawlardıń qasaqanağa aytıp otırған sózin.

Bekmurat—(quwanıp) Ağamnıń qız alajaq bolıp júrgeni ıras pa?

Sháleke—Íras, maqawdıń tuqımı, aldırmayın deppediń?

Bekmurat—Jağ-aw soradıqdağı, (juwırıp shıǵıp ketedi).

Sháleke—Attegene. Ol maqaw balağa nege aytıp qoydım, jurttıń bárine ytıp, búldirip qoymasa bolar edi, ol ataña nálet, sır shashıp qoymasa bolar edi.

(Basın shayqap otıradı)

3-kórinis

(*Awzında nan, gúbirlep Bekmurat kiredi*).

Bekmurat Ağa-aw, men bunnan Pal ağamnıń úyine barıp edim, biraz adamlar tolıp otır eken, men aytım, biziń ağam qız alayın dep atır, súyinshi ber dep edim, enepattay qant penen nan berdi, minekey.

Sháleke—(Ornınan turıp) Há, iymansızdıń balası, abırayımdı tókken ekenseń-ǵoy, qudaydan tap.

(Bay uradı, Bekmurat way-way saladı).

Názigúl—Urma balamdı, seniń qız alǵanıń jurta dári me, onı urǵansha meni ur.

Sháleke—Sağan da kerek bolsa (basına uradı, Názigúl, Bekmurat jılap otıradı, bay esikke barıp dawıslaydı) Jamal! Jamal!

4-kórinis

(Ústinde jaman kiyim, basında qurash qasınıp, awzı-bası qara ǵojalaq bolıp Jamal kiredi).

Sháleke—Bar, sen Tawmurat janımdı shaqırıp kel. (Jamal taltańlap oyaq-buyaǵına túpirinip shıǵıp ketedi).

Sháleke — (bılay-bılay júrip). Qánekey, sizler jıǵarmekensiz, ya men jıǵarmekenmen, kóre qalıńız sizler. Quday taala mal bergen soń aldımdaǵı malım saw bolsın. «Qız táńrısı — mal degen» (Jamal kiredi).

5-kórinis

Jamal — Aǵa, shaqırǵan adamıńız kire bersin be?
Sháleke — Kirebersin.

6-kórinis

(Tawmurat hám Jamal kiredi)

Sháleke — Kelińiz, shıraqlarım, mınayaqqa shıǵıń.

(Tawmurat, Jamal otıradı)

Sháleke — Tawmuratjan, sizlerdi shaqırǵanımnan maqsetim, aǵań qartayǵanda jigit bolǵısı keldi. Ğarrılıqtıń aldı, jigitliktiń sońı, quday taalanıń bergen dáwletiniń arqasında hesh náirsege záriw bolǵanıw joq, solay da bolsa, qartayǵan halda táqáret suw jılıtıp beretuǵın táwir jerden meǵan bir qız alıp beriń, sonı aytayın dep sizlerdi shaqırıp otırman.

Jamal — Háv, aǵa, ras aytıp otırsań ba? Qoy, oynap aytıp otırǵan shıǵarsań. Bunı jurttı esitpesin, mınaw masqarashılıq-ǵoy.

Sháleke — (Jaratpay) rasım balalar.

(Názigül qabaǵın túyip dalaǵa shıǵıp ketedi).

Tawmurat — Durıs aǵa, qız almaytuǵın kisi joq, jurttıń jası — siziń ğarrılıǵıńız teppe-teń. Biraq zamannıń túri jaman, eki qatın aldırmaıdı deydi, qalıń mal da bunnan bılay qoyıladı eken dep jurttı bir nárseni aytadı, sol kárası bolmasa, sizge tap tayın. Qaysı qaraqalpaq qızın bermeydi, bári de beredi.

Sháleke — (Kúlip) Ha-ha Tawmuratjan. Ata balasıańǵoy, adamnıń kewlindeginı aytasań, al qalıń mal, eki qatın alıw haqqında shıqqan nızam biziń jurttı kelip tarqalmasa kerek. Sebebi, nege deseń, qaladaǵı Xojamet diywanı joranıń xatkeri-ǵoy, túnew kúni sóyleskenimde «way,

áğay ózlerimiz barmız, ğam jeme, burıngı waqtınnan da artıǵıraq shalqaya ber» degen edi, ğam jeme qoshshım.

Tawmurat—Jaqsı, onda bizlerge aytatuǵın xızmetińiz bolsa, ayta berińiz. Qolımızdan kelgenshe pitkereyik.

Jamal—Men Sháleke aǵamnıń qız alaman dep otırǵanına ele inanbay otırman. Eger alatuǵını ıras bolsa, bul masqarashılıq. Tórinen góri jaqın bolıp otırǵanda, eki quday bergen balası bar, bir jetim jesir, yaki qallash sorı qaynaǵannıń qızın alıp berermiz, biraq sońǵı kúnde kóz jasına qalamız.

Tawmurat—Jáke, olay emes, bes kún bolsa da waqtı xoshlıq qılayın dep otaǵası oyda joq jerden oylanǵan eken, ayanbastan xızmet etip bir erdi gózleyik.

Sháleke—Jamal, men seniń qarındasındı alayın dep atırǵanıń joq, maǵan qır kórsetip otırǵanıń shıǵar, men qurı qalмайman, meniń malım saw bolsa, sendey jalań ayaq qallashtıń únin shıǵarmay, sózsiz óshiremen, awzıńa kelgendi sampıldama!

Jamal—Biz sampıldasaq ta, sampıldamasaq ta bolǵanıımız. (*Shıǵıp ketedi*).

7-kórinis

Sháleke—Qulat qulatatuǵın aspanındı, qaladaǵılarım saw bolsın, way atańa nálet jalańayaq, men bir jeńil ayaq-ǵoy, xızmetime barıp kelip turar desem, zakon oqıydı ǵoy.

Tawmurat—Aǵa, ne qılasız onıń sózin. Qánekey, kún bosa kesh boldı, ózińizdiń diydilep júrgen birewińiz bar shıǵar..

Sháleke—Meniń diydilep júrgenim Sultamurat tiyekliniń qızı. Sultamurat qallash adam, balıq jep awqat etip júrgen, bir, eki maldıń deregin ayta ǵoysań, ol qızın bere qoymas pa eken? Basqa hallılaw adamnıń qızın aytıra qoysaq «ǵarrı» dep tamaǵı toq bolǵan soń bermes, Sultamurattıń ózine de túnew kúni kórip, qulaq qaǵıs etip edim.

Tawmurat—Onıń qızı jas emes pe ken?

Sháleke—Qız jas bolatuǵın ba edi, on tórt-on besine kelip qalsa kerek. Eger ala qoysam taza kiyim kiyindirip, azlap tárbiya bersen, táwir bala kórinedi.

Bekmurat—Haw, ağa, ol qız meniñ menen jas, bizler qamısqa barğanımızda, birge sırğanaq tewip oynap jürgen qurttay-ğoy, ol sağan qatın bolmaydı, qurtay-qurttay!

Sháleke—(Ashıwlanıp) Otır! Qara, sağan sózdi kim úyretip qoydı maqawdıń balası, seniñ...

Tawmurat—Jaqsı onda soğan baraman, qasıma kimdi alıp keteyin?

Sháleke—Qasıña Hábiy axundı da al. Berdaq atalıqtıń balasın al, sondaydan alıp barmasañ, bir degennen qansha ash otırsa da, qızın bermes, biraq awzınıń tolısın sorasa da beriñiz, tezden malın berip uzatıp alayıq. Usı barğanıńızda kele ğoysa qudalardı alıp kele ber.

Tawmurat—Jaqsı, onda men turip kettim (Turıp ketedi, Sháleke qolına bir tayaqtı alıp, Bekmurattı ura baslaydı, Názigúl keledi).

Názigúl—Onı urma, meni ur, nege oğan tiyeseñ, onıń qanday jazıǵı bar edi? (Úydiń ishi ala sapıran boladı).

Perde túsedı

II Perde

1-kórinis

Jarlı balıqshınıń turmısı. Bir qazan, eki tabaq, mardan ishinde balıq, shortan bar. Qazan asıwlı, balıq tolıp qaynap turǵan, qasında Tillaxan uwıldıırıq kómip, qamıstıń otına pisirip otır.

Sultamurat—Qatın, usı búgin qazam maylanbaydı, eki shortan túsiripti, usı peyili bolsa, bıyıl qıstan aman shıqsaq bolar edi, dım tariqtım.

Máriyam—Neqılar deyseñ, shabazım, iyt etin jep otırǵan ashlıq joq. Úshewimizdiń tamaǵımızdıń ilajı bolardaǵı.

Sultamurat—Sen keshegi awılǵa kelip jürgen orıstıń sózin ańladıń ba? Ózi orıs bolsa da, pay zańǵar sóyleydi. Sen oğan qara qatın, (túrgelip) qoldı bılay julqıp kelip sóyleydi. Pay dilmash eken-aw, onnan qalsa ústindegi kiyimleri monshaqtay dúp-dúziw, ayaǵına porımlı etik kiyip júr, dım jaqsı kórdim.

Tillaxan—Ağa-aw, ol orıs emes eken, usı tamǵalınıń awılındaǵı Mamıttıń balası deydi. Oqıwǵa ketken eken,

sonnan kelipti, keshe bizler balıq qırshıp otırǵanda kórip, ayap ketti.

Máriyam — Usı maqaw dúnyanıń xabarın biledi. Onıń qasında ne qılayın dep tur ediń ele, orıslarǵa berse qáyteseń?

2-kórinis

(*Tillaxan shıǵıp ketedi*)

Tawmurat — Sultamurat aǵa, «ayran sorarǵan shelegin jasırmaydı» degen naqıl bar. Sol aytqanıday, qonaqlarıńnan jol bolsın sora.

Sultamurat — (Qorqıp) Qáydem, qanday jol bolsın sorastırarımızdı, ózlerimiz de sasıp qaldıq.

Tawmurat — Biziń bunda kelgendeǵi maqsetimiz hámmeniń endigi qalıp turǵan jas úlkeni Sháleke baydıń sizge bir mütáji túsken eken, sonı aytayıq, pitse pitkerip keteyik dep keldik.

Sultamurat — Ayta berińiz, qoldan kelgendeı nárese bolsa janımız benen pitkeremiz-ǵoy, bizlerdeı adamnan mütáji pitetuǵın bolsa.

Tawmurat — Axun aǵa, siz aytıń, hámmege birdeı dawǵóysız ǵoy.

Axun Úhhe-úhhe. Sultamuratjan, bizlerdiń kelgenimiz Sháleke bay siziń qızıńızdı soratıp jiberdi. Bizler soǵan kelip otırǵan jawshımız.

Sultamurat — Haw, Sháleke bolsa, abıraylı bir adam hám baylıǵı bar, men bolsa mınaw balıq penen kúnimdi kórip otırǵanım. Onıń balasına meniń qızım teńles bola ma eken? Qoy, oynap aytıp otırǵan shıǵarsız, bunı kisi esitse kúler.

Máriyam — Óybey, biziń Tillaxandı Sháleke balasına ayttırıp jiberdi deıseń be, qoy inanbaymız. Balıq sasıp otırǵan jaman qızımızdı Shálekeniń balası ne qılsın?

Axun — Joq, balasına ayttırǵan joq, ózine ayttırıp jiberdi. Qartayǵan halda táháret suw jılıtıp beriwge qol-ayaǵı jeńil bala jaqsı boladı dep — (Sultamurat sam-saz bolıp otıradı)

Máriyam — Óybey, men balasına soratqan desem ózine sorattıra ma, qoya gór. Shálekeniń uzatqan qızı Mennen

4 jas ǵana kishiligi bar. Shálekeniń men qızı menen jaslıman, minekey, meniń shashım appaq bolıp otır, bul masqarashılıq-ǵoy!

Tawmurat— Joq, kische, olay emes, sen bala bolma, Shálekedey kisige hárkim de bolsa, balasın berer. Hesh nárese taba almay kelip otırǵanımız joq, biraq durıs juwabıńızdı berseńiz boladı.

Seyit— Sultamurat aǵa, ishte pikir bolǵansha, sırtta talaw bolsın degendey, endi pikirińızdı kórsetińiz.

Sultamurat— (qatınına qarap) Mınaw qonaqlar ne dep otır, buǵan juwap beriw kerek, qanday pikirińiz bar?

Máriyam— Meniń beretuǵın qızım joq, Shálekege qızdı berip, obalına qalǵansha ashtan ólgen jaqsı. Men balasına soraptı desem, ózine eken-ǵoy.

Seyit— Olay emes, balanıń sózin sóylemeńiz, Shálekeni ǵarrı dep otırǵan shıǵarsız, onnan basqa góy hesh kemisi joq, jasqa qızın berip otırǵan adamdı da kórip atırmız. Olarda kelisip otırǵan joq. Eger Shálekege qızıńızdı berseńiz, jegenińiz aldıńızda, jemegenińiz artıńızda, hám de bes-altı mal alıńız, sóytip otırmasańız sizlerge bolmaydı. Zamannıń túri jaman, erteń esin jıynap algannan soń qashıp keterdaǵı, sizlerdiń awzıńızdı esikke qaratar, onnan da tezirek bir azıraq mal alıp Shálekege bere qoyıńız.

Tawmurat— Solay, solay, Shálekeniń, sizlerden ayaytuǵın malı joq, bári sizlerdiki.

Sultamurat— (Oylanıp). Biraz máwlet berińiz, oylasayıq qalay bolar eken?

Tawmurat— Oylasatuǵını joq otaǵası, dúnyada qız qurıp ketkeni joq. Sizler jarlı-jaqıbay adam bolǵannan soń basqaǵa ketkenshe, Shálekeniń malı sizge ketsin dep kelip otırmız. Biraq bermeseń de ketemiz, aǵayın arasında bir túrli awız alalıq tuwıp keter, bir qız ushın adamdı qaytarıp, bos jibergen de jaqsı bolmas.

Sultamurat— (Qatınına qarap) Qalay kóreseń, ne dep otır mına qonaqlar?

Máriyam— Men ne aytayın, biziń ırzashılıǵımızǵa qarasa bay bunday qılmas edi, usınnan bermey jibersek, seni qanday bálege sazawar qılatuǵının qaydan bileyik, óziń bileseńdaǵı.

Sultamurat—(Oylanıp) Kel, bolmas, qáytemiz, qorıqsaq ta, sıylasaq ta ilajsız beremizdaǵı. (Úydegiler kúler).

Axun— Bárekella, iyman-nıshanalı adam ekenseń, sizge quday taǵı da berer. Qalıń degen payǵambarımızdıń waqtında hám bar náirse, qalıń sorasıp alıwımız dárkár. Qalıń bermegen, qalıń almaǵan durıs emes, sháriyat boyınsha.

Sultamurat— Qaydan bileyin, ózlerińiz bilesizdaǵı, bir nárseni ayta qoyıńız!

Tawmurat— (Axunǵa) Shálekege de birdey, Sultamurat aǵaǵa da birdey adamsız, siz ayta qoyıńız.

Axun— Men aytsam, qızdıń haqı qırq tuwardan ótpeydi, biraq Sultamurattıń qızınıń jaslıǵı, Shálekeniń ǵarrılıǵı ushın eliw tuwargá qoyamız. Qaytpas qara bolsın.

Seyit— Berińiz pátiyańızdı (Axun qol jayıp pátiya eter, Máriyam balıq salıp qoyadı, qonaqlar balıq jeydi). Qánekey, biz ayrım quda bolıp sizge kelmeymiz, usı biziń quda bolıp kelgenimiz, sizlerdi sınıamaymız, Erteńgi piyshenbigе bizge quda túsiw ushın hám malıńızdı alıp qaytıw ushın bararsız. Biraq, jigit jeleń kóp barsın. shálekeniń quda túsiw toyın úlken etip beremiz.

Sultamurat— Jaqsı, boladı.

Qonaqlar— Shıǵayıq, (Tawmurat, Axun, Seyit shıǵadı).

4-kórinis

Sultamurat— Qatın, qalay boldı, bul qalay is?

Máriyam— Qalay bolsın, bir jaǵınan qarasaq, «Sultamurat qızın appaq saqallı ǵarrıǵa berdi», atanamız, bir jaǵınan qarasaq, náirse tappay otırǵan adam edik, biraz mallı bolıp qaldıq bul da jaqsı.

(*Tillaxan kiredi*).

Tillaxan— Apa, jańaǵı adamlar nege kelgen eken?

Máriyam— Balıq satıp alayın dep kelgen eken, balıq alıp ketti.

Sultamurat— Haw, men qazama barayın, kún kesh bolıp qalıptı-ǵoy.

(*Shıǵıp ketedi*).

5-kórinis

Tillaxan — Apa, qoy, balıqqa kelgen kisiler emes, onı nege jasırasañ, jasırmay-aq qoy!

Máriyam — Ne usı qatınıńıń sampıldap otırǵanı, otır. Ana uwıldırıq kúyip ketti, otqa kómgen. Sonı alıp je, awzıńa kelgendi sampıldama, kesh bolıp qalıptı bir-eki baw qamıs alıp keleyin otqa jaǵatuǵın (Oraq alıp shıǵıp baratırıp) úyde oytır hesh jaqqa ketpey.

(*Shıǵıp ketedi*).

6-kórinis

Tillaxan — (Jalgız tómen qarap, jılap otıradı). Áttegen-ay, bir dem shelli kórinbedi, haw anam, atam-ay! Shálekeniń malına qızıǵıp, jalǵız kózińniń aǵı-qarasınday qızındı sattıń-aw, qáytermen! (Tómen qarap, basın shayqap muńlı dawıs penen).

Ata-ana zar jılattıń qızındı,
Shebine aynaldı meniń ıǵbalım,
Dushpanıńa biylep berdiń ózińdi,
Kimge bolar eken meniń obalım?!

Botası ólgen árwanaday bozladım,
Ishte dárt kóbeydi, ottay lawladım,
Ármanım kóp, qudayǵa men ne jazdım?
Aq saqallı shalǵa basım bayladım.

Qıyınlıq keltirdiń qırshın jasıma
Iqtıyar bolmadı jalǵız basımda,
Járdem berer adamım joq qasımda,
Kúnnen-kúnge piter boldı ıǵbalım.

(*Uzımına túsip jatıp qaladı*).

IV Perde

1-kórinis

(Sultamurattıń qara úyi, buzaw baylanıp tur, burıngı qostan jaqsı bolǵan, onlaǵan úy, túrli nárseler saz. Úyde Máriyam, Tillaxan sóylesip otıradı. Tillaxan qayǵılı halda).

Máriyam — Qapa bolmay-aq qoy, biraz malın alıp jep qoydıq, búgin keshke Shálekeler keledi deydi. Erteń amanlıq bolsa uzatamız, ana úydegi ala kóylegini kiyip, shashlarındı juwıp, taranıp otır, Sháleke kelip, seniń ápsherińdi kórip, úrkip ketpesin, sóytip, bergen malın qayıp alıp sorımızdı qaynatar.

Tillaxan — Apa-ay, jalǵız perzentińdi qıyıp 60 jasar ǵarrıǵa berip otırsań-ǵoy, seniń aytqanıńdı qılamız-ǵoy, nege qılmaymız?!

Máriyam — Men barıp, mına úyde bawırsaq pisireyin, aǵań da házir keler, sen ana Qatsha menen Qansulıwdı alıp, mına úyler menen xoshlas, erteń, quday tásin berse uzatamız-ǵoy (Shıǵıp keter).

2-kórinis

Tillaxan — (Jalǵız, basın shayqap). Yapırmay, nege kelmedi. Búgingi kún wádemiz edi-ǵoy. Meniń Sháleke menen ketetuǵın künim usı búgin edi, onıń xabarı bar edi-ǵoy. Sálmen-ay qayda keshegi bergen wádeń? Qatshaǵa tapsırıp edim. Qatshası urǵır bir jerge ketip qalǵan ba?

(*Qosıq aytadı*).

Keter künim jaqın kelip tur,
Wáde bergen yarım nege kelmedi?
Wádeli waqtınan zıyat ótip tur.
Ne ushın keshikti Sálmen kelmedi?

Sháleke keledi meni almaǵa,
Shıbın jandı qıyınlıqqa salmaǵa,
Meniń bayım bolıp qatın qılmaǵa,
Keledi Sháleke bay, yarım kelmedi.

Wádeń qayda ketti, Sálmen súyiklim,
Men qarayman ishlerimde kóp álem,
Kimnen saǵan jiberemen men sálem,
Kóz jasımdı kórgen yarım kelmedi.

3-kórinis

(*Sultamurat keldi*)

Sultamurat — (Hawlıǵıp). Tilla, anań qayda, qonaqlar kelip qaldı, mına kiyizdi ber, tósek tóseyik, sen neǵıp otırsań, qoy bul otırıstı. Úyge, tur ket. Ana adamıń keldi, alıp ketiw ushın (Bir kiyizdi alıp shıǵıp ketedi).

4-kórinis

Tillaxan — Qay waqta keler ekenseń, janım-ay, zalımnan qutqarıp alarman dep ediń-ǵoy (Tómen qarap jılap otıradı).

5-kórinis

(*Qatsha keledi*)

Qatsha — Tilla, ne qılıp otırsań muńayıp?

Tillaxan — Wádesine kelmedi-ǵoy, Sháleke bolsa kelip qalıptı. Endi qalay qosılaman, qaldım ǵoy, dozaqqa men! Qatsha — Bala bolma, keledi, asıqpa, bizler menen birge keledi (Qulaǵına sıbırlandı). Qız kiyimin kiyip keledi (Shıǵıp ketedi).

Tillaxan — (Gúńirenip). Jańa jayına keldi-ǵoy janım.

6-kórinis

Máriyam — (Qolında otını asıǵıp). Óybey, kúyewler kelip qaldı, men mına úyge barıp túni menen tamaq pisiremen, sen qasıńa bir-eki qız alıp otır. Sháleke seni kóriw ushın ústińe keler.

Tillaxan — Jaqsı apa, oyaǵına qátirjam bol, sizlerdiń aytqanıńızdı qılaman-ǵoy.

Mâriyam — Solay bolsın, qartayğan künimizde jüzimizdi jerge qarata kórme, onıń sózin ne qılasañ, nesip qılıp bara qoysañ, súyiklisi bolıp keterseñ. Basqanı bilmeymen, ana bir muğallım be, muğallaq pa, sonı jurt jamanıraq aytadı. Haslı musılman bolsa da, shını kápirge berilip ketken qusaydı. Sondaydıń sózine erip, bizlerdi masqara etip júre kórme?

Tillaxan — Apa, kóp ayta bergennen maza shıǵa ma, nege kerek sonday nıǵızlay beriw. Túsindik-ǵoy, maqul degennen soń bolǵanı emes pe? Onnan da qonaqlarıńdı jaylastırıp, tezden atlandı.

Mâriyam — Sonda da pisirip atırǵanım, balalıq etip júre me, álle qáytedi dep. (Undı qolına alıp, shıǵıp ketedi).

Tillaxan — (áste júrip) Ólsem óleyin. Shálekege qatın bolǵansha, Sálem muğallımınıń aytqanın isleyin, eger onıń aytqan sózi ras bolatuǵın bolsa, meniń kórgen künimdi adam bende kórejaq emes. Bul turmus, bul ádetler ádira qalatuǵın qusaydı — adam ekinshi dúnyaǵa kelgendey bolıp qalsa kerek. Qoy, ne bolsam da, usı búgin Sálmen muğallımınıń izine ereyin, 60 jasar atamnan úlken adamǵa qatın bolıp ólgenshe, orıs bolıp-aq keteyin Yapırmay, tez kele qoysadaǵı, usı waqqa shekem neǵıp irkildi, janım?

7-kórinis

(Ústinde kiyimi bar, taza turmıs penen jaqsı kiyingen qolında tayaǵı bar Sálmen muğallım kirer.)

Tillaxan — (Buǵan quwanıp). Keldiń be, kózim sarǵaydı-ǵoy. Búgin meni alıp ketiwge biziń otaǵasımız bay kelipti, ana Iybatıń úyinde. Kúyew etip túsirip, qonaq etip otır. Al endi aqılıń bolsa ayta berińiz?

Sálmen — Dostım, burınnan aytilip kiyatırǵan sóz ǵoy, sen hesh bir waqta Shálekedey shalǵa jılap ketpessen. Ol bastaǵı kiyimnen anıq bolsa, men ırzaman. Minekey, násiyat arqasında sen óziń huqıq talap etip, men Shálekege barmayman dep, búgin meniń menen qashıwǵa bel baylap tursañ. Álbette, bul da sınanım, dostım, buǵan men kóp ırzaman.

Tillaxan — Meni alıp qashıp qalaǵa barsañ, ózińe qaladaǵı úlkenleriń urısıp júrmes pe eken?

Sálmen — Ay, dostım-ay, nege urıssın, men jaspan, eger, usınnan seni Shálekeniń qolına bermey, alıp barsam, ol waqıtta opadarlıq wazıypamdı atqarǵan bolıp esaplanaman, ğam jeme!

Tillaxan — Ber qolıńdı, basımdı seniń jolıńa tiktim, erdim, qánekey, túnnen qalsaq, qalıp bolǵanımız. Erteń azan menen meni uzatadı, usı búgin qılar hiyle bolsa etip baq, bir sharasın et.

Sálmen — Sháleke kelgennen bermaǵan seni kóremen demep pe?

Tillaxan — Apam baǵana, búgin Sháleke kúyew seni kórip, qolıńnan shay-suw ishemiz deydi, soǵan sen kiyinip otır dep edi. Sirá keler, kún batıwǵa zar bolıp otırǵan shıǵar, bolmasa házir-aq keledi.

Sálmen — Al, onda Shálekeniń qızıǵın shıǵarıp, sonıń kózinshe men seni alıp qashayın, sen qara da otır.

Tillaxan — Sen óytip júrip, bir bálege shatalıp qalarsañ?

Sálmen — Ne bálesi bar, qayta biler, bále bolmas, al sen más bolıp otıra ber, biraq sır berme, oynap-kúlip otır. Sháleke seniń ústińe kelgen waqta men de tap bolarman.

Tillaxan — (Qorqıp) Óybey. Shálekege kórinbe, sózi tiyip júre me, neǵıp júirseńler?

Sálmen — Ay, dostım-ay, nadanlıqtı-qoy, márt bola ber. Al, men ketemen, el jata kelermen. Ğam jeme (Shıǵıp ketedi).

8-kórinis

Tillaxan — (Hayran qalıp). Bul qanday batır adam, meni shálekeniń kózinshe alıp qashıp ketemen deydi. Inanayın ba? inanbayın ba, meniń baxtım ashılmaǵan eken sirá, bunıń sózinde turaq bolmadı, áttegene-ay, manlayım-ay, ne sebepli ashılmadıń, xor bolıp-aq ótkeniń be? (Tómen qarap jilap otıradı).

9-kórinis

(*Arzıxan keledi*)

Arzıxan — Biykesh, haw kúyewler kelip tur, tósek salıp qoy, házir úyge kiredi.

Tillaxan — Haw kische, künniñ kesh bolıp qalğanı ma, kúyew jurť jatqan soñ kelmey me? Onıñ berjağında qádeñizdi alıp bola qoğanıñız ba? Munsha nege asıǵadı?

Arzıxan — Alar qádemizdi alıp boldıq, bir topar qızlar ústinen shay-suwın ishıp shıqtı. Toy tarqadı, aǵań-apańlar bolsa, qashshan jatıp qaldı, endi kúyew menen qızdı bir tósekke salıp keteyin dep keldim. Ruqsat ete-ǵoy, kúewdi kóp dalada turǵızbayıq, payǵambarımız sıylaǵan.

Tillaxan — Qatsha qayda? Ol kelip otıra ma azıraq?

Arzıxan — Kúyew aytıp tur. «Tillaxannıñ ózinen basqa adam bolmasın, basqa qatın-qızlardı shaqırıp, otırǵızbay-aq qoysın» — dep otır.

Tillaxan — Bolmaydı, ol nedegen sóz, erteñ bolsa, meniñ jaǵdayıma qaramay alıp keter, solay bolǵan soñ, bir saat bolsa da Qatar qızım menen sóylesip otırayın. Janı shıǵıp baratır ma, tañ uzaq, talay uyqını pitkeremiz.

Arzıxan — Men aytayın onda (Shıǵıp ketedi).

Tillaxan — Áy, iǵbalım-ay, bir saatlıq ómirim qaldı-ǵoy, nege kelmedi Sálmen?

Arzıxan — (Keler). Zordan ırza qıldırdım, kuyew de kele bersin be?

Tillaxan — Kele bersin, biraq sen Qatshanı shaqırıp jiber, Tilla kelsin deseñ keler, qádeñdi alıp bolsañ, úyiñe barıp jataǵoy (Arzıxan shıǵıp ketedi).

10-kórinis

(Aq saqallı jaqsı kiyingen Sháleke kirer. Tillaxan túrgelip tósek salar).

Sháleke — (Gewishin sheship, tóрге shıǵıp). Amansız ba?

Tillaxan — (Ishinen) Shúkir.

Sháleke — Bul ne ajarıñız sargayıp ketipti-ǵoy, nawqas emessiz be?

Tillaxan — Nawqas bolsaq, qattı biyikke asıldıq-ǵoy, táwipke baqtırarsızdaǵı.

Sháleke — Anaw-mınaw awırıwlar aybatımızdan da qashpas pa eken? «Qartaysa da qarakeñ shanshar» degen naqıl bar-ǵoy (qompańlap otırar, jambaslap jata baslar, qızǵa qolın salar. Tillaxan qashiñqırıp otırar)

Sháleke — Nege qashasız, biziñ adam kórmeytuğın maqawımız joq.

Tillaxan — «Sup demey atırıp neshik boldı» degen eken, asıqpañız. «Sabır túbi sarı altın, sarğayğan jeter mutratqa» degen ğoy.

Sháleke — (Otırıp jáne qolın sozar).

11-kórinis

(Qatsha, Sálmen qız kiyimin kiyip, keler. Tillaxan Sálmeni tanımas. Qızlar kúyew menen kóriser, kúyew ornınan turar).

Qatsha — Sabır jezde, sabır (*Sháleke* otırar).

Sháleke — Amansız ba, baldızlarım?

Qızlar — Shúkir, shúkir.

Tillaxan — Nege keshiktiñ zamanlas, men bolsam keteyin dep atırman.

Qatsha — Mına bir qonaq kelip edi, soğan shay-suw berip irkilip qaldım.

Tillaxan — Qonaq ne qıladı, bir zaman kelip otırğanda?

Sháleke — Baldızlarım sóylep otırın.

Qatsha — Ne sóylep otırayıq, sizden boladıdağı, jezde.

Sháleke — Bizde ne sóz bolsın, búgin qattı sharshap uyqım kelip otır sóz bosa erteñ sóylesermiz. Qayta beriñiz sizler.

Qatsha — Haw jezde, zordan-aq otır ekensiz-ğoy, al onda qaytayıq. (Sálmen, Qatsha shıǵıp keter, Tillaxan qapa bolıp otıradı).

Sháleke — (Ayağın uzatıp) Másimdi shesh.

Tillaxan — Usı waqtan ba, bir azıraq sabır etip turıñız.

Sháleke — Ne sabır bar, 50 tuwar mal bergen kisi búgin mında kelip otır. Ne óziñniñ sampıldap otırğanıñ? Tur, tósek sal.

(*Tillaxan úndemeydi*).

Sháleke — (Turıp qolınan tartıp, qattı dawıs penen). Sal tósekti tezden. (Tilla úndemes, *Sháleke* qattı dawıs penen) Salasañ ba, joq pa? Soñınan qushaqlap turğanında Sálmen qız kiyimin kiyip keledi.

12-kórinis

Sháleke — Háy, baldızım, nege keldiñ biywaq, sen de jezdeñdi kóriwge háwes bolıp keldiñ be?

Sálmen — (Ústindegi qız kiyimin tezden sheship taslap, erkek formasında bolıp, naganın suwırıp alıp). Há, kelshi, zalım. Qáne, turǵan jeriñde ne qılayın.

Sháleke — (Tula boyı qaltırıp). Way, way, ne qılsañ óziñ bil, shıraǵım. (Tillaxan juwırıp Sálmeniñ moynınan qushaqlaydı, Sháleke qayımın tawıp qashıp shıǵıp ketedi).

13-kórinis

Sálmen — Qolıñdı ber, baǵana kelmes dep qorqıp atır ediñ, júr, teñin tapqan qız benen jigitti qorǵawshı sud aldına barıp, qaǵaz alıp nekeden ótip, dáwrán súreyik (Shıǵıp ketedi).

1. Á.Óteпов qaraqalpaq ádebiyatı menen kórkem ónerine qanday úles qostı?
2. Á.Óteповtıñ qanday dramalıq shıǵarmaları hám incenirovkaları bar?
3. «Gúman» pyesasınıñ mazmunı qanday temanı sóz etedi?

1. Dramaturgtiñ «Teñin tapqan qız» dramasınıñ mazmunın aytıp beriñ hám qaharmanlarına sıpatlama beriñ.

SEYFULGÁBIT MÁJITOVTIŇ ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIGI (1869 – 1938)

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın baslawshılardıń biri — Seyfulgábit Májitov ádebiyatımız tariyxında óziniń poeziyalıq, prozalıq, dramalıq shıǵarmaları menen óshpes iz qaldırǵan úlken talant iyesi. Ol 1869-jılı Kazan guberniyasınıń Arsha rayonı Ortem awılında kámbaǵal shańaraqta tuwıladı. Seyfulgábittiń ákesi Májit Abdulzákıp ulı 1877-jılı tuwılǵan jerin taslap, dáslep Qazaqstannıń Aqtóbe qalasına, sońınan kárwanlarǵa ilesip Qaraqalpaqstannıń Qońırat qalasına kóship keledi. Endi jaslayınan zeyinli hám ilgir Seyfulgábit otırıqshı qaraqalpaq xalqınıń tilin, ádebiyatın hám mádeniyatın jaqınnan úyrene baslaydı. Ol 1884 — 1889-jılları Tallıq jaǵasındaǵı Kulen bolıstıń xatshısı bolıp islegen jılları qaraqalpaq xalqınıń ataqlı shayırı Berdaq penen ushırasadı. Bul ushırasıw onda úlken tásir qaldıradı. S.Májitov 1920-jılı Qońırat rayonlıq atqarıw komitetiniń xatkeri, 1921 — 1922-jılları rayonlıq Xalıq bilimlendiriw bóliminiń baslıǵı bolıp isleydi. 1925 — 1926-jılları Tashkentte bolıp qaraqalpaq mektepleri ushın «Álipbe», «Egedeler sawatı», «Oqıw kitabı»(1925) kitapların dúzedi. 1920 — 1927-jılları Tórtkúlde «Erkin qaraqalpaq» gazetasında juwaplı xatker bolıp islese, 1932 — 1934-jılları Qıpshaqta suw xojalıǵı tarawında, 1934-jılı Tórtkúlde úlketanıw muzeyinde jumıs isleydi. Ol 1925-jılı Xorezm Xalıq respublikasınıń «Qızıl bayraq» ordeni menen sıyıqlanadı. Úlken talant iyesiniń «Tańlamalı shıǵarmaları» (1965), «Ata menen bala» (1970) gúrrińler toplamı, «Shıǵarmaları» (1992) qayta tayarlanıp basıldı. S.Májitov dramaturgiya tarawında «Sońǵı selteń», «Sabaq», «Jigit boldıq», «Ernazar alakóz», «Baǵdagúl», «Gúlim-Tayman» pyesaların jazǵan bolsa, qoljazba túrinde qalǵan «Qulmurat», «On toǵız», «Súyin hám Sara» romanların jazadı. Qaraqalpaq ádebiyatında poeziya, proza, dramaturgiya hám mádeniyat tarawlarında pıdayı islegen ájayıp talant

iyesi. 1937-jılı jeke adamğa sıyınıwshılıq dáwiriniń qurbanı bolıp, nahaqtan «xalıq dushpanı» dep qamaladı hám 1938-jılı 69 jasında biymezgil qaytı boladı.

Poeziyası. Shayır 1907-jılı jazılğan «Iniyat bolısqa» dep atalğan dáslepki qosıǵında-aq aǵartıwshılıq oy-pikirlerdiń iyesi ekenligi sezilip turadı. Lekin shayırdıń bul ótinishin Iniyat bolıs óz waqtında inabatqa almaydı. Qosıqta shayıır óz tınıshsızlanıwın bılay bildiredi.

Shımbaydıń jeri keń, suwı parawan,
Lekin, bilimnen joq hesh namuw-nıshan,
Jigirma mıń úy, júz jigirma mıń jan,
Bir mektep joq oqıp, sabaq almaǵa.

Shayırdıń «Qaraqalpaq» qosıǵında da bilimli hám ónerli el ǵana aldınıǵı qatardaǵı kórkeygen eller menen teńlese alatıǵınlıǵı, sonıń ushın pútkil xalıqtıń zamanı menen teń ayaq qosıp oqıwı, óner iyelewi áhmiyetli wazıypa ekenligi bılayınsha belgilep beriledi.

Keleshekke salmasań ser,
Shubalısar bunnan beter,
Talabın qıl bilim, óner,
Bolarsań aman qaraqalpaq.

Uyqılaǵan el kórkeye almas,
Jetilgen eldey bola almas,
Erkinlikten payda alalmas,
El bolsa nadan qaraqalpaq.

Shayırdıń usınday aǵartıwshılıq oy-pikirleri «Oqıwǵa kel», «Inan mákkam», «Óner bilim» qosıqlarında da ele de tolıqtırılıp, bayıp barganlıǵın kóremiz. Mısalı «Oqıwǵa kel» qosıǵında:

Bilimniń jolın tosayıq,
Bizde bilgen el usayıq,

—dep bilimniń áhmiyetin jırlaǵan bolsa, «Inan mákkam» qosıǵında:

Nadanlıqtan keship qalsań,
Shegaranı ashıp qalsań,
Jaslıǵında pisip qalsań,
Súrilmege dáwrán mákkam.

Shayır usılayınsha nadanlıq penen bilimlikti salıstıra otırıp bilimniń abzallıǵın, ásirese jaslıqta alǵan bilimniń «tasqa basqan naǵıs» sıyaqlı adamzat ómiriniń azıǵı ekenligin sıpatlap beredi. S.Májitov «Óner bilim» qosıǵında XX ásirdiń basında hár tárepleme jetiliskeń ónerli hám bilimli ellerdiń sulıw kelbetin súwretlew arqalı óz elinde tez arada solardıń qatarında kórgisi keledi.

Máwsimge baylanıslı peyzaj lirikasın dóretiwde de shayırdıń sheberligi bayqaladı. Ol «Báhár paslı», «Nawrıztaza jıl», «Gúz», «Qıs keler» qosıqlarında hár pasıldıń ózine tán sulıw súwretin jırlasa, «Ózen», «Sayra búlbil», «Ámiwdárya» qosıqlarında tábiyattı adamlar turmısı menen janlı baylanıstıradı. S.Májitovtıń «Ne jaman», «Jaslarǵa», «Máhál degen ne», «Daw bolmasın», «Erlik dárkar», «Tiri qorqaq» qosıqları didaktikalıq lirikanıń eń jaqsı úlgileri esaplanadı. Mısalı, shayır óziniń «Márt jaqsı» qosıǵında hárbir adamnıń insanıyılıq kelbetin belgilewshi sıpatlarǵa ayrıqsha itibar beredi. Qosıqtıń ideya-tematikasında adamlardı tuwrı sózli, miynetkesh, hújdanlı, insaplı hám márt bolıwǵa shaqıradı.

Awıl adamların pidákerlik miynet etiwge shaqırıp shayır «Jerdi bejer», «Harma diyqan», «Gúzde sharwa» qosıqların dóretse, olardıń ideya-tematıkası búgingi kúni de óz qunın joǵaltpaǵan. Kórkem sóz sheberi hayal-qızlarımızdıń ótkendegi hám búgingi turmısın salıstıra otırıp, olardıń endi azat hám erkin adamlar ekenligine arnap «Qız kelinlerge», «Qızlarǵa», «Hayallar kúnine», «Qız-kelinsheklerge» qosıqların dóreledi.

Usılayınsha, shayır lirikalıq qosıqlarında qaysı temada jazsa da dáwir ruwxın óz shıǵarmalarına tereń sińirip kórkem súwretleydi.

Prozası. 1920-jılları S.Májitovtıń bir qatar kishigirim gúrrińleri menen ańız-ápsanaları «Oqıw kitabı» nda (Tashkent, 1925) basılıp shıǵadı. Jazıwshınıń dálepki gúrrińleri folklorlıq mazmunnıń basım keliwi hám násiyat-

göylik ülgisinde jazılıwına qaramastan, házirgi dáwir qaraqalpaq poeziyasınıń payda bolıwı hám qalıplesiwinde áhmiyetli orın tutadı. S.Májitovtıń gúrrińleriniń tematikasında úlkenlerdi húrmet etiw, kishkenelerge ǵamxorlıq kórsetiw, miynetti qádirlew máseleleri kóterilgen. «Bórik», «Ayzada menen Qánigúl», «Túsimpaz bala», «Ata menen bala», «Tákabbırlıq», «Kúlmegeysiz ǵarrıǵa» h.t.b. gúrrińlerinde balalardıń jas hám jeke ózgesheliklerine tereń itibar beredi.

«Baǵdagúl» draması. Bul pyesa 1934-jılı jazılıp, 1935-jılı teatr saxnalarında qoyıladı. «Baǵdagúl» dramasınıń ideyalıq mazmunında 1916—1919-jıllardaǵı qaraqalpaq awıllarınıń birindegi xalıqtıń jasaw jaǵdayı, birin-biri jaqsı kórgen jaslardıń muxabbat hám bas erkinligin qorgawǵa umtılıwı olardıń zaman teńsizliginen, eldi basqarǵan ayırım bay hám bolıslardıń zorlıq-zombılıqlarınan azap shegip, uzaq ayralıqqa duwshar bolıwı turmıs waqıyaları tiykarında sóz etiledi.

Dramanıń áhmiyeti. Dramalıq shıǵarmanıń jetiskenligi sonda, dramaturg ótkendegi zaman teńsizligin, hayal-qızlarımızdıń erksiz táǵdirin, jaslardıń muhabbat erkinligin qorgawǵa umtılıwın, ádep-ikramlılıq hám shańaraq máseleleri átirapına sheber jámley alǵan.

Dramaturg pyesanıń atın «Baǵdagúl» dep atawı tosınnan emes. Pyesanıń oraylıq ornında Baǵdagúl obrazı turadı.

Óner-bilim

Óner-bilim bilgen jurtlar,
Tastan saraylar saldırdı,
Aylıq joldan kóz jumǵansha,
Tup-tuwra xabar aldırdı.

Tórt müesh úy qatar-qatar,
Qırq-ellisi birge shatar,
Birin atsız qosıp tartar,
Toltırıp júkke keltirdi.

Atsız tek birushqan arba.
Bir jol bilán shabar bárhá,

Mıń tas jerden kún yarımında,
Keltirip ilimin bildirdi.

Dúnyanı gezdi jalıqpay,
Hár is bilgenge anıqtay,
Ómir súrdi hesh tariqpay,
Qaznasın pulğa toltırdı.

Biziń aqlımız alıspay,
Bilgenel bilán tanıspay,
Ele hám bolsa qalıspay,
Baylamaq kerek belbağdı.

Atıń bolsa bayraqta shap,
Jarıspa tan bolmas sınaq,
Jas tuwǵanım jolıńdı tap,
Bul isti sizge qaldırdı.

Qatarıń ketti uzaqqa,
Úmtılıń qalmań azapqa,
Túsip qalmayıq duzaqqa,
Jurtlar degenin boldırdı.

Biz qaldıq, endi siz barsız,
Úmit etilgen suńqarsız,
Bildik xızmetke tayarsız,
— «Jol bolsın!», — pátyam sol boldı.

Oqıwǵa kel

Hey, yaranlar, biz bundamız,
Qosılayıq, oqıwǵa kel,
Bar bilimdi oqıp uǵıp,
Kewilge ábden toqıwǵa kel.

Bilimniń jolın tosayıq,
Biz de bilgen el usayıq,
Bir tuwǵanday bas qosayıq,
Biz bundamız, qıyqıyǵa kel.

Aldında tuwǵan turganda,
Bilim bazarın qurganda,
Dalbay bılǵap shaqırǵanda,
Aq suńrarday qaǵıwǵa kel.

Suńqar bolıp ilgenińdi,
Il, jazdırma kórgenińdi,
Bunda kelip bilgenińdi,
El ishine shashıwǵa kel.

Tiri qorqaq

Adamzat hám eki túrli,
Biri batır, biri qorqaq,
Batırman dep kóp maqtansa,
Sol adamnıń ózi qorqaq.

Sırttan maqtanıp jiltırap,
Ishten qaljawrap qaltırap,
Bolar-bolmasqa albırap,
Kelispeydi qurı qorqaq.

Albıraǵan tez boldırar,
Qayǵıdan júziń soldırar,
Awzındaǵısın aldırar,
Bola berse kári qorqaq.

Adamday is qılalar ma,
Kópten payın alalar ma?
Adam bolıp sanalar ma?
Bolaǵoysa shını qorqaq?

Batıp baralmay qasına,
Shıdatpay tutım susına,
Is túskende qalmas sasıp,
Maqtanshaqtıń bári qorqaq.

Parqın bilmey ońlı-soldan,
Jónin tappay tuwra joldan,

Qullıqta ezilgen eldiń,
Adamınıń bári qorqaq.

Bes kún náwbet kelgen menen,
Zor bolama jegen menen,
Sırttan qorqaq degen menen,
Bolarmeken bári qorqaq.

Aqquw, Shortan hám Shayan

Júk aldı Aqquw, Shortan, Shayan birge,
Jegilip tarttı úshewi dúrkin-dúrkin.
Tartadı Aqquw kókke.Shayan jerge,
Julqıdı suwǵa qaray Shartan keyin.

Bulardıń mashaqatı az bolmadı,
Ornına isi kelip saz bolmadı,
Tartsa da bar kúshlerin ayamay-aq,
Túrǵan júk óz ornınan qozǵalmadı.

Júk ózi ólámátá awır emes,
Tek sırttan pálen degen táwir emes,
Júk solay elegeshe ornında tur,
Bır jónkil tartpaǵan soń bári tegis.

Jigitler,munnan ibrat almay bolmas,
Ádepten birlik kerek bolsań joldas.
Birińniń aytqanına biriń kónbey,
Islegen bir jılıńız hesh is ońbas.

1. S.Májitovtıń poeziyasında qanday temalar kóbirek súwretlendi?
2. Shayır ana tábiyattı súwretlewshi, jáne de didaktikalıq mazmundaǵı hám miynet temasın jırlawshı qanday qosıqlar dóretti?
3. Jazıwshınıń balalarǵa arnalǵan gúrrińlerinde qanday tálim-tárbiyalıq máseleler sóz etilgen?

1. Shayırdıń aǵartıwshılıq baǵdarda jazılǵan oqıw-ónerge shaqırǵan qosıqlarınıń sol dáwir ushın áhmiyetin aytıp beriń.
2. Shayır qosıqların yadlap alıp, oqıw hám ónerdiń adamzat ómirinde tutqan ornına ózińizshe baha beriń.

NÁJIM DÁWQARAEVTIŇ ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIGI (1905 – 1953)

Qaraqalpaq kórkem ádebiyatınıń hám filologiya iliminiń rawajlanıwında jazıwshı, dramaturg hám ilimpaz Nájim Dáwqaraevtıń ornı girewli.

N.Dáwqaraev 1905-jılı Qońırat qalasındaǵı bardamlı adamlardıń biri Saatdiyinniń shańaraǵında tuwıladı. Ol dáslep eski mektepte, sońınan jańa mektepte bilim aladı. 1920-jıllardıń ortalarında bilimge qushtar, ziyrek jaslardı oqıwǵa jiberiw baslanadı. Usı jaslardıń biri bolǵan N.Dáwqaraev 1924 — 1925-jılları Orenburg qalasında Qazaq xalıq bilimlendiriw institutınıń tayarlıq kursında oqıydı. 1926-jılı Alma-atadaǵı Qazaqstan Joqarı pedagogikalıq institutına oqıwǵa kiredi. Ol bul jerde oqıwın pitkergennen soń Qostanay pedagogikalıq texnikumında muǵallım, Tórtkúldegi muǵallımlar institutında dáslep oqıtıwshı, sońınan kafedra baslıǵı, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamınıń juwaplı xatkeri, Qaraqalpaqstan Ministrler Keńesiniń kórkem óner isleri boyınsha bólim baslıǵı, Ózbekistan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstandaǵı ekonomika hám mádeniyat institutınıń direktori lawazımlarında isleydi.

N.Dáwqaraev 1934-jıldan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası.

Bolajaq talant iyesiniń dáslepki «Kóp kúnlerdiń birinde» gúrrińi 1929-jılı «Jańa mektep» jurnalında basılǵan bolsa, dáslepki ilimiy maqalaları 1930-jıllardıń ortalarında jazıladı.

Jazıwshı «Miyнет», «Qızıl bayraq», «Húrmet belgisi» ordenleri menen sıyılıqlandı hám «Ózbekistangá miyneti sińgen muǵallım» húrmetli ataǵına iye boldı. Ol Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan Joqarǵı Keńesine deputat bolıp saylanadı.

N.Dáwqaraev 1953-jılı talantınıń áyne güllengen shaǵında 48 jasında mezigilsiz qaytıw boladı.

Poeziyası. N.Dáwqaraev ótken ásirdiń 30-jılları «Keshegi bir kúnlerde», «Kim bilmeydi Ayshanı», «Ótkellerden

ótkende», «Jańa kanal» qosıqların jazadı. Avtor bul qosıqlarınıń ideya-tematikası arqalı «keshe kim edik, búgin kim boldıq» degen sorawlarǵa juwap tapqanday boladı. «Keshegi bir kúnlerde» qosıǵında xalqımızdıń keshegi hám búgingi turmısın janlı detallar menen salıstırıp súwretlegen bolsa, «Kim bilmeydi Ayshanı» qosıǵında jetim qız Ayshanıń keshegi ayanıshlı turmısı menen búgingi baxıtlı ómirin salıstırmalı ráwishte súwretlew arqalı Aysha sıyaqlı san mınlaǵan qaraqalpaq qızlarınıń jańa mektep internatta bilim alıp, óner úyrengenligin hám elimizdiń aldınıǵı qatardaǵı adamları bolıp jetiskenligin tolıp-tasıp jır etedi.

Ótken ásirdiń 30—40-jılları xalıq turmısındaǵı úlken jańalıqlardıń biri Qaraqalpaqstandı suw menen támiyinlew ushın «Qızketken», «Súwenli», «Paxta arna» kanallarınıń qayta qurılıwı hám qazılıwı boldı. Bul úlken mámleketlik qurılısqa aylanıp, oǵan tek jumısshılar emes, pútkil intelegenciya, sonıń ishinde jazıwshılar da belsene qatnasadı. Nawrız Japaqov, Nájim Dáwqaraev hám Mırzaǵaliy Dáribaevlar «Súwenli» kanalınıń qazıwshılarınıń atınan qaraqalpaq xalqına xat formasındaǵı «Jańa kanal» qosıǵın dóretdi.

Prozası. N.Dáwqaraevtıń «Kóp kúnlerdiń birewi», «Internatta», «Toyǵa barganda», «Biybixan», «Baǵman», «Baxıtlı miynet», «Batırlıq», «Umtılmaytuǵın miynetler» dep atalǵan birqansha ocherkleri menen gúrrińlerinde 1930-40-jıllardaǵı xalqımızdıń turmısında júz berip atırǵan jańalıqlar menen birge miynet adamlarınıń is-háreketleri sheberlik penen sáwlelengen.

N.Dáwqaraevtıń «Internatta» gúrrińni tariyxıy temada jazılǵan. Bul gúrrińde xalqımızdıń awdarıspaqqa shekemgi hám awdarıspaqtan keyingi real turmısı tiykar etip alınǵan. Gúrrińniń syjeti sol dáwirdiń qurǵın adamlarınıń biri Jumash bay, kámbaǵal Turımbet hám onıń hayalı Ulbosın, balası Tóresh obrazı átirapına qurıladı. Gúrrińniń basında Turımbettiń ayanıshlı kún-kórisi, baydan kórgen azabı súwretlense, al, Turımbet ólgennen soń ana balanıń táǵdiri onnan beter qıyınlasadı. Endi olar qayaqqa barıp qonis basıp, kimnen járdem sorarın bilmeydi. Aqırı olar Qońırat qalasına keledi. Tóresh bolsa, endi ózindey joqshılıqta

jasap atırǵan balalar menen birge quwırdaqshılardan mehir kútedi. «Qazandaǵı may «bıj» etse, birin-biri túrtip, arqaların quwıń-quwıń etkizedi. Kepkirdegi balıq tabaqa túsip iyeginiń aldına barsa, eki kózin sol adamnan ayırmaydı. Qashan ornınan turar eken dep ańlıydı da otıradı. Ol adam ornınan qozǵalıwı máttal, qalǵan-qutqan balıqtı súyek-múyegi menen sındırıp, qos-qollap awzına salıp, pıshırlatıp shaynawǵa kirisedi». Jazıwshı usılayınsha, sol dáwirdegi Tóresh qusaǵan jetim hám ash balalardıń tipik táǵdirin sheber asha alǵan. Gúrrińniń sońında Tóresh hám onıń jora joldasların bunday azaplı turmıstan mektep-internat qutqaradı. Gúrrińde Tóresh obrazınıń jetiskenligin kóp jerde kóriwge boladı. Ashlıq hám mútájlik, awırıp atırǵan anasına ǵamxorlıq etiw jas bala Tóreshti bazardan balıq urlawǵa hám anasına shala-sharpı pisirip beriwge májbúr etse, ol internatqa kelgen dáslepki kúnniń birinde-aq, payına tiygen nandı jemesten anasına aparıp beredi. Jazıwshı Tóresh obrazı arqalı balanıń anaǵa bolǵan húrmet-izzetiniń sheksiz ekenligin, qanday qıyın dáwir bolıwına qaramastan, ana-bala arasındǵı mehir-muxabbattıń sónbeytuǵınlıǵın sıpatlap beredi. Gúrriń sońında Tóreshtiń anası Ulbosın da internatqa aspaz bolıp jumısqa ótedi hám olar usılayınsha baxıtlı turmısqa jol aladı.

N.Dáwqaraevtıń kópshilik gúrrińleri menen ocherklerinde miynet adamlarınıń obrazı jasaladı. «Baxıtlı miynet» gúrrińinde Sadullanıń burınǵı hám házirgi turmısı salıstırılmalı túrde súwretlenedi.

N.Dáwqaraev urısqa qatnaspadı, sonda da birneshe shıǵarmalarında urıs epizodların isenimli hám sheber súwretlegenligin kóremiz. Bul onıń tereń bilimliliǵı hám turmıstı jaqsı bilgenliginen bolsa kerek. Jazıwshınıń «Batırılıq» gúrrińinde de urıs epizodları isenimli beriledi. Gúrriń qaharmanı burınǵı jumısshı Sabırbay áskerlikke alınadı. Ol burın tuwılǵan jerinen basqa jerdi kórmegen. Jer kóriw hám el kóriwdiń ózi de Sabırbaydı burınǵıǵa qaraǵanda birqansha jıynaqlı hám ádewir sergek etedi. Ol urısqa túsemen degen she de turmıstıń ashshı-dushshısın tatadı. Jazıwshı Sabırbaydıń erlik islerin ashıwda onı bólek alıp qaramaydı. Ol da urısta kópshilik adamlardıń biri sıpatında háreket etedi. Sabırbay Stalingrad

sawashına qatnasadı. Bul sawash urıs dáwirindegi eń awır sawashlardan esaplanadı. Kem-kemnen Sabırbayda qorqınısh degen nárse joǵaladı. Bul kórinisti jazıwshı «Birneshe kúnnen keyin barlıǵına da úyrenip kettik, ólim yadımızǵa kirip-shıqpaytuǵın boldı» degen Sabırbaydıń sózi menen isenimli beredi.

Serjant Kozlovtıń bassılıǵında Sabırbay hám eki jigitti dushpannıń ornalasqan jerin bilip qayıwǵa jiberedi. Olar qayıp kiyatırǵanda dushpan sezip qalıp oqqa tutadı. Usı jerde eki jawınger oqqa ushadı, Kozlov hám Sabırbay óz bólimine qashadı. Olar ekewi, al dushpan bolsa kópshilik. Dushpan olardı tiriley qolǵa túsirmekshi boladı. Olar qashıp hám atıp kiyatır. Usı jerde Sabırbay jaralanadı. «Oq tiygen jerdi baylap otırıwǵa waqıt qayda? Jaranıń awırǵanı shıbın shaqqanday kórinbeydi» — deydi Sabırbay. Jazıwshı usılayınsha barlıq waqıyanı gúrriń qaharmanı Sabırbaydıń tilinen isenimli hám qızıqlı bayan etedi.

Draması. Urıs jılları saxnaǵa N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs» pyesasını qoyıldı. Bul pyesa xalıq dástanı «Alpamıs» tıń syujetine tiykarlangan. Lekin, bul drama «Alpamıs» dástanınıń kóshirmesi bolmastan, onda avtorıń qosqan úlesleri, jańalıǵı ayrıqsha kózge taslanadı. Pyesada Alpamıstıń, Gúlparsınnıń, Qarajannıń, Baybóri menen Baysarınnıń, Tayshaxannıń, Qultay babanıń obrazları menen bir qatarda avtor oynan bir topar qız-jigitlerdiń, Sapar biy hám Qojalaq obrazları kirgizilgen. Sonıń nátiyjesinde, tórt aktli, segiz kartinalı «Alpamıs» muzıkalı draması payda boldı. Dramanıń teksti qosıq hám qara sóz aralas jazılǵan.

«Alpamıs» pyesasın dóretiwde avtor obraz, syujet hám konflikt jasawda da bir qansha jetiskenliklerge erisedi.

Ilimiy jumısları. N.Dáwqaraev kórkem shıǵarmalar dóretiw menen birge, 1930-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap ilimiy jumıslar jazıw menen de qızǵın shuǵıllana baslaydı. Usı jılları, kóp ǵana jazıwshılardıń Qasım Áwezov, Mırzaǵaliy Dáribaev, Asan Begimov, Artıq Shamuratov, Jumat Ábibullaev hám taǵı basqalardıń kórkem shıǵarmaları menen birge ádebiyat máselelerin sóz etiwshi sın maqalaları da shıǵa baslaǵan edi.

20—30-jılları qaraqalpaq awızeki ádebiyatı menen klasikalıq ádebiyatınıń úlğilerin jıynaw hám sistemalastırıw dáwiri bolǵan bolsa, mine usı 30-jıllardıń aqırınan baslap-aq N.Dáwqaraev jańa jıynalıp, ele bir sistemaǵa túspegen xalqımızdıń bay ádebiyatın izertlewge qunt penen kirisedi. Bul álbette, ańsat emes edi, oǵan tazadan jol salıw kerek boldı. Onıń ústine bul jılları «ideyalıq qáte» ketip qalama degen de qorqınısh joq emes edi. Lekin, jaǵday usınday bolıwına qaramastan N.Dáwqaraev qaraqalpaq xalqınıń tariyxın úyreniwge batıl qádem taslaydı. 1935-jılı «Biziń ádebiyatımız hám tilimiz ósip kiyatır», 1934-jılı «Qaraqalpaq poeziyası haqqında», 1939-jılı «Ayapbergen», 1930-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxı». 1944-jılı «Ádebiyatımızdı taǵı da kótereyik», 1946-jılı «Patriot shayır», 1937-jılı «Ádebiyat xrestomatiyası», 1944-jılı eki bólimli «Ádebiyat xrestomatiyası» (Mektepler ushın oqıw kitabı), 1950-jılı «Berdaq shayır», ózi ólgennen soń birneshe ret, 1968-jılı «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı», 1970, 1977 1979-jılları «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı» (1,2,3-tomları) maqalaları hám kitapları basılıp shıqtı.

Ol 1946-jılı «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» degen izertlew jumısı ushın filologiya ilimleriniń kandidatı dárejesin alǵan bolsa, 1951-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen miyneti ushın filologiya ilimleriniń doktorı dárejesin alıwǵa miyasar boldı.

N.Dáwqaraev poeziya, proza, dramaturgiya hám ádebiyattanıw tarawı menen birge awdarma jumısların da alıp baradı. A.P.Gaydardıń «Mektep» povestinen úzindi, V.M.Garshinniń «Signal», A.P.Chexovtıń «Vanka» gúrrińin, A.S.Pushkinniń «Kapitan qızı» povestinen úzindi, «Qısqa jol», «Tutqın», «Gúl» qosıqların, I.S.Krılovtıń «Gargá menen túlki» tımsalın qaraqalpaq tiline awdardı.

BATÍRLÍQ

(Gúrriń)

Men ań-tań boldım. Sebebi onı ele keledi dep oylamaǵan edim. Kútpegen jerden gezlestik.

Iyninde kishkene ǵana shekiynesi bar. Fronttaǵı jawıngerlershe kiyingen, engezerdey jigit maǵan qarap burıldı.

Jaqınlap kelgende tanıdım. Sabırbay. Kózime ottay basıldı. Albrağanımnan:

— Haw, senbiseñ? — deppen.

— Awa, men, jigittiñ fronttan kelisi! — dep kúldi Sabırbay. Jaqın joldasıñ bolsa, ózi Watandarlıq urıstıñ maydanınan qaytqan bolsa, kútpegen jerde gezlesip qalsañ, bul da bir qızıq boladı eken! Úydiñ ishi apaq-shapaq boldı da qaldı. Ózimizdiñ úydiñ balaları bılay tursın, qoñsı-qobanıñ balaları da jıynalıp, apır-tapır boldı.

— Mınaw qanday medal-ay?

— Bilmeyseñ be, mine Stalingrad dep jazıp qoyıptı-ğoy...

— Ol ne degeni? — dep soradı badıraq kóz bala.

— Pay, sonı bilmeyseñ be? Kartadan qara! — dep qaytarıp tasladı úlkenirek birewi. Qara bala azgana muñayıp: — Ele úlkeyip sendey geografıyanı oqıganda, men onnan da basqaların bilemen, — dedi.

— Boldı endi, barıñ oynañ! — dep atırman. Biraq balalar tınlamaydı. Birewi Sabırbaydıñ shinelin, birewi malaqayın, birewi qayısın uslap kórip atır.

— Ağa qansha nemecti óltirdiñ?

— Minomet penen attıñ ba?

— Shanship taslağanda nemec baqırğan shıgar.

Watandarlıq urısqa qatnasqan, baxıtlı watanımızdı jawız dushpannan qorğagan jawingerler qanday húrmetli, qanday dañqlı! Bulardı barlıq xalqımız, alpıstağı ata, altıdağı bala da süedi, húrmetleydi. Mine, sol húrmetli, dañqlı adamlardıñ biri, biziñ qádirli qonağımız — Sabırbay.

Men Sabırbaydı jaqsı bilemen. Sebebi barlıq balalıq dáwirdi birge ótkerdik. Ol jasınan awır minezli, salmaqlı, bolasınlı boldı. Basqa balalarğa ózliginen tiymeydi, ózi tiyse, oñdırmaydı. Awıldıñ balaları jıynalıp aydıñ jarıgında qawın-qawın oynaymız. Topıraqtan úyip qarıq jarıp qawın egemiz. Qawın pisikte onıñ shoshqasın qorıymız. Shoshqa degen dım hayyar. Qayımın tawıp abaysızda padalı kelip qawındı jaypap ketedi. Sonlıqtan, qorıqshı dım saq bolıwı kerek. Al, algızaq yamasa qaban qorıqpaydı. Bir kúni Tólemis jalğızaq boldı. Sebebi ol da balalardıñ ishindegi eñgezerdey úlkeni hám kúshlileriniñ biri edi. Shoshqalar qawınga jaña kele bergende jasırınıp jatqan qorıqshı — Sabırbay birden táp berip, jalğıztaqtı awdarıp

urdi. Bıgırlatıp basıp, shoshqanıń tumsıǵına uradı dep Tólemistiń bet-awzın basıp, tunshıqtırıp tasladı. Ekewi ashıwlanısp qaldı.

— Sen kúshińe iseneseń be? Kúshli bolsań gúreske shıq!—dedi Tólemis.

— Sen basqalar menen gúrese ber. Jıǵılsań ashıwlanasań,— dep Sabırbay shetirek barıp otırdı. Balalar ekige bólindi. Gúres tuta basladı. Tólemis janındaǵı balalardan kúshli keldi. Biraq Sabırbay shıqpadı.

— Sabırbay qorqaq!—dedi balalardıń birewi.

«Kóterilmes kóterilse, kótergi menen bir urar» degendey Sabırbay ornınan ushıp turıp: — Shıq jekpe-jek! — dedi. Gúres qızıp ketti. Sabırbay hámmeni shetinen jıǵıp shıqtı.

Durısında da, Sabırbay qorqaq emes edi, ol batır edi. Biraq onıń ózi tiymegen adamǵa jaqınlamaytuǵın ádeti bar edi. Jaslay jetim qalıp, muńlı bolǵan soń, ózinen tómen kúshsizlerdi ayaydı. Al, ózi tiyse, ońdırmaydı.

Úlkeye kele Sabırbay eki iynine eki adam jayǵasatuǵın bir tuwǵan narday jigit boldı. Bir ózi eki-úsh adamnıń jumısın isleydi.

Sabırbay sońǵı jılları Xojelidegi paxta tazalaw zavodında isledi. Ol press basatuǵın edi. Taylangan paxtanı iyterip jibergende, jel aydaǵan qańbaqtay tórt-bes mártebe awnap túsetuǵın edi. Zavodta staxanovshı bolıp, neshe mártebe bayraq ta alıp júrdi.

Watandarlıq urıs baslandı. Hámme watandı qorǵawǵa atlandı. Sabırbay da armiya qatarına shaqırıldı. Mine búgin azamatlıq wazıypasın atqarıp kelip otır.

Jazıwshınıń ańlıǵanı ángime, qızıqlı hádiyseler emes pe? Tamaqlanıp, dem algannan keyin Sabırbaydı sóyletkim keldi. Ol maǵan ózi bolǵan áskeriy bólimniń Alma-Atada bolǵanın, saratannıń shıǵırǵan ıssısında basında appaq qar jatırǵan tawların, kók mawıtıǵa bólengen jerkerin sánli-saltanatlı qalasın sóyley basladı: — Men Alma-Atada jeti jil oqıdım, barlıǵın kórdim goy,— degen soń azıraq toqtap qaldıq. Men qaytarıp taslaǵanday sóz ayttım-aw, uyat boldı-goy dep ózimnen-ózim renjidim.

— Urısqa birinshi mártebe túskenińdi aytıp ber,— dedim. Sabırbay bir talay irkilip otırdı. — Stalingrad úlken qawıpte bolǵan soń biziń chasttı sonda jiberdi. Stalingradtı nemecler

barlıq jaǵınan qamaǵan eken. Tek Volga betten barıwǵa múmkinshilik bar edi. Onda da oǵan qıyınshılıq penen baratuǵın edi. Sebebi dushpannıń samolyotları tınbastan bombalap turdı. Bizlerge Volgadan túnde ótiwge tuwra keldi. Bólinip-bólinip úlken kemelerge minip ıǵıp kettik. Dushpannıń samolyotları tınım bermedi. Aldında da, artında da jarılıp atırǵan bombalar. Gúrildegen toptıń dawısı quyqańdı juwlatadı. Álle qayaqtaǵı oylar yadıńa kelip túsedı. Álbette toyǵa kiyatırǵanımız joq. Barlıǵı bolıwı múmkin. Volganıń ortasına barganda Nurabılla jırawdıń ılaqtay mańıraǵan tolǵawları yadıma tústi. Atababanı, mákan Edil-Jayıqtı, súyikli Stalingradtı, Watandı qorǵaw ushın kiyatırǵanımız yadıma túskende, marapatlanıp, boyımdı bir túrli kúsh-quwat qaplap ketti. Bizler Stalingradtıń sol túslık arqa betinde, aldaǵı liniyada boldıq. Fashistler Stalingradtı alıw ushın qanshama topılıslar jasadı. Biraq Stalingradtı ala almadı.

Urısqa birinshi bargan kúnlerim haqıyqatında da úyrenise almay júrdim. Toptıń, atılǵan snaryadtıń, minomettiń minasınıń ısqırǵan dawısı, bombanıń tarsıldıǵanı bılay tursın, fashistler samolyottan lom, uzın jalpaq temir, lampamay quyǵan bos sheleklerdi taslap, basqı taptırmaqshı bolıp ta kórdi. Biraq onnan da hesh nárese shıǵara almadı. Birneshe kúnnen keyin barlıǵına da úyrenip kettik. Ólim degen yadıımızǵa kirip shıqpaytuǵın boldı.

Bir kúni yarım aqshamnan baslap biziń artileriya iske kiristi. Úsh saat shaması tınbastan attıq. Men nemeclerdiń bekinisleri astı-ústine shıqqan shıǵar dep oyladım. Bul kún noyabrdiń altın tańı snaryad minomettiń gúrildegen dawısı menen attı. Birneshe kúnnen berli tınbay jawǵan appaq qardıń ústine kelip túskende jarılǵan snaryadtıń kúshi menen quyınday aspangá atılǵan qara topıraq shashırap, jerdiń betin shup-shuqır etti. Biziń bólimshe aq qalat kiyip, maskirovat etilgen túrde atakaǵa barıwǵa tayarlandı. Atakanıń maqseti barlıǵımızǵa da belgili: bunnan bir-eki kún burın nemeclerdiń qolına ótken, strategiyalıq áhmiyeti oǵada úlken punktı qaytarıp alıw. Álbette, bunıń ańsatqa túspeytuǵını da belgili edi. Bizler qarǵa súńgip, jer bawırıp alǵa júre basladıq. Dushpangá kórinbew ushın qardı gürep, qazıp kiyatırımız. Bir waqıtta

bizlerdiń aldımızda, jaqın jerde kúilmegen mılıq dawısı esitildi. — Stoy! Lojis! — degen komanda berildi. Barlastırıp qaraǵanda fashistler de bizlerge qarap jılısıp kiyatır eken. Bizlerdiń bekingen jerimizdiń de strategiyalıq áhmiyeti úlken, bul jerdi alıw ushın nemecler birneshe sapar topılıp kórgen edi. Keshegi jawǵan qardan paydalanıp, búgin taǵı topılıs jasap kiyatırǵan eken. Bizler jawdıń jaqınlaǵanın kútip tım-tırıs jattıq. Qattıraq sóylegen dawıslar esitilip turdı. — Granata k boyu, prigotovtes! — degen komanda birew-birewge ótip, barlıq sapqa jayıldı. — Ogon! Granatalar dushpanǵa ılaqtırıldı. Fashistlerdiń aldınǵı okoptaǵıları astı-ústine shıǵıp atırǵanda, keyingileri túrgelip alǵa umtıldı.

— Watan ushın! Atakaǵa, alǵa! — degen aǵa leytenant Kovalenkonıń dawısı shıqqanda, biziń barlıq jawınger orınlarınan uship turıp: — Ura! Ura! Ura! — dep alǵa umtıldı. Há degenşe biziń aldınǵı qatardaǵı jawıngerler fashistlerge aralasıp ketti. Ğarsh-ǵarsh shanshılǵan nayza, ókirip qulap atırǵan adam! Ólim degen yadıńa kirip te shıqpaydı. Meniń aldında Batırbek degen qazaq jigiti bar edi. Qarasam, bir nemec Batırbekti sırt betinen shanshayın dep nayzasın gózep juwırıp kiyatır. Taǵı birneshe sekund ótse Batırbek abaysızda ármanda ketpekshi. Qalayınsha joldasıńdı jawǵa berersen? Bolmaydı. Tura umtıldım. Nemec mennen burın Batırbekke jaqınlap qaldı. Qulashın kerip nayzasın kóterdi. Juwırıp kiyatırǵan boyıma mılıqtı gózley salıp basıp jiberdim. Fashist Batırbekti shanship úlgere almadı. Qulashın jayıp uship tústi. Bizler alǵa umtıldıq. Shaması ilgerileńki kerep ketsek kerek, maǵan úsh nemec táp berdi. Aldınǵı kelgenin há demey-aq, shanship taslasdım. Ekinshisi menen ayqasıp atırǵanımda, sol qolımniń bilegi shım etkendey bolıp edi, jeńimnen ıssı suw quyǵanday bolıp sezildi. Ashıw menen nemectiń nayzasın qattıraq tıǵıp jiberip edim, qolınan nayzası uship tústi. Gózzal Stalingradtıń qıyratılǵan qalası, qızıl qanǵa malınıp atırǵan gúnasız ǵarrı, qatın, balalardıń kegi heshqanday ayawshılıqqa, miyrimshilikke jol bergen joq. Kókirektiń awzı qaysısań dep nayzanı urıp jiberip aldım. Sol jaǵımda shaqırlasqan nayzanıń dawısı shıqqanǵa qarasam, biziń Ivanov degen jawınger bir nemec penen alısıp atır eken. Men burılaman degenşe, nemecti awdarıp urdı. Sońınan

bildim, men nemec penen ayqasıp atırğanda qaptalımnan bir nemec kelip shanışqanda, sol jaq bilegimniñ bulshıq etine tiyip, jaralı bolğan ekenmen. Nemec ekinshi márte shanshayın dep atırğanda, Ivanov jetip kelip ayqasıp atırğan eken. Bul kúngi nayzalasıw kópke sozilğan joq. Biziñ keynimizden kúsh kelip qosıldı. Nemecler nayzağa shıdam berip tura almadı. Bizler straregiyalıq punktı aldıq. Tezlik penen bekine basladıq.

Doktorlar kórinip turğan jaranıñ pırzoru. Men gospitalda kóp jatqanıw joq. Jaram jeñil edi. 9 kúnde táwir bolıp ózimizdiñ chastqa keldim. Biziñ jawıngerler dushpandı Stalingradtan ádewir jerge shegindirip taslaptı. Biraq nemecler qayta topılıwğa urınıp atır eken. Tınbastan atılıp atırğan top jerdi silkindirip turdı. Nemeclerdiñ awıq-awıq jiberip turğan tankalı desantları mergenlik penen atılğan biziñ jawıngerlerdiñ oğına tótepkı bere almay kelgen jerlerinde toqtatıladı. Tankleri qayıp ketti. Dushpanniñ piyada áskerleri toǵaydıñ aldınıǵı oyıraq jerinde jatıp aldı. Sol jerde tım-tırıs boldı.

— Olar állenege tayarlanıp atır, — dedi bólim komandiri.

Bul tınıshlıq kópke sozilmedi. Dushpan biziñ ústimizge oqtı jamǵırday jawdırdı. Biraq qay jerden atıp atırğanı belgisiz. Aǵa leytenant Kovalenko biziñ bólim komandirimiz serjant Kozlovtı shaqırıp alıp, tórt adam bolıp razvedkağa barıwdı buyırıptı. Birliğine men baratuǵın boldım. Serjant Kozlov bizlerge wazıypanı túsindirdi. Toǵaydıñ aldına barıp, dushpanniñ qay jerde jasırınıp oq atıp turğanın anıqlaw. Bizlerden ózimizdi jaqsılap tayarlanıwımızdı talap etti. Barlıǵımızdıñ qurallarımızdı tekserip shıqtı, hámme nársemiz taq bolǵannan soñ tapsırmanı orınlawğa júrip kettik. Júrip kettik demekshi, túrgelip júriw qayda shuqırlardıñ ishi, putalardıñ arası menen dushpan betke eñbeklep jılıdıq. Dushpanniñ dıqqatın bizlerden basqa jaqqa awdarıw ushın, biziñ jawıngerler olardı oqqa tuta basladı. Fashistler birneshe minutqa shekem tım-tırıs boldı da, qaytadan mıltıq hám pulemetten oqtı jawdırdı. Biraq oq qay jerden atılıp atırğanı belgisiz edi. Sol waqıtta bizler toǵaydaǵı dúmpektiñ túbine jetip qalıp edik. Tezden aǵashtıñ artına ótip jasırındıq. Serjant bizlerden on metr aldında. Hámmemiz de saqlıq penen tum-tusqa

kóz tigiwdemiz. Toptıń oǵı oyıp ketken shuqanaqtıń ernegindegi pulemettiń aldında turıp, dushpannıń soldatları biziń jawıngerlerimizdi oqqa tutıp atır. Bir-eki granattı ılaqtırsa jer menen jeksen bolajaq. Biraq onı islewge bolmaydı, biziń wazıypamız basqa. Bizler dushpannıń oq atıp atırǵan jerin, nemeclerdiń jaylasqan baǵdarın anıqlap óz jaylarımızǵa qayta basladıq. Ele bizler kóp alıslap ketpey-aq baslarımızdıń ústinen oqlar zuwlap óte basladı. Dushpan bizlerdi kórip qalıp oqqa tuttı. Endi qarap turıwǵa bolmaydı: bizler de ata basladıq. Biraq burınǵıday jer bawırıp jılısıw qıyınlastı. Qansha júsek te ónbedi. Sol arada biziń eki jawınger oqqa ushtı. Jawızlarǵa qarsı qattı atıspada qaharmanlarsha qaza taptı. Endi serjant ekewimiz qaldıq. Eńbeklep bir shetke shıqtıq. Bálentirek bir jerdiń artına ótip, atıwdı dawam ettire basladıq. Dushpanlar kem-kemnen bizlerge jaqınlasa berdi. Oń jaǵımızdan mıltıqtıń dawısı siyrek shıǵadı, shaması bul jaqta eki-úsh adamnan artıq bolmasa kerek. Solay da, bular jaqınlasıp qaldı. Dushpannıń planı belgili boldı-olar bizlerdi tiriley qolǵa túsirmekshi. — Stop!, — dedi serjant. Úsh nemec soldatı bizlerge jaqınlap-aq qalǵan eken. Bizler atpay azıraq sabır ettik. Nemecler kóterile bergende birewin serjant ushırıp túsirdi. Ekinshisin men attım. Úshinshisi serjanttıń oǵınan ushıp tústi. Ekinshi bir jaqtan fashistler rus tilinde:—Berilińler! — dep baqırdı. Serjant: — Alarsañ! — dep baqırdı da eki granattı birinen soń birin ılaqtırdı. Badabat urǵan sesler basıla basladı. Usı azmaz tınıshlıqtan paydalanıp serjant taǵı bir granattı ılaqtırdı. Bizler tóbeden jılısıp, aldımızdaǵı páslikke tústik. Óz bólimimiz turǵan jaqqa qarap jónedik. Meniń aldı menen quyrıǵıma, onnan keyin baltırıtıma oq tiydi. Oq tiygen jerdi baylap otırıwǵa waqıt joq. Jaranıń awırǵanı shıbın shaqqan shelli kórinbeydi. Shalbardıń balaǵı, etiktiń qonıshı qanǵa shılqıldap kiyatır. Alǵa qaray jılıspaqtamız. Nemecler aldımızdı oradı. Jaqın jerde bir-eki nemec soldatı kórinip qaldı.

— Jarań qalay? — dep soradı serjant.

— Hesh nárse emes, joldas serjant.

— Mınalar menen alısamız.

— Álbette.

Nemecler bizlerdiń tek ekewimizdiń qalǵanıımızdı bilse kerek, tura umtıldı. Olar tórtew eken. Serjant birewin há demey-aq atıp úlgerdi. Birewi meni shanshıwǵa umtılıp edi shaqqanlıq penen mılıqtıń qundaǵı menen urdım. Endi ekewge ekew qalıp, jekpe-jek alıstıq. Meniń jaralı bolǵanımdı bilgen qarsılasım ústi-ústine dúbep, mılıtıǵımdı qaǵıp jiberip, kele meni qushaqladı. Ekewimiz alıstıp kettik. Men hálsireyin dedim. Bir waqta nemec qolına úsh qırılı gezlik pıshaqtı alıp maǵan urmaqshı boldı. Men pıshaq uslaǵan qolınıń bileginen uslap, jaqınlastırmadım. — Átteń, jaram bolmasa taylaǵan paxtaday ılaqtırıp ǵana taslar edim. Ilaj barma, hálsiregen waqta gezlesip tursań ǵoy... Sonda da, dushpannıń qolına túsejaq emespen... Bir waqıtta serjant jetip kelip, nemectiń pıshaq uslaǵan qolın oń ayaǵı menen basıp kókiiregine nayzasın tiredi. Nemec endi ayqaspadı. Qolǵa tústi. Toǵayǵa kelip qalǵan ekenbiz. Nemecti aldımızǵa salıp tez qayta basladıq. Ózimizdiń chastqa jaqınlaǵanda men teńselip júre almadım. Kózimniń aldı tınıp, buldıray basladı. Ózimdi uslayın dep shıdayman, sirá bolmadı. Serjant meni qoltıqlap aldı, soń arqaladı. Chastqa da kóp uzamay jettik.

— Joldas aǵa leytenant, tapsırmańız orınılandı! — dedi serjant.

— Ofarin, joldas serjant! Arnawlı tapsırmanı jaqsı orınlaǵanıńız ushın alǵıs aytaman! Sizlerdi nagradaǵa usınamız!

— Xalıq ushın xızmet etemiz! — dedik bizler. Aǵa leytenant aldı menen serjanttıń qolın aldı. Onnan keyin maǵan qarap qolın sozǵanın bilemen, ne bolǵanımdı bilmey talıp qalıppan.

Bul saparı gospitalda kóp jatıp qaldım. Quyrıǵımnıń jaraqatı tez jazılıp ketse de, ayaǵımnıń jarası qayta-qayt azıǵa berdi. Tamırǵa shikas tiygen bolsa kerek. Úsh aydan soń gospitaldan shıǵıp ózimizdiń chastqa qayttım. Endi bayaǵı áskerlikke kelgen kúndegidey seńseń tonday sılbırıp, kóringen nársege awzımızdı ashıp, tańlanıp júrgen kúnler álleqashan ótip ketti.

Áskerlikte xızmet etken waqtımız, úlken bir mektep boldı. El kórdik, jer kórdik. Rus tilin de úyrenip qaldıq. Qayaqqa baramız? Qalay baramız? — dep sorap turıwdıń

da keregi joq. Shinelimdi qağıp salıp vokzalğa keldim. Soldattıń ketip baratırǵan poezdına sekirip minip júrip kettim. Meniń bir ózim be, men qusaǵan tolıp atırǵan soldat, bári joldas, bári aǵayın.

Men ózimizdiń chasttıń keyninen Polshanıń shegarasında jettim. Tanıs joldaslarım meniń kelgenime quwanıp atır. Bunnan keyingi biziń áskerlerdiń júrisi jeńis penen alǵa topılısı boldı. Basqa áskeriy bólimler alǵa júrip ketti. Bizlerge Varshavadat oqtap qalıwǵa tuwra keldi. Sóytip, jeńis bayramın bizler Polshada qarısı aldıq.

1. N.Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına qanday úles qostı?
2. N.Dáwqaraevtıń qanday qosıqları bar?
3. Jazıwshınıń prozalıq shıǵarmalarınıń ideyalıq-tematikalıq ózgesheligi nede?
4. «Alpamıs» pyesasını qaraqalpaq ádebiyatında qanday áhmiyetli orın tuttı?
3. «Batırılıq» gúrrińinde qanday waqıya sóz etilgen?

1. «Batırılıq» gúrrińin oqıń hám mazmunın aytıp beriń.
2. N.Dáwqaraevtıń ilimge qosqan úlesin aytıp beriń.

MIRZAĠALIY DÁRIBAEVTIŇ ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIGI (1909—1942)

Mırzaġaliy Dárıbaev XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń qálıplesiwinde salmaqlı ornı bar shayı, jazıwshı, dramaturglerdiń biri esaplanadı.

M.Dárıbaev 1909-jılı Qońırat rayonında tuwıladı. Ol 1929-jılı pedagogikalıq kurstı pitkerip, óz awılında muġallım bolıp isleydi. 1935-jılı Tashkenttegi Orta Aziyalıq awıl xojalıq mektebinde oqıp pitkergennen soń «Qızıl Qaraqalpaqstan» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasında mádeniyat bólimin basqaradı, birneshe jıllar dawamında usı gazetada hám Jazıwshılar Awqamında juwaplı xatker xızmetin atqaradı. M.Dárıbaev Dáli Nazbergenov penen birge 1942-jılı Tashkentte ótkeriletuġın xalıq aralıq paraxatshılıq konferenciyasına baratırǵanda samolyot apatshılıǵınan 33 jasında mezgilsiz qaytı boladı. Jazıwshı usı azǵantay ómirinde-aq qaraqalpaq ádebiyatınıń birneshe janrlıq túrler menen bayıwına salmaqlı úlesin qosa aldı.

M.Dárıbaev 1936-jıldan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası. Shayırdıń «Qosıqlar» (1937), «Jeńiwshiler» (1940), «Gúreske» (1942) qosıqlar hám poemalar toplamı basılıp shıqqan bolsa, 1940-jılı «Mıńlardıń biri» povesti jariq kórdi. Ózi ólgennen soń «Qosıqlar hám poemalar» (1954), «Mıńlardıń biri» (1958), povest hám gúrrińleri, «Pyesalar» (1962), «Tańlamalı shıǵarmaları» (1963), «Qálbiyke» (1980) kitapları basılıp shıqtı. Jazıwshınıń birneshe shıǵarmaları orıs, ózbek hám qazaq tillerine awdarıldı. Shayırdıń ózi de A.S.Pushkin, M.Yu.Lermontov, N.A.Nekrasov, J.Bayron, I.Franko, Toqtaǵul, Jambıl Jabaev shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıp, qaraqalpaq oqıwshılarına sawǵa etedi.

Poeziyası. M.Dárıbaev keń jámiyetshilikke shayıp sıpatında ótken ásirdeń 30-jıllardıń ortalarında tanıla baslaydı. Onıń «Talabım» dep atalǵan dáslepki qosıǵı 1934-jılı Tashkentte basılǵan «Jas jazıwshılardıń jıynaǵı» kitabında jariq kórdi. Shayırdıń «Ne payda», «Ayda turmıs

tulparın», «Kolxozshı qız», «İlgallı bol apajan», «Tazagúl», «Qosılğan qos toy», «Báhár» qosıqlarında miynet teması, ásirese miynet adamlarınıń dóretiwshilik isleri kóterińki ruwxta súwretlenedi.

Mısalı, shayır«Tazagúl» qosıǵında:

Tisleri marjanday, qap-qara qası,
Tógilgen bóksege jipektey shashi,
Qubilğan kún menen sulıw lipası,
Súykimli sulıw qız biziń Tazagúl.

Túrinip bilekti kirirken iske,
Kóp isti jeńdirip qaharman kúshke,
Bir kúnlük islerin pitkergen túske,
Bizdegi ılgallı usı Tazagúl.

— degen qosıq shuwmaqlarında hayal-qızlarımızdıń sırtqı gózzallığı menen birge miynettegi iskerliginde parallel ráwishte sheber súwretleydi. Shayırdıń «Qara taw», «Biziń Qaraqalpaqstan», «Qálbiyke», «Xalıq jırı», «Qońırat» hám taǵı basqa lirikalıq qosıqları ana Watan, tuwılğan jer temasın jirlawǵa arnaladı. «Qońırat» qosıǵında kindik qanı tamǵan tuwılğan jerdi súwretlewge ilham bergen hádiyseler sóz etiledi.

Sende men tuwıldım, kámalǵa keldim,
Janıma jasımnan kúsh-quwat berdiń,
Jerińnen, suwıńnan men ráhát kórdim,
Janıma jaǵımlı samalıń seniń.

Qońırat anamsañ, belgili sırıń,
Maǵan tanıs seniń oy menen qırıń,
Qara bult serpilip ústińnen búgin,
Quyashday ashıldı qabaǵıń seniń.

Bul qosıqta shayır Qońırat xalqınıń uzaq hám jaqın ótmishinen sır shertedi. Onda Qońırat xalqı óziniń ishki hám sırtqı dushpanlarına mártlik penen gúreskenligi, búgingi künge kelip gúllengen hám baxıtlı elge aylanǵanlıǵı maqtanış penen jirlanadı.

1930-jılı shayır Nawrız Japaqovtıń «Qara teńiz», Artıq Shamuratovtıń «Kavkaz hám Lermentov» qosıqların

dóretkenligi belgili. Shayır M.Dáribaev ta shet el temasına arnıp «Türk qızı», «Kók kól», «Kavkaz», «Shota», «A.S.Pushkin» qosıqların jazadı.

Shayır balalar ádebiyatınıń rawajlanıwına «Ańqaw mergen», «Altın júzik». «Shıbınlar patshası» sıyaqlı ertek shıǵarmaları menen úlken úles qostı. Onıń «Ańqaw mergen» shıǵarması xalıq arasına keńnen tarap, xalıqlıq shıǵarmaǵa aylanıp ketti.

Shańqay tústiń shamasında,
Góne japtıń jaǵasında,
Aqbaslıqtıń arasında,
Bir sur qoyan jatqan eken.

Bunı házir alsam atıp,
Bir adamǵa bersem satıp,
Pulın alsam sıńǵırlatıp,
Bir quwansam degen eken.

Qosıqta shayır qoyandı atıp alıp, satıp tawıq alıwdı onı da shójeletip satıp, eshki alıwdı, eshkini de ılaqlatıp satıp qulın alıwdı onı baǵıp toylarda «qıyt-qıyt» lap kókpar oynawdı árman etken adamnıń dawısınan qoyan qashıp ketip bos qalıwı qusaǵan kúlkili háreketlerin súwretlewi arqalı miynet etpey tegin dunya tabıwdı oylaǵan adamlardıń obrazın sheber asha alǵan. Shayırdıń bul shıǵarması xalıq arasına keń tarap ketkeni sonshelli, qurı bos qıyalǵa berilgen adamlardı xalqımız búgingi kúni de «Ańqaw mergeniń shıqpasın» dep sıqaq etedi.

Shayır liro-epikalıq janrda «Ayımjamal», «Aypara», «Qaljan», «Shegerada», «Qońıratı qorgaw» poemaların dóretti. Al ótken ásirdeń 30-jılları M.Dáribaev drama janrında ónimli isledi. Dramaturgtıń «Kóklen batır», «Árman», «Patratbaev», «Jańa adamlar», «Gárip-ashıq» pyesaları jazıldı. Onıń dáslepki pyesalarınıń biri «Kóklen batır» tragediyası. Dramanıń syjeti tariyxıy waqıyalarǵa qurılıp, onıń baslı qaharmanı Baba Kóklen tariyxta jasaǵan adam. Ámiwdáryanıń oń jaǵası Xiywa xanınıń hám patsha Rossiyasınıń qol astında boldı. Eki tárepte xalıqqa teńdey qatnasta bolmadı. Mine usınday teńsizlik turmıs adamlardıń narazılıǵın keltirip shıǵaradı. Pyesanıń

baslı qaharmanı Baba Kóklen de usınday teńsizlikke ushıraǵan adamlardıń biri. Ol Shaniyaz baydıń esiginde jeti jil júrip miynet haqısın ala almaydı, miynet haqısın sorasa, bay onı qarızdar etip, adamlarına sabatadı. Usınday qorlıqqa shıdamaǵan Baba Kóklen erkinlik ushın gúresedi. Pyesa sońında ádilsizlik húkim súrip Baba Kóklen darǵa asıp óltiriledi. Talantlı dramaturg «Árman» pyesasında da qaraqalpaq xalqınıń batır ullarınıń biri Ernazar alakóz obrazın xalıq arasında júrgen ańız-ápsanalardıń tiykarında jaratadı. Pyesa tariyxıy maǵlıwmatlardıń jetkiliksizligine qaramastan, Ernazar alakóz obrazın teatr saxnasına shıǵarıwı sol dáwir ushın úlken jetiskenlik edi. M.Dáribaevtıń joqarıda atı atalǵan pyesalarınıń ishinde «Gárip-ashıq» pyesasını ayırıqsha orın tutadı. Dramaturg bul pyesaǵa dástannıń baslı qaharmanların ala otırıp, óziniń dóretywshilik fantaziyasını menen de birqansha obrazlardı qosadı.

Prozası. M. Dáribaev proza janrında erteden kóringen jazıwshılardıń biri. Ol «Úsh batırdıń anası» «Is ústinde», «Traktorshı», «Atızdaǵı ańgime», «Tasıǵan ǵayrat», «Altın júzik», «Ázərbayjan awılında» ocherk hám gúrrińleri menen proza janrınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qostı.

Mırzaǵalıy Dáribaevtıń «Mıńlardıń biri» povesti 1930-jıllardıń aqırı 1940-jıllardıń basında dóretilip, qaraqalpaq ádebiyatında dáslepki povestlerdiń payda bolǵanlıǵınan dárek beredi. Bul povesttiń syujetinde ótkendegi hám XX ásirdiń baslarında xalqımızdıń turmısında bolıp ótken realistlik waqıyalar birneshe temalarda sóz etilgen. Povesttegi hárbir tema waqıyası biri ekinshisin tolıqtırıp, dawamı sıpatında beriledi.

Povestiń orayında Erpolat degen shopan jigittiń obrazı turadı. Ol ózi jasaǵan dáwirde ayırım insapsız, zulım hám sútxor adamlardan azap shegip, azamatlıq ar-namısı ayaq astı bolǵan birneshe mınlaǵan adamlardıń tipik wákili. Shıǵarmanıń dáslepki beti «Ayrılıq» degen tema menen ashıladı. Onda biz Tóreniyazdıń torańılınıń arasınan jıllannıń kózindey jiltırap aqqan bulaqlı jardıń jaypawıtına qarap, qabaǵın iynine salıp kiyatırǵan bir qız benen ushırasamız. Ol jas maraldıń kózindey móldir qara kózin dógerегine tónkerip taslap qaranadı.

«Bul Nurlıbaydıń qızı Miyrigúl. Nurlıbaydıń ulı da, qızı da usı. Bir úyde bir bala bolǵanlıqtan, ol erke bolıp ósti. Óse kele sol dógerektegi ataqqa shıqqan qız boldı. Nurlıbay asqan bay da emes, dımı joq jarlı da emes, jıqpa-jıǵılma halı bar diyqan edi. Qolındaǵı jalǵız qızı bolǵanlıqtan tapqanın qızına kiygizetuǵın edi. Miyrigúl de kiyimdi taza kiyetuǵın. Ol kiyim kiygende adam qarap turǵanday bolıp jarasatuǵın edi». Jazıwshı usılayınsha Miyrigúlge tán bolǵan sıpatlı belgilerdi súwretlew menen dógerektegi jigitlerdiń de kópshiligi derlik onı unatatuǵınlıǵın, hátteki malı kóp jigitlerdiń maldıń kúshi menen alıwǵa talaplanganı menen de ákesiniń qızınıń rayına qarap olarǵa ońlı juwap bermegenligin, — «juwırǵan almaydı, buyırǵan aladı» — degenindey talay jigit qol sozǵanı menen bosqa qaldı da, Miyrigúl Erpolattı súydi» — dep bayanlaydı.

«Erpolat sol awıldaǵı Erjan sıypań degenniń shopanı. Shopan da bolsa jigittiń seydini. Jawırını qaqpactay, eki iynine eki jigit mingendey, kelbeti kelip qalǵan. Aqıldan da aldına adam salmaydı. Qara kúshten de hesh kimniń qoyın baǵa qoymaydı», — dep Erpolatqa tán ózgesheliklerdi atap ótedi. Miyrigúldiń súygen jigiti Erpolattı xojayını Erjan sıypań altı shopanı menen kóshpeli qonıs qılıp otarlap qoy baǵıwǵa jiberedi.

Erpolat ketip baratırıp Miyrigúlge: — «Ketken de men óz ıqtıyarım menen ketip baratırman ba, ıqtıyarım kiside bolǵannan soń, xojayın qayda jumsasa, jel quwǵan qańbaqtay bolıp jibergen jaǵına kete beremen», — dep ayralıq azabınan muńayǵan Erpolattıń obrazı povesttiń kelesi hár-bir bóliminde ele de tereń ashılıp baradı.

«Jeti shopannıń ishinde shaqqanı da, atqısh mergeni de, güreskish palwanı da Erpolat. Onıń ata-anasınıń qoyǵan atı Polat edi. Anaw-mınawdan qorıqpaytuǵınına qarap onı shopan joldasları Erpolat dep ataytuǵın boldı». Usılayınsha Erpolattıń ótken ómiri geyde avtor tilinen, geyde qaharmannıń eske túsiriwi tiykarında berilip baradı.

Altı jasqa shıqqanda ákesi Batırbek ólip, atanıń álpeshlegen tárbiyasın kóre almaǵan Erpolat penen 25 jasında tórt bala menen jesir qalǵan anası Ayımgúl turmıstıń qanday qısqsısına ushırasa da, jeńip shıǵadı. Segiz

jasınan baslap Erpolat hár kimniń ılaq-qozısın, buzawın bağıp apasına kómeklesse, Ayımgúl de hár kimniń kirin juwıp, digirmanın tartıp, palapanday tórt balasın kámalğa keltiredi. Lekin, pútkil Xorezmniń tolısın tógip, ortasın shayqağan 1912-jılǵı «Aq qapshıq» waqıyası Erpolatlar sıyaqlı jetim-jesirlerdiń ókpesin qısıp, demin tarılıw menen qatar, talay adamlardıń ómirine qáwip tuwdıradı.

Erpolattıń jigirmaǵa shıqqanın kútip turganday el ishinde asharshılıq baslanıp, xalıq jazı menen jıynağan onseri, qırqaǵarı gállesin de iship bolıp, kún keshiriw ábden qıyınlasadı. Shappattay nan attıń pulı, erdiń qunı bolıp turgan awır kúnlerdiń birinde Erpolattıń anası hám eki inisi ashlıqtan qaytıw boladı. Aman qalğan qarındasın dayısınıń úyine taslap, ózi talap izlegen Erpolat Erjan sıypań degenge shopan bolıp jallanadı. Usılayınsha Erpolattıń ótken ómirine tiyisli waqıyalar povesttiń «Qum qayraq etip, tas qorıldaq qıldı» bóliminde Erpolattıń óz ómirin eske túsiriwlerinde beriledi.

Erpolattıń xojayini Erjan sıypań menen aralarında bolıp ótken qarama-qarsılıq povesttiń «Toǵaydaǵı toy» bóliminde súwretlenedi. Awıldaǵı hayt, toy-merekedен shette toǵayda qoy bağıp jabıqqan jeti shopannıń biri Jiyemurattıń jas balalı kelinsheginiń izinen qıdırıp keliwi, olardıń kishigirim otırıspaқ jasawına sebep boladı. Tún jarpına shekem oyın-zawıqqa berilgen shopanlar uyqılap ketip, qoylarǵa qasqır shabadı hám birneshe qoy-janlıqtı jep, birneshesin jaraqatlaydı. Erteńine bul jaǵdaydıń ústine kelgen Erjan sıypań Erpolattan bul istıń jón-josaǵın anıqlamastan-aq, onı qamshınıń astına aladı. Buǵan shıdamagan Erpolatta Erjandı attan awdarıp alıp, ishine bes-altı tebip, esten ayırıp, jaylawdı taslap ketedi. Bul waqıyadan soń ızalangan Erjan sıypań Erpolattan ósh alıw maqsetinde onıń súygen qızı Miyrigúlge úylenbekshi boladı. Jazıwshı povesttegi «Aqsulıwdıń ashıwı» bóliminde jası alpıstan ótkende mal-dúnyasına isenip, jas qız alıwǵa talaplangan Erjanga ashıwlangan hayalı Aqsulıwdıń ashıwlı kelbetin súwretlese, «Muńlı Miyrigúl» bóliminde Erjan sıypańnıń jawshıları Tawmurat penen Qazaqbaydıń ayttırıp kelgenine muńayǵan Miyrigúldiń muńlı kelbetin súwretleydi.

«Shesheñniń may degeni toraq shıqtı» bóliminde bolsa, dos dep júrgen Nurjanniń Erjan sıypańniń jansız bolıp shıǵıwı, Miyrigúldi túnde Erpolattıń atına mingestirip jiberiwdiń ornına dushpanlıq etip, soqır kempir Minayımdı mingestirip jiberiwi sóz etiledi. Usı waqıyadan soń, Erjan sıypań «úyimdegi soqır kempirimdi urladı» — dep pristavqa arız etip Erpolattı qamatıp jiberedi. Usılayınsha Erpolat sál jerde jazıqsız gúnakarǵa aylanadı. Lekin, aradan biraz waqıt ótkennen soń, ol sadıq doslarınıń járdeminde qamaqtan qutiladı. Povest waqıyalarınıń rawajlanıwında hám Erpolat obrazınıń ashılıwında Erjan sıypań, Miyrigúl, Aqsulıw, altı shopan, Miyrigúldiń ata-anası, dos jeńgesi Aymereke hám basqa da birneshe qaharmanlar qatnasadı.

Shıǵarmanıń «Sırlı mazar» dep atalǵan sońǵı bóliminde Húrziya, onıń jigit aǵası Aytbay hám Hákimbay aqsaqalǵa baylanıslı waqıyalar menen tanısamız. Bul waqıyanı Erpolat qasındaǵı eki joldasına aytıp berip, kishkene bir mazardıń tariyxınan sır shertedi.

— Men márdikarǵa aydalatuǵın jılı edi, — dedi Erpolat. Bizdiń awılda Húrziya atlı bir qız boldı. Húrziyanıń aqlı sımbatına say edi. Ol waqıtta on altı jasqa shıqqan jas edi, jasta bolsa bas edi. Qızıl tilden aldına adam salmaytuǵın edi. Márdikarǵa adam aladı degennen-aq Hákimbay aqsaqal dizimniń basına Húrziyanıń jigit aǵası Aytbaydı jazdıradı. Bul onıń Húrziyanı hayal ústine toqallıqqa alıwdıń hiylesi edi. Turmıs jaǵdayı tómen bolıwına qaramastan, ar-namısın satpaǵan jesir ana menen jigit aǵası bul qorlıqqa shıdamay Hákimbayǵa qarsı shıǵadı. Lekin, kúshli kúshliligin etip, Aytbaydı márdikarǵa aydatıp, Húrziyanı báribir toqallıqqa aladı. Gúrriñniń sońı Húrziyanıń qaza bolıwı, Hákimbay hám onıń sheriklesleriniń jazalanıwı menen pitedi. Solay etip, jazıwshı «Mıńlardıń biri» povestinde Erpolat, Miyrigúl, Erjan sıypań, Húrziya, Hákimbay, aqsaqal obrazları arqalı ótkendegi dáwir kórinisin, sol dáwirdiń ashshı haqıyqatlıǵın hár tárepleme tereń mazmunda súwretlep bere aldı.

Egis ayları

Kún nur berip,
Qara, muz erip —
Kún jilındı, jaynadı,
Suwlar tasıp,
Kóbik shashıp,
Suwlar aqtı saydağı.
Toń jer kewip,
Gúller kúlip,
Jipek shashın mayladı,
Sayrap ğana,
Qosıp nama,
Búlbil quslar sayradı,
Shırlap shımshıq,
Kókke ushıp,
Qıyıq-shıyıq etip kúledi.
Jaz bolğanın, nur tolğanın,
Shımshıqlar da biledi.
Gúmis kúndi,
Jaqsı bildi,
Kúndi ol da súyedi.
Hárqıylı shóp,
Jipekтей bop,
Shıqtı jerge jalbırap,
Shıǵıp jerge,
Ósip órge,
Turǵan áne jalbırap.
Jańa putaq
Jipekke usap,
Ósip atır salbırap,
Jaratılıs,
Jańarǵan tús,
Jerdiń beti jaynadı.

Kavkaz

Ashıq pa, kim bilsin kókтеgi kúnge,
Aytpaydı jansız taw, kelmeydi tilge,

Kúndiz, tún túnerip turǵanı kókte,
Kavkazdın tawları bult penen birge.

Elburs, Kazbek ushpalı biyik,
Basına shıqpaǵan qulan hám kiyik,
Tóbeńde turǵanı aǵarıp bası,
Qardan ol basına aq telpek kiyip.

Jılandıń kózindey jiltırap bulaq,
Oynaqshıp, sekirip turǵanı qulap,
Írgıydı bir tastan bir tasqa minip,
Jarlarda oynaǵan mısalı ılaq.

Xosh iyis ańqıǵan, jipektey shóbi,
Jaǵımtal janıńa jup-jumsaq jeli,
Kók oray, qızǵaldaq kógergen gúller,
Jarıqlıq ráhat Kavkazdın jeri.

Pushkin hám Lermontov bul jerdın kórkin,
Aytadı bir emes bir neshe dúrkin,
Oyların erkinshe aytalmay ketti,
Búgin men jırlayman ózim de erkin.

Sonınday oqıwshım, Kavkazdın sını,
Joqtay-aw korgende jeriniń mini.

Ańqaw mergen (ertek)

Burın, burın, burın waqta,
Otırǵanda xanlar taxta,
Taxtakópir, Shımbay jaqta,
Bir mergen bolǵan eken.
Óz-ózinen qıyallanıp,
Berzenki mılıtq qolǵa alıp,
Kerek zatın arqalanıp,
Toǵay betke bargan eken.
Qarıw-kúshi boyǵa tarap,
Kún uzaqqa etip talap,
Shópti-shardı tintip qarap,

Tınbay talap qılǵán eken.
Shańqay tústiń shamasında,
Góne japtıń jaǵasında,
Aqbaslıqtıń arasında,
Bir sur qoyan jatqan eken.
Bunı mergen anıq kórdi,
Atayın dep kewil bóldi.
Bir-eki adım jaqın keldi,
Qıyal oylap turǵan eken.
Bunı házir alsam atıp,
Bir adamǵa bersem satıp,
Pulın alsam sınıǵırlatıp,
Bir quwansam degen eken.
Pullarına tawıq alsam,
Tawıqqa kop dánler salsam,
Ǵurıq bastırıp izzet qılsam,
Shojeletsem degen eken.
Pul jıynasam tawıq satıp,
Sawda qılsam bir uqshatıp,
Qaltam tolı pulǵa batıp,
Xodlı bolsam degen eken.
Jalǵız eshki alsam satıp,
Ol eshkini ilaqlatıp,
Jarmamızǵa qatıq qatıp,
Házlik etsem degen eken.
Eshki aydap bazar barıp,
Qımbatıraq nırıq shıǵarıp,
Bir qulındı satıp alıp,
Jetelesem degen eken.
Seyis qılıp kókke baqsam,
Tekiynement jabıw japsam,
At moynına tumar taqsam,
Jürmel etsem degen eken.
Bes jasında suwlıq salıp,
Kúnde-kúnde toyǵa barıp,
Qashıp jürsem ilaq alıp,
Qıyt-qıytlasam degen eken.
Dawısınan qoyan qashıp,
Neshe-neshe daǵdan asıp,
Mergen qaldı basın qasıp,

Dım pántqumar qalğan eken.
“Jeti oylap bir kespegen,
Oz paydasın bilmes” degen.
«Qırı qıyal-eles» degen,
Naqıl bolıp qalğan eken.

1. M.Dáribaev dóretiwshiliginiń basqashayırlardan ózgesheligi qanday?
2. Shayırdıń lirikalıq qosıqlarında qanday temalar sóz boladı?
3. M.Dáribaevtıń qanday poemaları hám dramalıq shıǵarmaları bar?

1. «Ańqaw mergen» qosıǵın yadlap alıń.
2. Ana tábiyatımızdı «Kavkaz» qosıǵı menen salıstırıp ózgesheligin aytıp beriń.
3. Jazıwshınıń «Mıńlardıń biri» shıǵarmasınıń mazmunın aytıp beriń hám onıń qaharmanları haqqında túsiniń beriń.

IBRAYÍM YUSUPOVTIŃ ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIGI (1929—2008)

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń ideya-tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik jaqtan hár tárepleme bayıp, rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan elimizdiń belgili shayırı Ibrayım Yusupov boldı.

I.Yusupov 1929-jılı 5-mayda Shımbay qalasına jaqın jerdegi Azat awılında óz dáwiriniń ziyalı adamlarınıń biri Yusup axunnıń shańaraǵında dúnyaǵa keledi. Ol 1949-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutın tamamlap, usı institutta oqıtıwshı, sońınan «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori, N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutınıń ilimiy xızmetkeri, bólim baslıǵı, Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamınıń baslıǵı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń bas redaktori, Respublikalıq paraxatshılıqtı qorgaw qorınıń, Respublikalıq ruwxıy hám aǵartıwshılıq orayınıń baslıǵı wazıypalarında isledi.

I.Yusupov 1956-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

I.Yusupov túrli tarawlarda xızmet etiwine qaramastan, dóretiwshilik miynet onıń ómir jolınıń ajıralmas bólegi boldı. Ol ózi jasaǵan zamanda qanday jańalıqlar bolsa, olardı lirikalıq, liro-epikalıq, dramalıq hám prozalıq shıǵarmalarında keńnen sáwlelendirip keldi.

I.Yusupovtıń qaraqalpaq ádebiyatı hám mádeniyatı tarawında islegen ullı xızmetleri joqarı bahalanıp, bir qansha mámleketlik sıyıqlardıń iyesi boldı.

I.Yusupov Qaraqalpaqstan Respublikası Gimniniń avtorı, onıń tekstin jazdı. I.Yusupov dúnya xalıqları shayırlarınıń qosıqların qaraqalpaq tiline awdardı. Bul awdarmalar «Máńgi bulaq» (1985) degen atama menen basılıp shıqtı. Dramaturgiya janrına da salmaqlı úles qosıp «Qırq qız», «Ómirbek laqqı», «Máńgi bulaq» dramaların jazdı. Qaraqalpaq saxnasında birinshi mártebe opera janrında

«Ájiniyaz» obrazın alıp kelgende, onıń librettosın jazǵanda I.Yusupov boldı.

Shayırdıń qosıqları. Shayırdıń «Watan» dep atalǵan eń dáslepki qosıǵı 1946-jılı «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasında basılıp shıqsa, eń dáslepki «Joldas muǵallım» poeması 1949-jılı pedagogikalıq instituttı pitkeretuǵın jılı 20 jasında jariq kóredi. Bul poema onı keń jámiyetshilikke talantlı jas shayır sıpatında tanıtadı. Birinshi qosıqlar jıynaǵı «Baxıt lirikası» 1955-jılı basılıp shıqtı. Usı jıllardan baslap ullı talant iyesi 60 jılǵa shamalas ómirinde qosıq arqalı xalqımızdıń júregine jol tawıp zamanlaslarınıń kewil-kúyin, arzu-ármanların, qayǵısı menen quwanışın, keleshekke bolǵan umtılıwları menen biyik adamgershilikli pazıyletlerin tınımsız jırlawǵa hasla jalıqpadı.

Shayırdıń dáslepki jılları jazılǵan «Hesh qashan», «Shıbıǵı sınsa shınardıń» lirikalıq qosıqlarınıń mazmunınan zamanımızdıń áhmiyetli máseleleriniń biri bolǵan paraxatshılıq, tınıshlıq temalarınıń sóz etilgenligin kóremiz.

Kórkem sóz sheberiniń «Kún shıǵıs jolawshısına», «Tuwısqanlıq», «Qara tal», «Kegeyli», «Ana tilime», «Shógirme», «Qobız», «Berdaqtıń duwtarı», «Seksewil» h.t.b. qosıqlarınıń hárbirinde xalqımızdıń ózine tán milliy kelbeti menen psixologiyalıq ózgeshelikleri, úrp-ádet dástúrleri menen tábiyat gózzallıǵı, ana tiliniń bay múmkinshilikleri tiykarında sheberlik penen súwretlenedi. Mısalı, shayır «Qaratal» qosıǵında qara taldı tek tábiyat kórinisinde emes, al ana Watan, tuwılǵan jer mánisinde keńnen alıp súwretleydi. I.Yusupov bul qosıqta lirik qaharmannıń balalıq hám jaslıq dáwirin, tuwǵan jerge hám ana tábiyatqa degen súyiwshilik sezimlerin usı qara tal obrazında barınsha sheber ashıp beredi:

Suw boyında shayqatılǵan janım qara tal,
Maǵan balzam, sen tınıqtı shaqırǵan samal,

Maǵan tuwısqan hár shıbıǵıń hám búrtiklerin,
Seniń astıń-kindigimnen qan tamǵan jerim.

Bilim quwıp men qalaǵa sapar shekkende,
Haq jol tilep anam menen uzatıp sen de,

Suw boyında qaldı sóytip tentek balalıq,
Men erjettim sennen shıqqan narttay buralıp,

— dep qara tal menen xoshlasadı.

Shayırdıń «Awıl, awıl», «Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler», «Tal bolıptı talları» h.t.b. poeziyalıq dóretpelerinde kindik qanı tamǵan tuwılǵan jerin jer jánneti dep biledi.

Shayırdıń «Kegeyli», «Berdaqtıń duwtarı» hám «Sahra búlbiline» qosıqları klassikalıq ádebiyatımızdıń maqtanıştı bolǵan Berdaq shayırdıǵa arnap jazıladı hám ullı shayırdıń qol jetpes talantı maqtanış sezimleri menen jırlanadı. Mısalı, shayır «Sahra búlbiline» qosıǵında:

Zaman dártin dástan etip tilińde,
Xalqıńnıń ar-namıs, hújdanı boldıń,
Ayaqtaǵı qaraqalpaq elinde,
Shayırlıq mülkiniń sultanı boldıń.

— dep óz xalqınıń sóyler sózi hám kórer kózi bolǵan shayırdı joqarı bahalaǵan bolsa, «Berdaqtıń duwtarı» qosıǵında da shayır dártine muńlas hám sırlas bolǵan duwtarın táriyiplew arqalı, onıń pütün dóretilshilik talantına joqarı baha beredi.

I.Yusupov «Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan» qosıǵında ullı sóz zergeriniń táǵdiri hám qosıqları muhabbat hám ashıqlıq, ayralıq hám hijran azabınan dóretilgenligin, ásirese shayırdıń muhabbatı hám ana Watandı ulıǵlawdıń asqan sheberi bolǵanlıǵın maqtanış sezimleri menen oǵada tásirli súwretleydi.

I.Yusupovtıń kópshilik lirikalıq qosıqlarında filosofiyalıq mazmunınıń kúshli berilgenligi bayqaladı. Onıń «Kewil-kewilden suw isher» qosıǵında adam kewliniń oǵada názik ekenligi, hátteki insandı qorshaǵan janlı hám jansız tábiyattıń da adam balası sıyaqlı biri-ekinshisiniń izzet-húrmetine, mehrine, itibarına mütáj ekenligi óz ara salıstırılıp súwretlenedi.

Shayırdıń «Tuwısqanlıq» qosıǵınıń ideya-tematikasında da qanı, janı, tili hám dini bir-birine jaqın bolıp qoymastan, tariyxı menen mádeniyatı hám úrp-ádet, dástúrleri de jaqın bolǵan xalıqlardıń tuwısqanlıq qatnasları joqarı ulıǵlanıp jırlanadı:

Tariyxlarğa gúwalı sóz,
Hárbir dártke dawalı sóz,
Kiyeli sóz, duwalı sóz,
«Tuwısqanlıq, tuwısqanlıq!»

Ar-namıs hújdanı sherik,
Malı menen janı sherik,
Tamırında qanı sherik,
Xanalas sóz «tuwısqanlıq».

I.Yusupovtıń qosıqların oqıǵanda tariyx betlerin ashıwǵa tuwra keledi. Shayırdıń «Náreste» qosıǵında «Ele bult kórmegen ol bir altın tań» sıyaqlı jaqsılıq penen jamanlıqtı bilmegen kewli pák hám azada náresteniń obrazın jaratadı. Qosıqtıń mazmunında náreste ushın xan da, puqara da bári bir. «Kúldirgen onı murttan tartqılap oynap» sıyaqlı qosıq qatarlarındaǵı dúnyanı titiretken Shińǵısxandı da náreste jaǵımlı háreketleri menen óz aytqanına kóndirgen. Al, jaqın ótmish tariyxımızda júz bergen Osvencimdaǵı (balalardıń Germaniyadaǵı órtelgen jeri)sıyaqlı asa ketken jawızlıqlardıń sebebinen ólip ketken san-mıńlaǵan nárestelerdiń táǵdiri ayanıshlı súwretlenedi. Shayır usılardan juwmaq shıǵara otırıp, dúnyadaǵı jaqsı adamlardıń jaqsı islerin tuw etip kóterse, al jamanlardıń jawızlıq islerine nálet aytadı.

Joq, joq, bári emes! Tek te jaqsılar,—
Haq kewil adamlar bala bolǵandı,
Al, ishkirne, jawızlar she? Jaq olar,
«Bala boldıq»—degen sózi jalǵandı.

I.Yusupovtıń kórkem ádebiyatqa jańa tema hám jańa mazmun alıp keliwde xızmeti oǵada ullı. Bunı biz ótken ásirdiń 70-jıllarında dóretilgen «Ana tilime» qosıǵınıń mazmunınan da ayqın kóriwimizge boladı. Qosıqta xalqımızdıń ómirlik azıǵı hám ruwxıy baylıǵı bolǵan ana tiliniń qádir-qımbatı menen ullılıǵı maqtanısh sezimleri menen jırlanadı:

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,
Sheshenler dawda shıńlap seni taplaǵan,

Alpamıslar uran etip urısta,
Berdaq seni qural etip saplağan.

Shayırdıń sońǵı jıllarda jazılǵan «Aral elegiyaları», «Bul jer ele zor boladı», «Bazar jolında», «Korruptsiya», «Begligińdi buzba sen», «Anemiya», «Tırnalar», «Alıs áwladlarǵa», «Boranlı keshte», «Bayıwlıǵa» «Súmelek qaynatqan jeńgeyge», «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles», «Paseydonnıń ǵázebi» h.t.b. qosıqlarınıń ideya-tematikasında búgingi ekologiyalıq mashqalalar menen birge ekonomikalıq, jáne de sociallıq máselelerdi de tereń túsingen lirik qaharmannıń kewil-keshirmeleri menen jaqınnan tanısamız. Mısalı, shayır «Aral elegiyaları» qosıǵında:

Suwı qumaytlanǵan bir ázim dárya,
Ruwxım arqalı aǵıp baradı,
Demikken eń sońǵı balıqlar onda,
Eseńkirep qalash qaǵıp baradı.

Tubalasa irkip kúshli aǵısın,
Dáryalar teńizge jete almas eken,
Teńiz taslap óz máńgilik jaǵısın,
Táǵdirine tásil ete almas eken.

Balıq oynar shalqar suwdıń tusında,
Teńiz alıp ketken barlıq qusın da,
Adamnıń eń ázzi jeri usında`
Óz Watanın taslap kete almas eken.

Bunda biz teńizi qaytıp, dáryasına uyıq tewgen xalıqtıń bir perzenti sıpatında usı jaǵada jasawshı xalıq táǵdirine hám Aral táǵdirine janı ashılǵan lirik qaharmannıń ruwxıy gúyzelisleri menen tınıshsızlanıwın kóz aldımızda janlı elesletemiz. Shayır «Boranlı keshte» qosıǵında qıs ayınıń boranlı keshinde adamzattan mehir kútip kelgen janlı jániwarlarǵa qarsı islegen jawızlıq háreketleri ashınarlı jaǵdayda súwretlenedi.

«Úmit jaǵısı» (1990) kitabına kirgen «Tırnalar» qosıǵında janlı tábiyattıń sulıw hám erke qusı tırnalardıń suwı qaytqan dáryası menen teńizin taslap ketiwi shayırdı úlken táshwishke saladı hám shayır bul haqqındaǵı ruwxıy

keshirmelerin monolog formasında jetkeredi. Qosıq sońında insan balasınıń qanday qıyın jaǵdayda qalsa da, tırna sıyaqlı tuwılǵan jeri menen ana Watanın taslap ketpesten, sadıq qalatuǵının kewil tuyǵılarınan ótkerip bılayınsha tereń uqtırmaqshı boladı:

Ál hawada qanatların taldırıp,
Jat mánzilge sapar shekken tırnalar,
Ayrılıq dártine bizdi qaldırıp,
Shadlıǵımdı alıp ketken tırnalar.

Tańlarım oyanbas tolqın sestinen,
Qaylardan alarman onday kúshti men?
Duzlı shańǵıt kómgen kóller üstinen,
Bul jaǵısqa túspey barar tırnalar.

Shayır «Bayıwlıǵa» qosıǵında da ekologiyalıq apatshılıqtıń sebebinen qulazıp qalǵan awıllardı, qutı qashqan tábiyattı, adamlar táǵdirin salıstırmalı usılda sáwlelendiredi. Al, «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles» qosıǵında da búgingi kúni bar baylıǵınan ayrılıp, qutı qashıp ashınarlı jaǵdayǵa túsken teńizdiń qulazıǵan kelbeti súwretlengenligin kóremiz`

Shayır joqarıdaǵı kópshilik qosıqlarında Aral mash-qalasınan kelip shıqqan ekologiyalıq qıyınshılıqlardı ellegiya formasında súwretlegen bolsa, «Bul jer ele zor boladı» qosıǵınıń ideya — tematikasında xalqımızdı kelesheginen úmit kútip jasawǵa jigerlendiredi. Qosıqtıń hár bir qatarında tuwǵan jerdiń ózge jerlerdi qaytalamaytuǵın ózine tán tábiyǵıy ózgeshelikleri shayırlıq yosh penen tolıp-tasıp jırlanadı. Búgin teńiz qaytqan bolsa, erteń náwpir suw kelip, ana tábiyatımız qayta güllep-jasnaydı degen ólmes ideyalardı alǵa súredi.

Zamanı menen teń ayaq qosıp jasaǵan shayırdıń «Jańa ásirge», «Türk ulısına», «Prezident», «Mustaqıllık maydanınan ótkende» h.t.b. qosıqlarında jańa ásirde hám gárezsiz zamandı úlken quwanış penen kútip alǵan talant iyesiniń hawazı sezilip turadı.

«Paseydonnıń ǵázebi» shıǵarmasında shayır mifologiyalıq syujetten paydalana otırıp, búgingi tábiyattıń ekologiyalıq ózgerislerge ushıraw sebeplerin allegoriyalıq (astarlı mánide) usılda súwretleydi.

Poemaları. Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında epikalıq janrdıń rawajlanıwında I.Yusupovtıń «Joldas muǵallım», «Eski fontan ertegi» «Akaciya güllegen jerde», «Aktrisanıń ıǵbalı», «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq», «Dala ármanları», «Tumaris», «Qaraqalpaq haqqında sóz», «Búlbil uyası», «Máńgi bulaq», »Watan topıraǵı», «Mámelek oy» sıyaqlı birneshe poemaları ayrıqsha orın tutadı.

I.Yusupov «Aktrisanıń ıǵbalı» (1957) poemasını liro-drama dep atawı tosınnan emes. Sebebi bul poema teatr hám kórkem óner adamlarınıń ómiri menen mashaqatlı xızmetlerine arnap jazıladı. Poema prologtan baslanıp, onda biz Arıwxannıń ómir jolı menen jaqınnan tanısamız.

I.Yusupovtıń «Dala ármanları» (1964) shıǵarması tereń filosofiyalıq mazmunǵa iye romantikalıq poema. Poemanıń dáslepki beti shayırdıń dala haqqındaǵı oyları menen ashıladı. Onda shayırdalanıń ózine ılayıq qatal tábiyatın súwretlewge ayrıqsha dıqqat awdarǵan. Dala hám sol dalanıń «Sarań tábiyatına jalınbaw ushın» iykemlesip ómir súrip atırǵan jantaqtıń júz qulash tamır urǵanın yamasa shól bawrayında ósip turǵan jupar iyisli juwsannıń, ózine tán ırǵaǵına iye mayalıstıń, sahranıń júyrik ańları jeyranlardıń ózine tán ózgesheligin súwretlew arqalı dala tábiyatınıń qatallıǵı menen saqıylıǵın óz boyawında sheberlik penen sıza aladı.

«Dala oylanbaydı» dese inanba,
Oylanbasa nege saǵımlar aǵar?
Áne, ústem oyday keshki aspanda,
Bir búrkit sharıqlap qanatın qaǵar.

Kewlime bul jerdiń hár bir putası,
Qosıq oylap otırǵanday kóriner,
Eski Bedewliniń tas dárwazası,
Túksiyip tariyxıy oylarǵa shúmer.

Usılayınsha shayırdıń dala haqqındaǵı oyları kem-kemnen tereńlesip, keńeyip baradı.

Poemada dalanıń hár bir putası menen janlı-janızatları sheber súwretlengenligi sonshellı, oqıwshınıń kóz aldında janlı kartınaday ótip turadı. Usı sırlı tábiyattıń gúwası

bolgan «Belewliniń tas dárwazası da» búgingi kúni
Ústirttiń saqshısında, bir arxeologiyalıq estelikke aylangan.

Men shólmen! Men-dogma, aytsam ırasın,
Ózgeriwdi oylap urınbań haslan,
Mağan qádem qoyǵanlardıń sanasın,
Tek meniń bolmısım belgilep taslar...

Bul badabatlardan qorqıp, saqlanıp,
Biz ǵana ıraydan qaytpadıq tek te,
Shıqtı márt oyshıllar asaw sahranıń,
Oy-pikir, ármanın izertlemekke.

Avtor bul shıǵarmasın romantikalıq poema dep atawı
da tosınnan emes, sebebi onda dala «robinzonları»nıń
(geologlarınıń) qus ushsa qanatı talıp, at shapsa tuyaǵı
kúygen Ústirt keńisligin ózlestirip hám onıń baylıqların
adam iygiligine jumsawdaǵı qaharmanlıq islerin romantikalıq
hám realistlik súwretlewlerge bay lirikalıq qatarlarında
sheberlik penen súwretleydi. Poema uyqasqa hám kórkem
súwretlew qurallarına, sonday-aq teńewlerge oǵada bay bolıp
keledi. Mısalı, «Dala megzer bay hám zıqna adamǵa»
h.t.b.

Shayırdıń «Tumaris» (1970) poeması tariyxıy temada
jazılǵan shıǵarma. Onıń qaharmanları tariyxta bolǵan
adamlar. Poemada parsı shaxı Qayxırawdıń massagetler
menen bolǵan urısı sáwlelenedi. Poemanıń syjeti
massagetler patshası Tumaristiń qayǵılı jaǵdayda otırǵanınan
baslanadı. Shayır birden oqıwshını Tumaristiń tragediyalıq
jaǵdayı menen tanıstıradı.

Tumarisa, wa anajan,
Sarsılasań basıń iyip,
Perzentińniń azasınan,
Júrek-bawrıń turǵoy kúyip.

Shayır usılayınsha Tumaristiń aldawlıqta jaw qolına
túsken perzenti Sparangizti oylap júrek-bawrı kúygen qayǵılı
kelbetin súwretlew menen birge óz dushpanı Kayxırawǵa
qarsı urısqa túsiwden aldınıǵı qaharmanlıq háreketlerin de
sheberlik penen beredi.

Poemada áyyemgi massagetler patshası Tumaristiń mártlikke tolı ómirin ashıwda xalıq arasında júrgen ańız-ápsanalar menen birge, áyyemgi grek tariyxshısı Gerodottiń «Tariyx» kitabında jazılǵan tariyxıy ápsanalıq materiallardan sheberlik penen paydalanadı. Poemanıń juwmaǵında Tumaris massagetler aldında bergen antın orınlap, óz jawı Kayxısıraw menen bolǵan sawashta jeńiske erisedi hám onı óltirip, tirisinde qanǵa toymaǵan kózlerin qan tolı meske saladı hám óz urısına juwmaq jasaydı.

«Qaraqalpaq haqqında sóz» poemasında bolsa, qaraqalpaq xalqınıń súyikli ullarınıń biri Allayar Dosnazarovtıń jarqın obrazı hám avtonomiyalı Respublika dúziwdegi pidákerlik isleri sheberlik penen jasaladı. Shayır sońǵı jılları qızıqlı syujetlerge qurılǵan «Máńgi bulaq» (Abihayat) ápsanalıq-fantastikalıq poemasınıń dóretedi. Poemada Jáhángir shah, Iskender (Aleksandr Makedonskiy), áyyemgi grek alımı—Árastu (Aristotel), Iskender patshanıń áskerbasısı-Ptolomey, tas qashap músin soǵıwshı skulptor jigit—Asqar, onıń atası-ǵarrı ańshı, Ayazxannıń qızı, Asqardıń qalın-lıǵı—Onesiya, usı Onesiyanıń shawlıǵınan tuwǵan quwlıq qızı—Onesiya, Sulayman patshanıń quw gellesi, máńgi suw izlewshiler, negr balası, gidrologlar, psixiatr vrachlar, akademik, yurist, gid, diyqanlar, oyınshı qızlar, saray adamları hám taǵı basqa da adamlar qatnasadı. Poema waqıyaları biziń eramızdan ilgeri 300-jıllarda hám biziń eramızdıń 3000-jıllarında bolıp ótedi. Shayır poemaǵa ápsanalıq-fantastikalıq syujetlerdi oǵada sheberlik penen jaylastıradı. Onda shıǵısqa Iskender Zulqarnayn ismi menen belgili bolǵan jáhángir shah Iskenderdiń tús kóriwin, túsinde máńgi ómir súriw ushın Góhiqap tawı, Oks dáryasınıń boyınan abıhayat suwın izlep keliwin, usı suwdan ishkennen soń, ózi jasaǵan zamannan birneshe mın jul ótip ketip, qızıqlı waqıyalarınǵıń gúwası bolıwın, lekin, sońǵı áwlad adamlarınıń olardı burınǵı shah halında emes, al ótken ásir adamlarınıń tariyxıy tulǵasınıń sawlelendiriwshı aktyorlar sıpatında qabıl etiwı hám olarda basqasha kóz-qaraslardıń payda etiwı qızıqlı mazmunda súwretlenedi. Poemada hár kimniń óz zamanı hám qatar-qurbıları menen ómir súrip-jasawı insan ushın qanshelli baxıt hám quwanış ekenligin Iskender patshanıń oyangannan sońǵı

sózleri arqalı tereń ańlap jetemiz. Poema sońında skulptor jigit Asqar Góhiqap tawı, Oks dáryasınıń boyına «Máńgi bulaq» pannosın saladı. Poema qaharmanı Árastu:

Sarqılmas insannıń ómir bulağı,
Hár adam perzenti óz zamanınıń,
Jaqsı isi, jaqsı atı menen tek,
Basqa zamanlarda jasaydı adam,
Zamanıńa sadıq bolǵaysań, insan!

Sálem, ullı Quyash, máńgilik ómir! — dep juwmaq jasaydı.

Shayırdıń «Búlbil uyası» shıǵarması janrlıq jaqtan lirikalıq poema. Poemanıń tiykarǵı mazmunında ekinshi jáhán urısı jıllarındaǵı adamlardıń turmıs keshirmeleri beriledi. Poemada jesir qalǵan kelinshek penen eki qolı hám eki ayaǵınan ayrılıp, mayıp bolǵan muǵallimniń tragediyalıq jaǵdayı súwretlenedi. Den sawlıǵınan ayrılǵan muǵallım jigit eline qaytıwǵa arsinıp, sol jaqta gospitalda jasap qaladı. Onıń shańaraǵına óldi degen «qara qaǵaz» keledi. Bul sırdan tek ǵana jawıngerdiń bir dostı xabardar. Dostı bir kúni onı izlep barıp, awır awhalda ekenligin kóredi hám neshe jıldan beri saqlap kiyatırǵan qupiya sırdı ashıwǵa hám onıń shańaraǵındaǵı kelinshegi menen qızına xat jazıwǵa májbúr boladı. Xattı alǵan kelinshegi menen qızı onı izlep jolǵa shıǵadı. Biraq, olar kesh qalǵan edi. Olarǵa jaqında ǵana onıń ólgenligin hám ele ızǵarı keppegen qábirdi kórsetedi. Biri ákesin, ekinshisi súygen yarın bir kóriw ármanı menen barǵan ana-bala ármanda qaladı hám ishte qalǵan ǵam-qayǵısın kóz jası menen shıǵaradı.

Jıladı, jıladı, hayal jıladı,
Jas topıraqtı búrip, sıypap-sıladı,
Qırq jıllıq mumiya-muhabbat sheri,
Qorǵasınday erip aqqan boladı.

Shayırdıń ótken ásirdegi usınday tragediyalıq jaǵdaylardı ele de tereńashıwda qosımsha syujetlerden de sheberlik penen paydalanǵan. Poemanıń baslanıwında-aq, awıl balası tanıs soqpaq penen ketip baratırıp, qalıń sheńgelliktiń arasında

«shıyqıldap atırğan palapannıń dawısın» esitedi hám sol jerge barıp qarasa, uyası buzılıp jerde jatırğanlıǵın kóredi. Ol palapanǵa uya islep, ornına salıp ketedi. Usı kúnnen baslap bala onnan xabar alıp turadı. Lekin, bir kúni kún qattı suwıtıp, sel-burshaq jawadı. Bunnan seziklengen bala tań sáhárde turıp palapandı kóriwge baradı. Qarasa palapanına qurt tasıp júrgen anası ólip atır.

Qozǵap kórsem jansız qustı uyadan,
Astında shúykildep jatır palapan,
Ájel ayazınan qorǵap perzentin,
Ana bayǵus ózi bolıptı qurban...

Bunı kórgen balanıń kózine erksiz jas keledi. Poemada ákesinen jetim qalǵan qız benen yarınan ayrılǵan kelin-shektiń táǵdiri, anasınan ayrılǵan palapannıń táǵdiri menen qatarma-qatar qoyılıp, oǵada sheber súwretlenedi. Bunnan shıǵatuǵın juwmaq sonda` eki uyanıń buzılıwına sebep bolǵan qayǵılı hádiyselerdiń birinshisine tábiyat apatshılıǵı, ekinshisine ótkendegi urıs sebepshi bolǵan. Shayır bul waqıyaǵa bolǵan kóz-qarasların bılayınsha juwmaqlaydı:

Bular qosıq emes, júrektiń qanı,
Er jigittiń at basınday ármanı,
Bunda bar urıs degen jawız bálege,
Nálet oqıp atqan insan hújdanı.

Shayır hárbir dáwir ushın oǵada zárúr hám jańa temalardı tańlap aladı. Sońǵı jılları jazılǵan «Watan topıraǵı» qıssası janrlıq hám ideya-tematikalıq jaqtan da jańa shıǵarma. Qıssada ótken ásirniń 30-jıllarında repressiya sebepli tuwǵan jerin taslap ketiwge májbúr bolǵan watanlaslarımızdıń biri Apsemed axunnıń qıyın táǵdirin sóz etedi. Ol toǵız jasar balası Mamıt penen birge ne bir mashaqatlı hám qıyın jollardı basıp ótip Túrkiyaǵa barıp qaladı. Axun óziniń bilimligi, joqarı insanıyılıq pazıyletleri hám miynetkeshligi menen Túrkiyanıń eń bay adamlarınıń biri Nurılla biydiń shańaraǵınan jıllı orın aladı hám bul elde «qalpaq molla» atalıp úlken abırayǵa erisedi. Lekin, olar balası ekewi bul jerde hesh bir mıtájlik kórmese de, kindik qanı tamıp, oynap-ósken,

kempiriniń qábiri qalǵan hám qızları menen jaqınları jasap atırǵan tuwǵan jerge qaytıw ármanında jasaydı. Apsemed axun óler halatında balası Mehmetke mınanday bir wásiyat aytıp ketedi.

Biz otırǵan jayda tekshede turǵan,
Qutıda topıraq bar túyip qoyılǵan,
Ol topıraq, ulım seniń anańniń,
Esińde me, qábirinen alınǵan?...

Sol topıraqtı shash ústime kómerde,
Hám anańniń tumarı bar ol jerde...
Uln mańlayınan bir súygen boldı,
Tili gúrmelmedi basqa sózlerge.

Usılayınsha Apsemed axunniń tuwǵan jerge qaytıw ármanı iske aspasa da, balası Mehmet tuwǵan jerine kelip-ketiwge háreket etedi hám bul jerde biraz qıyınshılıqlardı bastan keshiredi. Sońǵı jıllarda ǵárezsizliktińbergen sharapatı menen balası Mehmetten (Mamıt degen ismi sońınan usılay ózgerilgen) tuwılǵan Kemaldıń ata jurtına kelip ata-babalarıniń qábirlerin ziyarat etip, qaraqalpaq xalqı menen birge islesiw ármanı orınlanadı. Shayır qosıq penen jazılǵan bul qıssasın qataǵan (repressiya) jıllarınıń qurbanı bolǵan ákesi Yusup axunniń ruwxına arnap jazadı hám bul arqalı san-mıńlaǵan repressiya qurbanlarınıń obrazın jıyñaqlap beriwge erisken.

Prozası hám draması. I.Yusupovtı proza tarawında tanıtqan «Seydan ǵarrınıń gewishi» (1976) gúrrińni boldı. Jazıwshı gúrrińdegi dáslepki jábdillesiw dáwiriniń bar haqıyqatlıǵın Seydan ǵarrınıń obrazına jámlep beredi. Gúrrińdegi seydan ǵarrınıń turmısına hám minez-qulqına tiyisli bolǵan kópshilik waqıyalar birese avtor tilinen, birese shıǵarma qaharmanı Úsen pańqıldıqtıń tilinen qızıqlı bayan etiledi.

I.Yusupov dramaturgiya tarawında xalıq dástanı tiykarında Á.Shamuratov tárepinen jazılǵan «Qırq qız» pyesasın 1965-jılı qayta islep tamashagóylerge sawǵa etti. 1956—1958-jılları «Aktrisanıń ıǵbalı» lıro-dramalıq pyesasın jazdı. Xalıq awızeki dóretpelerine súyenip «Ómirbek laqqı» (1971) hám «Ájiniyaz» operasınıń librettosın (1971) dóretti.

I.Yusupovtın «Ómirbek laqqı» komediyası xalıq súygen qaharman Ómirbek laqqınıń atına baylanıslı tásirli syujetlerdiń tiykarında dóretiledi. Komediya da Ómirbek turmıstaǵı ayırım adamlardıń jaramsız qılwalarına, jawızlıq hám zulımlıq islerine, ashkózlik hám sıqmarlıq háreketlerine házil-dálkeke sózleri, jeńil yumorga qurılǵan háreketleri, aqıl-parasatlı tawıp ayılǵan tuwrı sózleri menen soqqı berip otıradı. Komediya da xalqımız arasında Erejep tentek dep at keshirgen, ótkir tilli, tawıp sóyleytuǵın, ójet, ádil sózli tariyxıy adamnıń obrazı Ómirbekke zamanlas adam sıpatında súwretlenedi. Komediya da usı eki obraz birin-biri tolıqtırıp otıradı. Erejep tentek Ómirbekke: «Xalıqtı men jábirlep, jılatıp qoysam, sen kewlin alıp küldir, qattı ketsem meni irkip qoy»—dep aqıl beredi.

Xalıq awızeki ápsanalarında hám komediya da Ómirbek laqqı obrazı qanday qıyın jaǵdayda qalsa da tawıp ayılǵan sózi, külkili is-háreketleri menen qarsılasına hesh bir jeńislik bermesten «Suwǵa salsa batpaytuǵın, otqa tússe janbaytuǵın, júrgen jeri külkige tolı xalıqshıl qaharman dárejesinde súwretlenedi. Usılayınsha Ómirbek laqqınıń atına baylanıslı xalıq ápsanaları I.Yusupov tárepinen qayta islenip teatr saxnasında tamashagóylerge sawǵa etildi.

I.Yusupovtın «Ájiniyaz» operasınıń librettosı (1973) házirgi dáwirdegi dramaturgiya tarawın janrlıq formalar menen bayıtqan hám onıń avtorın sheber dramaturg sıpatında tanıtqan eń jaqsı dramalıq shıǵarması boldı. Bul libretto negizinde kompozitor N.Muxameddinov birinshi qaraqalpaq operasını dóretti hám bul opera 1987-jılı teatr saxnasında qoyıldı.

Bes perdeden ibarat bul opera bastan-ayaq muzıka menen atqarıladı. Shayır Ájiniyazdıń obrazın hám ol jasaǵan dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy waqıyaların tereń ashıw ushın Ájiniyazdıń ayralıq, watan, tuwǵan jer, muhabbat temasına arnalǵan qosıq tekstlerin sheberlik penen paydalanadı. Operada Ájiniyaz obrazı el-xalıq, watan, yar ishında janıp jasaǵan patriot shayır sıpatında kórinedi. Xanzada da óz yarına sadıq, opadar qız. Operada Berdi inglistiń sózine ergen Panaxan obrazı qanday dárejede aqılsız hám oysız etip súwretlense, onıń qızı Aybórek

te óz maqsetine erisiw ushın hár qanday jawızlıqtan tayınbaydı. Dushpan tárepinen wayran bolǵan Bozataw xalqınıń arasında Pirim biy, Xanzada, Aybórek hám t.b. qaharmanlar boladı. Námálim bir patshalıqqa bende bolıp ketken xalqın hám súyikli si Xanzadanı izlep bargan Ájiniyaz zindanǵa taslanadı. Aybórek zindan basshısına ótinish etip Ájiniyazdı qutqarıp aladı. Óz elin hám xalqın shın súygen Ájiniyaz ǵayrı jurttıń patshasına xalqın azat etiwdi soraydı. Shayırdıń bul ótinishine kópshilik alaman dawıs qosadı. Bendelikten qutılıp, óz eline jetiwdi oylanǵan xalıqtıń basına jáne awır qayǵı túsedı. Bul qayǵı Aybórek bergen uwdan záhárlengen Xanzadanıń ólimi edi. Usılayınsha bul opera librettoda shayır jasaǵan dáwirdiń qıyan-keski urıslarǵa hám jawgershiliklerge tolı kórinisi teatr saxnasında aktyorlarımız tárepinen sheber atqarılıp, tamashagóylerde úlken qızıǵıwshılıq oyata aldı.

Bul jer ele zor boladı

Qáweset bar: qaraqalpaqlar,
Kóp uzamay kósher degen.
Qaydaǵı bir jaqsı jaqqa,
Barıp qonıs basar degen.

Oqıdım bir gazetadan,
Ǵamxorshımız kóp-aw, toba!
Erinbesten esaplanǵan,
Sirtımızdan sızıp joba.

Aytıwınsha: kóshsek bunnan,
Jańa qonıs jayǵa qarap,
Aralǵa suw aparǵannan,
Anagurlım arzanıraq.

Esaplanǵan shotqa salıp...
Al buǵan ne shek qoyasań!
«Shotın qoldan julıp alıp,
Hásseniy bir!..» dep qoyasań.

Ketken ǵazlar kólin joqlap,
Usı kúnde kelip júrgen.
Oy juwırtıp soǵan shaqlap,
Bir nárseni bilip júrmen.

Bardur boljaw qábiliyetim,
Bilgen nárssem sol boladı:
Sál azıraq sabır etiń,
Bul jer ele zor boladı.

Sabır etiń sál azıraq,
Duzlı shańǵıt degen ǵáp pe?
Kompis bolıp biz házir-aq,
Úyrenistik oǵan hátte.

Awız suwıń duzlıq bolsa,
Úyrengen óz duzıń bolar.
«Suw bar ma?» dep soza-soza,
Túye moynı uzın bolar!

Astı da duz, ústi de duz,
Jasap turgan jerimizdiń.
Ashshıǵoy dep nalımańız,
Tamǵan mańlay terimizdi.

«Duz tatıp ket!» degendi de,
Tegin aytqan dep bolmaydı.
Sóylegende sózińniń de,
Duzı bolsa shep bolmaydı...

Biraq jetpes óz jerińe,
Qansha jaman degende-de.
Beyishtiń tap naq tórine,
Katej qurıp bergende de.

Óytkeni bir qarabaraq—
Shóp emesǵoy adam degen.
Tereń tamır urǵan daraq—
Watan degen, Watan degen!

Qattı ağıslı úlken dárya,
Kók teńizge quyǵan jerde,
Qos basarda ata-baba,
Súyenip siyseri belge.

Niyet etken deydi tańda:
Kim islese hadal eńbek,
Jarqılıq jer, sol adamǵa
Árwanaday iyegór dep.

Jer ashıp dút kegeylerden,
Suw aparıp, daqıl ekken.
«Kesew shanışhsa kógergendey»
Degen sózdi naqıl etken.

Usı jerde ósip-ónip,
Qara shańaraq el bolǵanbız.
Awır miynetine kónip.
Islep qara ter bolǵanbız.

Bunda tapqan ırǵaqların,
Qosıǵımız, ertegimiz.
Bul jer ushın bir waqları,
Dirildegen telpegimiz.

Jaǵalasıp jaw kelse de,
Bul jerdi hesh bermegenbiz.
Kim qay tilde sóylese de,
Til jatırqap kórmegenbiz.

Qara úy me, kiyiz úy me,
Xiywa tarash háwli me ya?
Sıbay qonıp tatıw kúyde,
Bir shańıraq saldıq uya.

Kewlimiz de, arımız da,
Bir górektey xanalasqan.
Malımız da, janımız da,
Qanımız da aralasqan.

Diyqanshılıq gúl jaynasa,
Teñizinde aw maylağan,
Sharwalarım mal aydasa,
Shayarları sóz aydağan.

Jaña turmıs qushağında,
Shalqıp atqan el edik biz.
Abadanshılıq oshağında,
Ot sónbewin tiledik biz.

Toyıp sekirip soñ biraq ta,
Hádden asıp ketsek kerek.
Bul ádiwli topıraqqa —
Kóp qıyanet etsek kerek.

Sen degende

Juldızlardıń eń jaqtısın,
Terip-terip alağoyğan,
Adamlardıń eń jaqsısı,
Sol jaqtıǵa barağoyğan.
Asqar tawday adamlıqtı,
Aǵın suwday hadallıqtı,
Ullılıqtı, edenlikti,
Kókiregine quyağoyğan.
Sen tuwarsañ aqıldı da,
Sulıwdı da, batırdı da...
«Xalıq»dep seniń atıńdı da,
Kim qoysa da dana qoyǵan.
Sen quwansañ, kewlim tasıp,
Ay-juldızdı aralayman.
Sál injılsań, mazam qashıp,
Saw janımdı jaralayman.
Bazda ózim danadayman,
Bazda isim shaladayman,
Seni kórsem, óz atama,
Erkelegen baladayman.
Sen yosh berseń, sóz tabaman,
Birden eki dep sanayman.
Sen buyırsań, bas salaman,

Duw-sıyıńa qaramayman.
Kewlińdi tabıwdı oylap,
Bir sózdi bir sózge baylap,
Qara túnde qálem shaynap,
Aq qaǵazdı qaralayman.
Ármanım sol, tursam-jatsam,
Sóz qusın ushardan atsam,
Saǵan az-kem sóz unatsam,
Basqa baxıt soramayman.
Ájiniyaz, Berdaq ótti,
Abbaz, Sadıq jırlap ótti,
Dárya bolıp haǵlap ótti,
Sol dáryanı jaǵalayman.
Namıs ushın at qashırǵan,
Biyik ármanǵa asılǵan,
Men de jurıt qusap tasınǵan
Bir japakesh shımalayman.
Qosıq — teńiz, bolsam — balıq,
Is buyırsa sizdey xalıq,
Ayaǵımdı qolǵa alıp,
Basım menen jumalayman.

Bul qalanıń kóshesinen júrgende

(Nókistiń 60 jılıǵına)

Bul qalanıń kóshesinen júrgende,
Bilinbeydi toqlıǵım ya ashlıǵım.
Eske túser gúwlep ótken jaslıǵım,
Bul qalanıń kóshesinen júrgende,
Qaysı jaydı qanday waqta qurǵanın,
Qay kóshege qashan asfalt urǵanın,
Yad bilemen qaysı terek qaymanda
Qay báhárde qansha japıraq salǵanın.

Nókis dese qozıp keter delebem,
Kóp jırladım, jırlayman da ele men.
Jer-jáhánde bul sháhárge usaǵan
Qala tappay, bárhá qaytıp kelemen.
Qalalar bar biz kórgen hám kórmegen,

Xalqı sıymay qara suw bop terlegen.
Onda adamlar jasap turıp bir jayda,
Ómirinshe qońsıların bilmegen.
Bizde úy joq kúndiz ilip otırǵan,
Apaq-shapaq kúndiz kúlip otırǵan.
Argı basta kimniń iyti úrgenin,
Bergi basta hámme bilip otırǵan.
Qattıǵardan Qızketkenniń saǵası,
Qutlı qonıs bolǵan Ámiw jaǵası,
«Aǵam barda arqam tamda» degendey,
Ullı Tashkent onıń ǵamxor aǵası.
Awzım barmas bul Nókisti jas dewge,
Kóshelerin jer dewge ya tas dewge.
Almaspayman dollar tósep qoysa da,
Parij, London, Vashington, Máskewge.
Wa Nókisim, sen pitpegen jirdaysañ,
Áynegimnen tańda túsken nurdaysañ.
Hár toyıńdı Prezident qutlıqlap,
Dúnya turǵanshelli jasap turǵaysañ!

Mustaqıllıq maydanınan ótkende

Búgin Ámiw bolıp aqqım keledi,
Argımaq at bolıp shapqım keledi.
Búgin óńirine ózbek aǵamnıń
Kewlimnen gúl úzip taqqım keledi.
Nawayı, Berdaqlar dástan bitkende,
Babur tárki watan qılıp ketkende,
Mashrab ǵázzelleri páryad etkende,
Oyǵa alǵan maqsetine jetken be?
Babalar ruwxı keshti oyımnan,
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.
Aqmal, Allayarlar atılıp ketkende,
Jawlar Qádiriydi qatl etkende,
Sharapatlı insan uyqısın buzıp,
Qábirinen shıǵarıp alıp ketkende...
Bári kóz aldımnan ótkendey boldı,
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.
«Aq altınnan tawday qırman pitkende,
Onı jat kárwanlar alıp ketkende,

Sen oyshań súyenip awır ketpenge,
Únsız turıslarıń eleslep ketti,
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.
Seniń ruwxıńdağı mártlik, danalıq
Jańa dáwran jolın tappağı lazım.
Biyik insanlıgıń dúnıya tán alıp,
Jáhán minberinen shıqsın hawazıń.
Kewil talwas etip, ilham yosh urar,
Miyrim suwı menen tolganday Aral,
Eser bir ájayıp jaǵımlı samal,
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.
Ózbekistan-Kúnshıǵıstıń Sholpanı,
Kóp qıyın jollardan óterseń asıp.
Biniyat tawıp azat insan ármanı,
Jolıńdı jaqtırtar ıǵbal quyashı.
«Qutlı qádemińe hasanad!» deyip,
Qan-qardash xalıqlar qol berip qolǵa,
Qara qalpaǵımdı shalqayta kiyip,
Janıńda baraman, bul ullı jolda!

Tasqa kógergen gúl

Aldamadam bolıp tilge kelgeli,
Dástanlar dóretip, kitaplar jazıp,
Óz-ózin túsiniپ bolǵan joq ele,
Adam tastan qattı, gülden de názik.
Insan iynindegi júktiń awırın
Artsań, asqar taw da ıńırana baslar.
Qus shoqısa Prometeydiń bawırın,
Adam tózer, lekin tózbeydi taslar.
Sol qara taslardı jarıp báhárde,
Ósken gülди kórip janıń qulazıp,
Maqtanıп, eljirep oylarsań hám de:
«Adam tastan qattı, gülden de názik».

Insan kewlindegi miyrim-shápáát
Eger quyash bolsa, tas güller edi.
Aǵar dárya bolsa ıshqı-muhabbat,
Dúnyada shól qalмай güllener edi.
Sońǵı nanın berip óz joldasına,

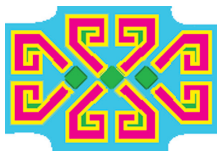
Adam jıǵıladı júregi sazıp.
 Jazsań arzır onıń qulpı tasına:
 «Adam tastan qattı, gülden de názik».
 Doslıq miyrim ushın keń qushaq ashqan
 Bul zamanda oziq aqıl-zeyinler.
 Ot hám suw, pal hám uw tabıstı qashshan,
 Tabısalımay atır biraq peyiller.
 Kewil — bir gózzal baǵ, tárbiyat etip,
 Tatlı miywasın jep, aralaw múmkin.
 Bir jıllı sóz benen waqtın xosh etip,
 Bir jaman sóz benen jaralaw múmkin.
 Gúllensin dep insan kewliniń baǵı,
 Baǵman gül egedi táńirge jazıp.
 Gúldi jenship keter maldıń tuyaǵı,
 Al adamnıń kewli gülden de názik.

1. Qaraqalpaq xalqınıń maqtanıshı, Ózbekistan qaharmanı I.Yusupov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatına qanday úles qostı?
2. Shayırdıń qanday poeziyalıq toplamları basılıp shıqtı?

1. Xalıq shayırnıń ana Watan, tuwılǵan jer, el-xalıq táǵdiri menen ekologiyalıq mashqalalardı tereń sáwlelendirgen qosıqlarınıń mazmunına itibar berıń hám áhmiyetin túsindirıń.
2. I.Yusupovtıń zamanagóy, tariyxıy, mifologiyalıq syujetlerge qurılǵan poemaları haqqında sóylep berıń.
3. Shayır poeziyasında ózińizge unaytuǵın qosıqlarınan yadlap aytıp berıń.
4. Prozalıq hám dramalıq shıǵarmalarınıń mazmunın qısqaasha aytıp berıń.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOVTIŇ ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIGI (1929—2010)

Tólepbergen Qayıpbergenov házirgi qaraqalpaq ádebiyatın dúnyanıń kóp xalıqlarına tanıtqan eń talantlı jazıwshı. T.Qayıpbergenovtıń XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında, proza janrında tariyxıy waqıyalar menen zamanagóy turmıstı súwretlegen povestleri menen romanları ózbek, rus hám basqa da tillerde Moskva, Tashkent, Alma-ata, Bishkek, Tallin h.t.b. qalalarda birneshe márte arnawlı kitap bolıp basıldı. Bunday keńislikke biziń ádebiyatımızda T.Qayıpbergenov ǵana óz hawazı menen jaqınnan tanıldı.

T.Qayıpbergenov 1929-jılı 7-mayda Nókis rayonınıń aymaǵındaǵı Shortanbay awılında tuwılǵan. Ol 1945—47-jılları Xojeli pedagogikalıq uchilichesinde oqıydı hám onı pitkergennen keyin awılına kelip, mektep muǵallimi bolıp isleydi. Óz bilim kóteriw ushın ol 1950-jılı Qaraqalpaq mámleketlik institutınıń rus tili hám ádebiyatı fakultetine oqıwǵa kirip, 1955-jılı pitkergennen soń respublikamızda shıǵatuǵın jurnal hám gazetalarda redaktor, televideniye hám radio esittiriw komitetinde redaktor, Jazıwshılar awqamında juwaplı xatker, baspa direktori lawazımlarında isleydi. 1980-jıldan baslap ómiriniń aqırına deyin Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń baslıǵı wazıypasın atqaradı.

T.Qayıpbergenov 1957-jıldan baslap Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Jazıwshınıń qaraqalpaq tilinde birqansha gúrriń, povest hám romanları óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Ol talantlı kórkem sóz ustası sıpatında xalıqqa jaqınnan tanıldı. Onıń dóretiwshilik shıǵarmaları joqarı bahalanıp Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń, sonday-aq, bir qatar Xalıq aralıq sıylıqlardıń laureatı bolıwǵa eristi.

1960-jillar qaraqalpaq ádebiyatınıń sonıń ishinde proza tarawınıń rawajlanıw dáwiri boldı. T.Qayıpbergenovtıń dóretiwshiligi 1950-jılları poeziyalıq shıǵarmalar hám kishigirim gúrrińler jazıwdan baslangan bolsa, sońınan birqansha povestler hám iri súyekli romanlar, dramalıq shıǵarmalar hám publicistikalıq maqalaları menen úzliksiz ráwishte tolısıp bardı.

Feodalizm dáwirindegi hayal-qızlar turmısınıń awırmanlıǵı hám jańa dáwirdegi olardıń turmısındaǵı úlken ózgerisler jazıwshınıń «Qaraqalpaq qızı» romanındaǵı Jumagúldiń obrazında keńnen súwretlenedi. Romanınıń temasınan kórinip turǵanıday, bul shıǵarma hayal-qızlar turmısın keń epikalıq mazmunda ashıp beriwge baǵdarlangan. Romanda Jumagúldiń jaslıǵınan baslap, jámiyetlik islerge belsene qatnasıwǵa shekemgi aralıқтаǵı ómir jolı izbe-iz súwretlenedi. Jazıwshı Jumagúldiń obrazi arqalı sol dáwirdegi qaraqalpaq hayal-qızlarınıń qıyın turmısın hám keń jámiyetten óz ornın tabıw jolındaǵı gúreslerin isenimli súwretlegen. Avtor waqıyalardı súwretlewde de, obraz dóretiwde de úlken jetiskenliklerge erisedi. Roman qaharmanı Jumagúl óz basınıń erkinligi menen baxıtlı turmısqa tınımsız miyneti, óziniń tabanlı gúresi, qıyınshılıńlarǵa tózimliliǵı hám qaysarlıǵı nátiyjesinde erisedi. Usı roman tiykarında Qaraqalpaq Mámleketlik teatrında saxnalıq shıǵarmalar qoyılǵan bolsa, Ózbek film studiyası tárepinen «Qaysar qız» kino-filmi jaratıldı. Avtor dúnya xalıqları ádebiyatlarında keńnen taralǵan kórkem usıllardıń biri liro-psixologiyalıq súwretlew usılında «Suwıq tamshı» hám «Uyqısız tünler» povestlerin dóretti. Bul usıl povest qaharmanlarınıń basınan ótken waqıyalardı kóbinese olardıń ishki keshirmeleri, oy-tolǵanısları tiykarında kórkem súwretlewge baǵdarlanadı.

«Suwıq tamshı» povestiniń qaharmanı Kamal. Kamaldıń ákesi urısqa ketedi hám qayıp kelmeydi. Onıń ákesi dushpan tárepke ótip ketken degen sóz taraydı. Bul sóz Kamaldıń júzin tómen qaratıp qoymastan, ol xalıqtıń arasında júriwge de qattı uyaladı.

Jazıwshı Kamaldıń turmısındaǵı usı bir qıyın jaǵdaydı, onıń ishki keshirmeleri arqalı kórkem súwretleydi. Kamal

shıǵarmada «satqınnıń balası» degen attan qutılıw ushın jan-táni menen hadal miynet etedi hám súygen qızı Ziyadanıń hadal muhabbatına hám xalıqtıń bekkem isenimine de erise aladı.

«Uyqısız túnler» povestinde urısta júrgen qaraqalpaq jigiti orıs qızın órttiń ishinen alıp shıǵıp ólimnen qutqaradı hám onı balalar úyine tapsırıp Gúlgar Karakalpakova dep jazdıradı. Usı qız er jetip kámalǵa kelgennen keyin ózin ólimnen qutqarǵan áskerdi izlep Qaraqalpaqstanǵa keledi hám onıń menen ushırasıp óz minnetdarshılıǵın bildiredi. Bul jerden ómirlik joldas tapqan ol Qaraqalpaqstanda jasap qaladı. Bul shıǵarmalardaǵı Kamaldıń hám Gúlgardıń da ómir jolı qıyın hám mashaqatlı súwretlenedi. Jazıwshı álbette, buǵan olar ayıplı emes, urıs ayıplı degen juwmaqqa keledi hám urıstı qaralaydı.

Sonǵı jılları jazıwshınıń dóretiwshilik labarotoriyası «Qálbimniń qamusı», «O dúnyadaǵı atama xatlar», «Qara dápter», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı», «Türkiynama» atamasındaǵı jańa prozalıq shıǵarmaları menen tolisti.

T.Qayıpbergenovtıń 1957-jılı basılıp shıqqan «Muǵallimge raxmet» povesti keń jámiyetshilikte úlken qızıǵıwshılıq oyattı. Álbette, qanday dáwir bolıwına qaramastan, adamzatqa bir hárıp úyretken ustazdıń ornı oǵada ullı. Jazıwshı ótkendegi dáwir haqıyqatlıǵı tiykarında eski menen jańanıń almasıp atırǵan dáwirinde, yaǵnıy ótken ásirdeń 30-jılları Meńlimurat sıyaqlı muǵallimlerdeń qaraqalpaq awıllarınıń eń túpkirlerine barıp, miynetkesh xalıqtıń balaların oqıtıp tárbiyalawdaǵı pidákerlik xızmetlerin kórkemlik penen isenimli súwretleydi. Sonlıqtan da, bul shıǵarmanı ádebiyat izertlewshileriniń kópshiligi derlik, keń jámiyetshilikke sheber jazıwshı sıpatında tanıtqan dáslepki shıǵarmalarınıń biri boldı dep bahalaydı. Avtor bul povesti ushın Ózbekistan Respublikasınıń Hamza atındaǵı mámleketlik sıylıǵın alıwǵa miyasar boldı.

Jazıwshınıń «Qaraqalpaq dástanı» epopeyası «Maman biy ápsanası», «Baxıtsızlar» hám «Túsiniksizler» sıyaqlı úsh kitaptı óz ishine aladı. Bul romanlarda jazıwshı qaraqalpaq xalqınıń XVIII hám XIX ásirdegi tariyxıy ómirin kór-

kemlik penen sáwlelendiredi, yaǵnıy xalqımızdıń eki ásirlik ómirine tiyisli bay maǵlıwmatlardı, xalıq ápsanaların, tariyxıy materiallardı qamtıǵan halda sheber aylanısqa túsiredi. Bul tariyxıy dástandı dóretiwde jazıwshı dúnya xalıqları ádebiyatlarında jazılǵan tariyxıy shıǵarmalardıń sheber úlgileri menen jaqınnan tanısadı.

Avtordıń «Maman biy ápsanası» romanınıń mazmunında XVIII ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń márt batırı Maman biydiń háreketi tiykarǵı orındı tutadı. Usı romannıń tariyxıy syujetinde Orazan batırdıń ulı Maman biy baslaǵan háreketler Ğayıp xan, Abılxayır xan, Esengeldi biy, Murat shayıx, Sedet kerey, Dmitriy Gladıshev, Maman shayıx, Baraq sultan, Abılǵazı xan, Muxammed Ámin inax, Xiywa xanı Ğayıp, Aydos biy h.t.b. tariyxıy tulǵalar menen bir qatarda qazaq biyi Ayǵara onıń qızı Aqbiyday, kúyew balası Amanlıq hám onıń qarındası Almagúl, Xiywalı qaraqalpaq Qudiyar seyis hám Baǵdagúl sıyaqlı qaharmanlardıń is-háreketleri menen tıǵız baylanısta sóz etiledi.

Romanda jazıwshı tariyxıy tulǵa Maman biydiń obrazın jaratıwǵa úlken dıqqat awdargan. Onıń jaslayınan kishi peyil, shaqqan hám ziyrek bolıp ósiwine ákesi Orazan batır menen onıń zamanlasları hám qatar júrgen adamlar kóp tásir jasadı.

Jazıwshı Maman biydiń aqıllılıǵına jarasa sheberligin qazaq xanı Abılxayır menen bolǵan janlı sáwbetinde bilayınsha sheber sáwlelendiredi:

Abılxayır xan Mamannan:

- Gáptiń qarnı ne boladı? — dep soraydı.
- Gáptiń qarnı qulaq boladı xanımız, — deydi ol.
- Joldıń iyesi kim boladı biy?
- Joldıń iyesi tuyaq boladı, xanımız.
- Eldiń iyesi kim bolad?
- Eldiń iyesi aqıllı xan boladı, xanımız.
- Sheshenliktiń kúshi nede?
- Sheshenliktiń kúshi shınlıqta, xanımız.
- Xannıń kúshi nede?
- Xannıń kúshi áskerimizde, xanımız.

Usılayınsha Mamannıń xan sorawlarına qaytargan tayın

juwaplarınıń ózi-aq onıń ziyrekligin hám aqıllılıq penen is tutatugınlıgınıń ayqın dáliyel boladı.

Romanda súwretlengen shım-shıtırıq tariyxıy hádiyseler Abılxayır xan, Ğayıp xan, Ayğara biy, Esengeldi biy h.t.b. tariyxıy tulğalar átirapında qızıqlı sóz etiledi.

Roman-epopeyanıń ekinshi kitabı «Baxıtsızlar» dep ataladı. Bul romannıń syujetinde XVIII ásirdiń aqırı XIX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq xalqınıń Xiywa xanlıgınıń tolıq qol astına ótiwi roman qaharmanları Aydos biy, Esengeldi biy, Tóremurat suwıpınıń átirapındaǵı tariyxıy waqıyalar tiykarında sóz etiledi. Avtor bul romanında Aydos biydiń obrazına tiyisli tariyxıy shınlıqtı Muxammed Amin shax, Muxammed Raxim, Annaqul, Gedeyniyaz, Orınbay biy, Maman biy, Begis, Mırjıq, Qumar, Mırza, Töre, Ernazar, Kúnxoja h.t.b. tariyxıy tulğalar menen birge Ospan, Atabek palwan, Aytuwar batır, Sedet kerey, Nikoforov hám onıń hayalı, balası h.t.b. toqıma personajalardıń obrazları hám is-háreketleri menen tolıqtıradı.

Jazıwshı tariyxıy hám ápsanalıq dereklerge tiykarlanıp ásirler shańǵıtına kómilip qalǵan xalqımızdıń kóp jıllıq tariyxına iye turmıs hádiyselerin, sol dáwirdiń tariyxıy tulğalarınıń biri Aydos biydiń obrazı mısasında kórkem sáwlelendiredi.

Romannıń syujetinde jas kelinshek Qumardıń obrazına da keń orın berilgen. Ol kishi peyil, sıylasıqlı, ádep-ikramlılıǵı menen ayrıqsha kózge túsedı. Aǵa-inili úsh tuwısqannıń arasındaǵı óz ara kelispewshiliklerdiń júz beriwine qaramastan, Qumar olardı shın kewilden húrmet etedi hám sıylasıqlı túrde qarım-qatnas jasaydı. Romandaǵı Qumar ananıń obrazına qaraqalpaq hayal-qızlarına tán bolǵan eń joqarı adamgershilikli pazıyetler jámlep berilgen. Bul kitapta Maman biy obrazına da úlken itibar qaratiladı. Shıǵarmada Orınbay biy, Tóremurat suwıpı, Sedet kerey hám onıń balası Aytuwǵan batır h.t.b. qaharmanlardıń is-háreketleri sheber berilgen.

Roman-epopeyanıń úshinshi kitabı «Túsiniksizler» dep atalıp, Mırjıq penen Qumar anadan tuwılǵan Ernazardıń xalıq erkinligi ushın Xiywa xanlıgınıń zulımlıǵına qarsı alıp barǵan azamatlıq gúreslerin sóz etedi. Jazıwshı bul

romanında Ernazar alakóz, Ernazar keneges, Berdaq shayır, Zarlıq tóre, Jangızı, Qaraqum iyshan, Qutlı xojı, Qumar ana, Sayıpazar h.t.b. sıyaqlı tariyxıy tulǵalardıń obrazı menen is-háreketlerin Ráwshan, Gúlziyba, Teńel, Qállibek, Genjemurat h.t.b. yadtan toqılǵan obrazlar menen tolıqtırıp, keń kólemlı waqıyalar dizbegii kórkem sáwlelendire alǵanlıǵı bayqaladı.

«Túsiniksizler» romanınıń syujetinde márt bahadır Ernazar alakózdıń xalıq azatlıǵı ushın Xiywa xanına qarsı alıp bargan gúresleri kórkemlilik penen súwretlenedi.

Jazıwshınıń «Kózdiń qarashıǵı» romanı 80-jıllardıń ortalarında dóretilip, elimiz boylap en jayǵan tubalaw dáwirindegi waqıyalardı, zamanımızdıń kún tártibinde turǵan kadr siyasatın, qosıp jazıw hám kóz boyawshılıqqa, paraxorlıqqa, adamlar turmısındaǵı jat ádetlerge qarsı máselelerdi sóz etedi. Sonday-aq romandaǵı waqıyalar búgingi kúnniń áhmiyetli máselesi bolǵan jer-suw, ekologiyalıq mashqalalardı, ásirese Aral teńizin qutqarıw máselelerin de óz ishine aladı. Ásirese, romannıń eń baslı ideyasında hadallıq, haqlıq, ar-hujdanlılıq hárqanday jamanlıqlardan ústin qoyıp súwretlenedi.

«Kózdiń qarashıǵı» romanındaǵı waqıyalar Jaqsılıq Dáwletov, onıń hayalı Svetlana, Erjan Serjanov, Zavmag, Nájimov, Sháriypa Serjanova, onıń ákesi Nurjan ǵarrı, Qudaybergen ǵarrı h.t.b. da obrazlardıń járdeminde tolıqtırılıp barıladı.

Bul romannıń baslı orayında Jaqsılıq Dáwletovtıń obrazı turadı. Ol óz isine berilgen, bir sózli, talapshań basshı sıpatında qıyınshılıqlardı jeńip shıǵıp, jámáát xojalıǵın jónge salıwǵa erisedi.

Jazıwshınıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesı búgingi qaraqalpaq prozasında ideya-tematikalıq, janrlıq jaqtan da úlken jańalıq boldı. Roman-essede xalıq ápsanalar menen ráwayatlarınan, dana el basshıları menen awıl aqsaqallarınan, jazıwshınıń anası, ákesi, kempir apası hám atası aytqan mánili sózlerden quralıp, olardıń tıp-tiykarı xalqımızdıń basıp ótken uzaq ótmishi, tariyxıy táǵdiri, úrp-ádet, dátúrleri, búgingi hám keleshek ómiri haqqında bay maǵlıwmatlar beredi. Romanda sóz etilgen hárbir waqıyalar quramalı syujetke qurılıp, tariyx, filosofiya,

jaratılıs, tálim-tárbiya, miynet, ádep-ikramlılıq, tábiyat qubılısları h.t.b. máselelerdi óz ishine qamtıǵan halında bayan etiledi. Sonlıqtan, jazıwshı hárbir ápsanalardan, ángimelerden, danalıqlardan, hátteki ayırım ómirbayanlardan ibarat bul shıǵarmasın roman-esse dep ataydı.

Avtordıń «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992) shıǵarması xalqımız basına dónip turǵan ekologiyalıq apatshılıqtıń aldın alıw hám onnan qutılıw ideyasına arnaladı. Usınday dúnyalıq mashqalaları súwretlewde jazıwshı o dúnyadaǵı atasına yaǵnıy káramatlı babalarına bılayınsha múrájáát etedi hám olar menen ruwxıy sáwbetlesedi: «Keshir, ata, seniń menen eń bolmasa xat arqalı tillespesem, hár qıylı oylardan basım jarılıp ketiwi sózsiz. Ózimniń hám xalqımnıń basına túsken ekologiya apatınan basımnıń ishi ot háwirli dártlerge tolıp turıptı. Erke aqlıǵım, ruwxımdı tınısh qoy. Tirilerdiń máselesin tiriler sheshedi goy — derseniń bálkim, tirilerge talay-talay aytım, hátte pútkil álemge esitiletuǵın biyik minberlerden de aytım. Házir barlıq tiriler tek tiriler sıpatında qıymıldap, óz ara shawqımlasqanı bolmasa, bári gereń! Sen oǵırı mehirli insan ediń, bálkim birinshi aqlıǵıńnıń zarın esitip o dúnyadaǵı adamlardı oyatarsañ».

Usılayınsha kitaptıń kompoziciyalıq qurılısı hám syujeti qaraqalpaqlar hám olardıń mákan jayları, Aral hám Ámiw haqqında ilimiy jańalıqlar menen birge ele hesh kim oqımaǵan, esitpegen qızıqlı ápsanalardan, jáne de ekologiyalıq apatshılıq sebepli awırıwǵa shatılǵan mıńlaǵan nawqaslardıń biriniń monologlarınan turadı. Shıǵarmanıń syujetinde paydalanılǵan bay materiallardan qaraqalpaq xalqınıń ótmishi hám búgini, kelesheğine tiyisli bolǵan áhmiyetli mashqalalardıń beti ashılıp baradı. Kitaptaǵı hár bir epizodtan, diolog hám monologlardan el qayǵısına qabırǵası qayısıp hásiwet shekken adamlardıń qaytalanbas obrazları menen ruwxıy kelbetin kóz aldımızǵa janlı elesletemiz.

«Qaraqalpaq qızı» romanı (Romannan úzindi)

* * *

Qızın ertip júrip bir qıs diywanashılıq etkennen keyingi Sánemniń mákán basqan jeri usı Erkinniń boyı. Bul jer Sánem sıyaqlı jesirlerge onsha naqolay jer emes edi. Qısqa qaray bir jaǵı balıqlı, awıldın adamlarına erip ketse, olarǵa ot jaqqıshlıq etip, kóbirek balıq tutqanlardan sıralǵı sorasa da hesh kim qurı qol qaytpaydı. Sóytip júrip ol Qutımbaydın xızmetine de aralasıwǵa imkaniyat aldı. Ol bılay bolǵan edi. Baydın hayalı kútá kerbaz, qatıq-sútke aralasıwıńın adam taza júrip taza turmasa, onıń álpi alısıp tabaqlas bolıw bılay tursın, qolınan shıqqan astı ishiwge tábiyatı almay, murnın girjiytip otıratuǵın sınıjaw adam edi. Onıń ústine sarańlıǵı basım. Qansha taza tutıp taza júretuǵın adam bolǵanı menen kóbirek balası bolsa onı jaqtırmaytuǵın ádetin awıllasları súyegine pitken minez desedi. Balası kóp xızmetshi hayaldı qabıl etpewiniń sebebi, onday hayal jasırıp-pusırıp balalarına anawmınaw berip boladı yamasa ertip kelip qatıqtıń bereketin qashıradı—dep qorqadı eken. Al Sánem oǵan birinshi kelisiminde-aq unap qaldı. Birinshi kúni bir gúbi qatıqtı pisirip, bir qazan ayran atlatıp, ústine kózdey may salıp qaytarıp jiberdi. Sánemniń usıǵan da kewli shad. Ol erteńine de, sońǵı kúni de kele berdi. Bara-bara ayran atlatıw, gúbi pisiriw menen turmay arıq báybishe onı digirmanǵa da qostı. Túni menen sharıq iyirtip, onnan awısqa waqtı bolsa qozaqqa tıqtı. Jumıs qansha awır bolsa da, Sánem hesh waqıtta mańlayın jıyırıp, jónsiz tońqıldamaydı. Kún kóriw bárinen artıqmash.

Usı baydın esigine kelgeli Jumagúl sharıq iyiriwdi úyrenip, kúni menen apasına járdem beretuǵın dárejege jetti. Yarım aqshamda ma, tańniń aldında ma, báybishe ruqsat bergennen keyin anası menen qızı dizilisip úyine keledi de, bir dáste otındı lawlatıp, paxtası aqqan, astarı, tısı bóz kórpesin jamılıp, qushaqlasıp jata ketedi. Tań meyil berip kúnshıǵısbet aǵarsa bolǵanı, ekewi jáne móntiyisip baydın esigi aldında tayın bolıp, olar uyqılap

atırǵanda-aq úydiń dógeregin mintazday etip tazalaydı. Usılayınsha olar tort jıldı ótkerdi. Dáslepki eki jilda ashlıq dawam etti. Usı dáwirde olar nan degendi umıtıp ketti dese de boladı. Kúnine úsh mezgil ishetuǵını ayran. Shay ishse báybisheden sorap alǵan 4—5 qurt yamasa asıqtay toraq dasturqanda jatadı. Biraq olar hesh waqıtta bir-birine sharshadım dep qabaq shıtıspadı. Bazda Jumagúl anasına:

—Apa, nan dóńgelek bolatuǵın ba edi yamasa múyesh-múyesh bolatuǵın ba edi,—dep qoyadı. Buǵan apası da muńaymaydı. Qızınıń kewil kóterispe ushın aytıp otırǵanın túsinip, tek mırs etip kúledi. Oǵan qosılıp Jumagúl de eziw tartadı. Usılayınsh geyde sharshaǵanın ızǵarlı kúلكi menen almastırıp tósekke kiredi. Nabada kewli ashılıp jarılqǵan kúni báybishe bir sańrusun berse, qatırǵan menen bir gúlsheden artıq shıqpaytuǵın bolǵan soń ayrandı qaynatıp sol undı ishine salıp, qoyıwıraq bılamıq pisiredi.

«Buǵan da shúkir, gegirdekten dán tuqımı ótip tursa bolǵanı»—dep biriniń sózin biri jónlep jáne shadlanıladı.

Jumagúldıń qalayınsha tez kamalǵa kelgeni anasına bilinbedi, al báybishe onıń kún sayın tolısıwına kúnshillik penen qaraydı. Narttan shıqqan talday kózge tússe, bálkim onıń menen kúndeslikke talasar. Ol usınnan basqa hesh nárese oylamay, dúziw sını menen úyden kirip shıǵıwına narazılıǵın jasıra almay Sánemge:

—Qızınıń baspaq baqsın,—dep buyırǵanınıń da sebebi sol edi.

Olar báybisheniń bul buyırǵına da qarsı kele almadı. Úy ishindegi esapsız qıyqım jumıstan góre bul Sánemge qolay kóringen edi. Biraq bul is uzaqqa sozılmadı. Qız bir kúnnen artıq baspaq baqpadı. Nege ekeni biymálim, bay zorlamaydı, hayalı ójetlenbeydi.

Olar tamaǵı menen kiyimin oylaǵanı bolmasa, ózge ǵawasatqa kewil awdarmaydı. Bazda baydıń úyine qonaqlar kelip, dúbirlesken atlar úydiń átirapına sıymay ketetuǵın usınday kúnlere olardıń jumısı gújıydi. Biraq olardıń hesh kim menen isi bolmas. Gey kúnlere tınbay dúsirlesip túri bóten qarıw-jaraqılı adamlar kelse, demlerin qattı alıwǵa da qorqıp, Jumagúldıń betin juwdırmaı jaǵal-jaǵalı menen iske jumsaydı. Olar sóytıp júrip awıl arasındaqı oyqańlardıń,

qarıw-jaraqılı adamlardıń ayırım jigitlerdiń at aldında jipá-jiksiz aydalıp ketiwleriniń gúwası sıpatında qalatuǵın edi. Qaytama belibúkiriygen, shashı paxtaday bolıp aǵarǵan analar eńgezerdey ullarınan ayırılıp jer tayanıp qaladı. Sonı kórip bazda Sánem táwbege keledi. — Qudayım, usınday ǵawasatlı, ǵawǵalı jıllarda ul bermegenińe shúkir. Eger ul bolǵanda tiri kúyigi bunnan da jaman bolıp burınǵısınıń ústine jaman bolar edi.

Awıl arasında: aq patsha qulaptı-mısh, ornına jańa patsha bolıptı-mıs, ol jetim-jesirlerge qol berip, shalǵay jabadı-mıs» — degen ǵawasat tarqaǵalı da biraz waqıt boldı. Onıń nıshanın Sánem menen Jumagúl ele kórgen joq. Bayaǵısı-bayaǵı. Qutımbaydıń esiginde qul bolıwı menen júr. Patsha bolǵan adam qanday? Ádil me, zulım ba? Jurttı jarılqaytuǵın qanday quday? Oǵan kózleri jetpeydi.

Qızı er jetkeli Áyten molla sıyaqlılar sóz salǵanına say súyegi sırqırap: bunday ǵawǵalı zamanda qızbergen kózsiz quday» — dep qaytadan nalis etetuǵın bolıp ta ketti.

Onıń qayǵısın Turımbettiń ayttırap keliwi ǵana jeńilletti. Biraq oǵan qalay birden wáde bererdiń esabın tappay qızı menen ekewi bir kún máwlet sorap alǵan edi. Bunnan kóbirek waqıt sorawǵa jigitti birotala qashırıp alarmız degen qáwip ekewinde de tuwdı. Sorlılarǵa úyinde emin-erkin oylasıw qayda? Tań azannan turıp, dizilisip baydıń úyindegi talabına ketti.

* * *

Sársenbi!!!

Bul ayrıqsha kúsh penen, geyde asa naz benen, aytilatuǵın kún! Usı kúndi tek Jumagúl yamasa onıń anasınıń tańlap alǵan kúni emes, qádim zamanlardan beri qaraqalpaqtıń qızı turmısqa shıǵatuǵın kún. Qız uzatıw ushın hápteniń basqa kúnleriniń hámmesi mırrıq. Sonıń ushın da Sánem bolajaq kúyewine kelesi sársenbini belgilegen edi, wádeli kún jaqınlap kiyatır. Sánem úyin tazalap, barın bazar etiwdiń ǵamın jedi. Ot jaqsań ishi ala tútin bolatuǵın peshsiz ıs basqan qaqırada ne sán bolsın? Bul qaqıra da kóship ketken birewden qalǵan. Sánemniń ırımshılıǵı tutıp, qızın birewdiń láttesi shıqqan

górdey qaқыrasınan uzatqansha, ózleriniń miyneti menen islegen panadan shıǵarǵısı kelip edi, bul ańsatqa túse me? Hár kimnen qalǵan, kógi kúnge kúyip ǵajıǵan taslandı keregelerdi jıynawı tiyis. Qıyın bolsa da solay isledi. Nátiyjede, tóbesine kese tal salıp, ılashıq dúzetip aldı. Pisetinde bar kiyimlerin juwıp jaydı.

Mine, endi qızı usı páskeltek ılashıqtan uzatılmaqshı. Wádeli kún de keldi.

«Toy dese quw bas jumalaydı» — deydi adamlar. Jumalaǵanı qáne? Toy dese-toy. Baxıtqa qaray bet burıw dese bet burıw. Jańa xojalıq ushın kókirek ashıw dese tap ózi. Nege hesh kim kelmeydi? Ekewi dalaǵa gezek penen shıǵıp kelip atır.

Jesir ana menen tiri jetim qız ushın búgingi kún eń baxıtlı kún bolǵanlıqtan olar et jemesek te sorpa ishkeney bolayıq desip bar kiyimlerin kiydi.

Sánem iri gewdeli shırayı qaǵazday adam edi. Basına oraǵan sarı bóz oramalınıń sáwlesine qosımshaishindegi qanday da bir jalınlı debdiwi júzin sargaytqan. Aynaları bolmaǵan soń olar bir-birin túsinisken menen óz júzindegi ızalıqtıń zarpın sezbedi, sezgenlerin bir-birine eskertpedi de. Tekanası bas oraǵan gezde Jumagúl qasında otırıp shaqın sál úlkeytińkiredi. Sánem shetleri qızıl jiyekli qozzaqqa toqılǵan, aq jawlıq jamılıp edi, betiniń solǵanlıǵı da onsha bilinbey, xoshúreyden kelgen, boyshań kempir boldı. Ayaǵındaǵı sherim etigi maylawǵa may tappaǵanına oylanıp otırmastan kókke boyalǵan bóz beshpentiniń sırtınan eki qarı bóz belbewdi buwdı. Bunnan basqa toy kúni kiygendey kiyimleri bolmasa da, anası usıǵan qayıl bolıp masayrap júr. Qızı kúndegi kiyiminde. Onıń da alıp qoyǵan kiyimleri joq. Anasıday iri deneli nashardıń qızarıp pisen almaday júzleri hár nárseni bir qıyal etkende dónip, iri ala kózleriniń qarashıǵı bir ornınan qozǵalmay, qabaǵı úyiledi. Ayaǵına kiyer nársesi bolmaǵan soń, jaqında ǵana Qutımbaydıń hayalı kiyip-kiyip tozdırǵan biyik óksheli, siri gúlmıyıqlı etigin sorap alǵan edi, ol sonı kiydi. Ústindegi bayaǵı gúpisi gúpi, belin sol buwǵanı buwǵan, basında sol pilteli toppı. Anası onıń júris-turısına qarap hám búgin baxıt jolına atlanatuǵının sezip quwanadı,

átteń kiyimin kórip renjiydi. Ózge el úyinen ne kiyim kiyip keldi dep sınaadı-aw, sonda qısılıspasın ayta ber! Biyik ókshe etiktiń de tesik-tesik basların usta tappay ózleri jamap alǵan soń usta adamnıń qolınan shıqqanı belgili, jamawları jabısqan ılayday bolıp tur. Olar nesine oylana bersin? Kiyim tappay júrgenler tek usılar ma, jurtt penen tolı, kúlgen kúlip aytsın, túbinde perzentiniń baxtı jatpay, bargan jerinde tastay batıp, mayday sıńsın! Áne sol úlken baxıt!

Ekewi ne islerin bilmeydi. Bir otıradı, bir turadı. Qońsı-qobalardı aytayın dese kúyew aldap ketetuǵın adam ba dep jáne isenispeydi. Sál jerde dańgara qılıp alsa, keyninen kúyew aynıǵan bolsa, onnan xorlıqlı ne bolsın? Bular jurttay abıraylı emes, basqa jerden qız tapsa keteberedidaǵı.

Bılay-bılay júrgende basları ılashıqtıń tóbesine tiyip eńkeyiwi menen gúybeńlesip sıbırlasadı. Bir waqıtta daladan dúrsildi esitilgendeı boldı. Sánem oǵan qulaq salmastan qızına: — Shashındı juwıp al shıraǵım, adamlar kelse asıǵıs bolar, — dep, shetlerin qıyamaylap, qızıl menen naǵıslaǵan bóz jawlıǵın mańlayına sál-pál túsirińkirep, qızınıń janına qumǵan qoydı.

Jumagúldıń júzi birese quwanışqa bólengendeı, birese renjigendeı qubılıp, anasına ne derin bilmesten, ornınan turdı. Keregege iliwli awız qabaqtı alıp, ernegi jarılǵan sarı ala qırmaǵa azǵana ayran quydı da, únsiz qápelimde, besten tallap órgen toqpaqtay burımın jazdıra basladı: — Apa, seni birge ákete bergende qáytedi? — dedi ol oǵada zarlı ses shıǵarıp. Kempir juwap ornına basın kesesine shayqap-shayqap otırdı.

— Áy, shıraǵım-ay! Sırın bilmegen attıń sırtınan aylanıp bola ma? Óz baxtıńdı gózley ber. Men ólmespen. Jaqsılap ońısp ketseń izińnen-aq baraman.

Jumagúl burımın tarqatıp bolǵan gezde, kempir ornınan jáne turıp, góne sandıq penen boqjamanıń qabatınan shırayı qarawıtıp ketken taraqtı alıp, alaqsınıńnıń üstine qoydı.

— Shıraǵım, shashıń ne degen qalıń. Kisi eline barganda óz taraǵıń bolmasa kútá qıyın. Birewdiń

taragın sındırıp alsañ jáne sóz bolasañ, úh!úh! Bir taraq ápergendey shama bolmadı-aw!

— Ne qılayın, apa, jaman bolsa da usı taraqtı ákete bereyin, — dep Jumagúl mayda tisleri tıp-tiypıl bolğan aǵash taraqtı qolına alıp, iri tislerin barmaǵı menen ısıp-ısıp jiberip, kómirdey qara qoyıw shashına saldı.

Bazda qızı shash juwsa, qolına taraq alıp, onıń shashın tarawǵa qolaylasa qalatuǵın ananıń búgin qalay parasatlı bolıp qalǵanı hayran qalarlıq! Ğaǵırlap qalğan teri dastıǵın alaqsınnıń ernegine qoyıp dastanıp, qızınıń háreketine de qaramay, júzin oǵan kórsetpesten, keń jeńi menen betin jawıp, bir qıyalap jatır. Biraq eki kózinen móltildep shıqqan jas tula bedeniniń erkin ketirip, basınan keshirgen ǵamǵumlıǵın tap túsindegidey kóz aldınan bir márte elesletiwge májbúrledi...

Sonsha jil intizar bolıp kórgen jalǵız perzenti nege tiri jetim bolıp ósti? «Áy, quday sen de kóz joq» — dep bir gúbirlendi de, «Hásige ketsem keshire gör» — dep jaǵasına túpirdi... «Ózim ólip, qızım birotala jetim qalǵanda ne qılar edim?» Jalmawız ákesiniń iyneniń ushınday reyimi kelmes edi. Sonda da quday, saǵan shúkirligim kóp. Bul qurlı jalǵanshıdan palapan shıǵarıp, qanat quyırǵın jetildirsem neni kúseymen? Mine, mine ushıwǵa tayarlanıp otır. Jurtlardıń birazı bir tırnaqqa zar. Nesine qapa bolaman. Ol ózine táselle berip ornınan turdı: «Men perzenti birewden urlap alıppan ba? Quldıń da óz qurdası, biydıń de óz joldası bar. Men de qatar qurbımdı, ózimdey muńlasarımdı jıynayın» — dep kempir dalaǵa shıqtı. Qońsılarının úsh-tórt erkek penen tórt-bes hayal jıynap keldi.

Baydıń hayalı ayıbımdı kisige sóz qılmasın dedi me, yamasa sonsha miynetin jarılqadı ma, keshe ǵana bir ılaq bergen edi. Sánem jıynalıp kelgen qońsılarına sol ılaǵın jetelep kelip kórsetti.

— Usını soya qoyıń.

Qızı anasınıń betine kelmedi. Bolmasa onıń qıyalınsha ılaq soyıw orınsız sıyaqlı. Ol erteń ketip qalsa, anasınıń arttırǵan dúnyasınıń bolǵanı sol, onnan keyin ne kún kóredi? Jalǵız adamnıń awırarısızları bar. Sonı bile tura

soydırmayın degen menen ananıń awzınan lebiz shıqtı. Endi sóz qosayın dese, aq kókirek ananıń kókiregi qabaradı. Kúyew degen de dushpan. Esigine túsirip bolıp, sen úyińde maǵan ne izzet ettiń dep betińe de basa, beriwı de sheklenbegen?...

Bul awılda Jumagúllerdiń jan kúyer aǵayın-tuwǵanları da joq. Tanısıp barǵanday óris tar. Sóytse de kúew ákelgen kiyimlerde kiyip, Jumagúl dalaǵa shıqtı. Kúni menen shıǵırǵan ıssı bolsa da, hawa bir qansha salqın, jańǵa jaǵımlı eken. Aspanda iyneniń ushınday bult joq. Gúllán juldız Jumagúldıń dalaǵa shıqqanına quwanǵanday jımınlasadı. Átirapqa kóz jiberip biraz turdı. Aspandaǵı juldızlarǵa, jańa shıǵıp kiyatırǵan ayǵa tájim etti. Ústindegi kiyimlerin kiygen waqıtta hár kim «qutlı bolsın, shaq eken» degen menen, aynaǵa qarap óz kózi menen kórmegen soń ózin bir túrli sezedi. Aydıń jaqtısı menen shatırash kóyleginiń etegin tómen túsirip, jegdesin qolına alıp, hár jırmashına únilip qaytadan jamıladı. Jáne qıyal etip aynalaǵa kóz taslaydı. Juldızlarǵa tigiledi. Aspannıń batıs jaǵınan bir juldız atılıp, tas tóbege kelip joǵaldı. Shaǵırayısqa juldızlarǵa uzaq waqıt kóz tikken qız óz-ózinen gúbirlendi: —Juldızım joqarı, juldızım joqarı... Tún ishindeqaramawǵa táwbeetken sıyaqlı oń qolı menen kóyleginiń túymesin jazdırıp, kókiregine úsh ret túpirdi: —Tuf, tuf, tuf!

Asıqqan pishinde tez-tez qádem atıp, shańaraǵınan ushqın tárizli jaqtı shıǵıp atırǵan úyge qaray júrdi. Bul shaqqan qádem onıń oyın bólip alaǵadalıqtan ayrılǵan edi. Úyge on-on bes qádemdey qalǵanda jáne irkildi. Artına burılıp edi, kóleńke sıyaqlı birewdiń erip kiyatırǵanın kórdi. »Yapırmay, ańlıǵanın qoymadı«—degen pikir basında qanshelli jıldam tez payda bolǵan bolsa, sonshelli jıldam shıǵıp ketti. Azǵana waqıt irkilip sıǵaladı. Qaltıraǵanday boldı. Jańa ǵana bolǵan qorqınıstı esten shıǵarıp, aspanǵa taǵı da kóz tigatedi. Bul saparı juldızlar jımınlasıp waqtı xoshlıq bildirgendey. Qayıp kórmeytuǵınday aynalaǵa súysine qarap, jazdıń túngi salqın samalın kókiregine toltıra simiredi de, izinen odaǵaylap júrgen kóleńkege kóz qıyıǵın jiberip «shirkin Áyten molla ma yamasa murt

pa?» — dep qáwipsinedi. Kóleńke bul saparı kórinbedi. Dáslepki pátte kórinbegenge súysinip, artına, eki qaptalına aynalıp qaradı da,aldındaǵı úyge súńgip ketti...

Awıldaǵı kámbaǵallar arasında jası úlken de, kátquda da Anar kempir. Onı jaslar da, ǵarrılar da kútá sıylap, barlıq waqıtta oǵan húrmet kórsetetuǵın edi. Jas gezinde oǵada ǵaybar adam bolǵan dep hámme aytıadı. Ernazar alakóz benen bolǵan áńgimelerin sóz etse, jaslar da hayran qalısatuǵın edi. Aqlǵa jetik, óziniń azmaz shayırlıǵı bolǵan soń kóp qızlarǵa da basshı bolǵan. Házir ol qartaysa da óz aqlılı ózinde. Kimde-kim keńes sorap barsa, jatqan tóseginen basın kóterip, bilgen aqlın aytıp, háttteki ruwlar arasındaǵı jánjeldi sheshiwge aralasıp, tek ǵana óz úyiniń ǵamı emes, bir shoq awıldıń ǵamın oylap tilek tileydi eken. Sol ushın da, ruwlaslarınan biri bir jaqqa sapar shıǵıp ketetuǵın bolsa, oǵan jolıqpay ketpes.

Biraq sol jolıǵatuǵınlardıń hámmesi jarlılar. Baylar, bardamlılar onnan xabar da almaytuǵın edi. Soǵan qaramastan Anar kempirdi awılda hámme Analıq kempir deydi. Ol aqlıq balası menen turatuǵın edi. Házir aqlıǵı jigit qatarına qosılıp kiyatır. Aq qapshıqtıń ashlıǵında ǵarrisı da, ulı da, kelini de qaytı bolıp, jalǵız jetimek aqlıqtı oǵan tiri taslap ketken. Anar kempir tuwralı jurtlardıń aytqanlarına isenbey, birazlar talay mártebe úyiniń sırtınan ańlıp, ne aytatuǵının tıńlap ta júredi.

Bir kúni awıllası Mámbetmurat degen kámbaǵal jigit qız alatıǵın bolıptı.

Qurǵır dúnya qanday qıyın! Qanday qashıq! Suwday qolda turmaydı! Quwsań jetkermeydi. Mámbetmuratta usılay oylaǵan menen dúnyadan taq ótiw ańsat pason ol jóninde umıtıp tek qız alıwdı maqset etedi. Anasınıń ólsem asıma jarar degen sıyırın satpasa boydaqshılıq penen kún keshiriwden basqa múmkinshilik qalmaydı. Onı da tek jeńge kóylek ushın satpaqshı bolıptı. «Bul da jaqsı, — dep quwandı óz anası, ele de kámbaǵal jerge shegiń túskenin ayta ber, balam. Bolmasa túgimiz qalmas edi». Mine, sol Mámbetmuratta Anar kempirge oylaspay ketiw iske kesapatın tiygiziwi múmkin dep, onnan pátiya alıp sıyırın bazarǵa tartadı. Sol kúni Mámbetmurattıń óz anasınıan beter Analıq kempir kóp qıynalıp túni menen uyqılamay:

— «Mámbetmurat shıraǵım-ay!
Qalaǵa aman-saw bargay,
Pulı kóp aqılsız adamǵa,
Kók sıyrın dus qılǵay»,

— dep báyıt aytıp eki jaǵasınan qol qyırmay, óreli tańdı kirpik qaqpay atırǵanın esitkenler, awızdan-awızǵa ótkerip júredi. Anıǵında, Analıqtıń Mámbetmurattan kók tiyin dámesi bolmaǵan. Ákelgen sıylıǵın da almaptı. Sol sol eken, Anar kempir awıl arasında onsha abıraysız bolmadı.

Tún ishinde jawlıǵın basına búркеp kirip kelgen Jumagúldıń maqseti de jurıt aytısatuǵın usı Analıq kempirge kirip, sálem beriw hám pátiyasın alıw edi. Saratan ótip hásettiń baslanǵanına qaramastan, qara úydiń ortasınan oyılǵan jer oshaqta qızıl jıńǵıl dástesi menen janıp atır. Jalını shańaraqqa tiyip turǵan ottıń háwirine úydiń ishi ısıp ketipti. On tórt, on bes jastaǵı bala jigit ottıń aptabına shıday almay, shep qolınıń alaqańın mańlayına tutup, otındı ara-tura bır ısırıp qoyadı.

Úydiń keregesine alashalar tutup qoyılǵan. Shańaraqtan basqa jerden heshqanday samal kiretuǵın emes.

Astına eki qat kiyiz tósep Analıq kempir qaq jawırınan jatır. Úydiń ishi qaplaǵan ıssı háwir sirá tásir etpegendey, taramıslanǵan jıńıshke qolı menen betin sál-pál qımtap, ústi-ústine kekirip, hálsiz dawısı menen «Úh janım» — dep zorǵa-zorǵa dem aladı.

Qız kirip kelgende, betine birden ıssı háwir urdı. Sonda da, ol alqımınıń astınan tartıp alǵan qızıl jawlıǵın jazdıra qoymadı. Úyde er bala otırǵanlıqtan ba, oramalın alqımınıń astına qayrılǵan qıyıǵın awzına jaqınlattı. Bala jalań bas otır edi. Ósik shashların ot sharpıǵan baushları sargayıptı. Betleri qıp-qızıl. Eki tulımın ot sharpıǵanı bep-belgili. Ushları kúyrelgen. Qız buǵan kóz astınan qaradı da er balaǵa ot jaqtırmayın dep, kele sala ottı ózi ısırdı. Áteshtannıń sırtınan shıǵıp janıp atırǵan las jıńǵıldıń kóbigin atóshkir menen qısıp oshaqqa qaytarıp saldı. Joqarı kóterilip qaytadan kúl bolıp túsken ushqın úy ishın qaplap ketken edi, olardı sipse menen sıyrıp

oshaqtıń basın jıynaqlastırdı. Kempir jamılıp atırǵan aydıllı kórpeniń bir múyeshi alaqsıńǵa túsip atır edi. Onı armanıraq ısırıp kempirdiń jan-jaǵın qımtastırdı. Kempirdiń kókirek sırdıdısınan ózge heshqanday ses-sıpa esitilmeydi. Qız da, bala da bir-birinen uyala ma, birin-biri sınay ma, hesh qanday ún qatıspadı.

Qız qazan-tabaq betke shıǵıp, qara qumandı suwǵa toltırıp otqa qoydı. «Bunısı durıs. Apam suw dep júriwi itimal. Baǵanadan beri qoyǵanda qaynap turar edi. Qız degen bále ǵoy, birden bile qoydı» — dep oylaǵan Analıqtıń balası sóylemegen menen kelgen qızdıń qılıǵına ishinen quwanıp, jim-jirt.

Kempir álle waqıtta kókiregin basıp, ulınan jıllı suw soradı. Qız asıqpastan úlken qabaqtaǵı suwdan ádep sháńgel qabaqqa, onnan soń sarı zerenge quydı. Onıń ústine qaynaǵan suw quyıp shabıstırıp kempirdiń awzına tuttı.

— Má, sheshe!

Kempir sál ǵana basın kóterip edi, qız qos qolı menen zerendegi suwdı ózi bir urtlap kórdi de, bir qolı menen kempirdiń basın súyedi. Kempirdiń juqa erinleri qayazıp ketken eken. Awzına suw tiygen soń tili gúrmeliwge kelip sestin shıǵardı.

— Qayırqomlıq etip atırǵan qız bala ǵoy!

— Apa, qalay bildiń? — dedi balası qasına kelip.

— Shıraǵım, bilmey qáyteyin, — dedi de kempir demin bólip aldı. — Bilmey qáyteyin, sen bolǵanda kesegge quyıp awzımdı kúydirer ediń. Mınaw qız balanıń hiylesi. Erine xızmet etiwdi de úyrenip qalǵan.

Bul sóz qızǵa unamaǵan bolsa kerek, kempirdiń qırq qatlangan betine tigilgen názerin bir tómen aldı. Ot háwirine shıdamay hám qısqınalıqtan júzi jáne qızardı.

Kempir eki iyninen dem alıp, jáne bir «úh!» degen soń ishtegi debdiwi birqansha jeńillengendey: — Qay balasań? — dep soradı kózin ashpastan.

— Men, — dedi qız sınsıǵan álpayım dawıs penen.

— Meniń kim? Atıńdı, zatıńdı ayt! — dep kempir biraz tirishelenip ketti.

— Jumagúlmen...

— Durıslap ayt. Jumagúl degen biziń awıldıń hár úyinde bar. Nurlıbay! — dedi ol aqlıǵına yamasa kelinlerdiń birewi me? Sen-aq aytıp jibere ǵoy.

Jumagúl ya ákesiniń, ya anasınıń atın aytarın bilmey tıǵılıp qalǵan edi.

— Jesir qatınıń qızı, — dedi Nurlıbay.

Awıldıń adamları kóbinese Sánemdi jesir qatın dep ataytuǵın edi. Soǵan qulaǵı úyrenip ketkenlikten be, yamasa anaw balanıń balalıq etip shının aytqanın kewline keltirmeyin dedi me, Jumagúl ashıwlanbay tınısh otıra berdi.

Kempir aqlıǵına «óydeme, biyádep» — dep Jumagúldiń kewlin almaqshı bolıp edi.

— Zıyanı joq, sheshe, — dep Jumagúl juwap berdi. — Solay ekeni ras, aydı etek penen jawıp bola ma?

— Sánem kelinniń qızımısań?

— Awa.

— He, shıraǵım, jat jerde ákeńniń atın ayta ber. Anańniń atın aytqanıń ayıp boladı.

Jumagúldiń ákesinen kempirdiń xabarı bar edi. Sonda da ol jóninde gáp qozǵamay birazǵa shekem oylanıp jattı. Ústi-üstine jáne kekire basladı. Bir waqıtta qızdıń ne sebep kelgenin túsinip: — Nurlıbay! — dedi balasına. — Dalaǵa shıǵıp tur. Qız apań sennen uyalıp hesh nárese ayta almay otırǵan shıǵar. Bala eglenip turmasthan dalaǵa shıǵıp ketti.

— Jol bolsın, qızım?

Jumagúl áńgimeni neden basların bilmey tıǵıla berdi. Baslaǵanday qolaylı sóz awzına da kele qoymadı. Kempir qızdıń qıyalına jıldam túsindi:

— Ayta ber, qızım. Baǵana apań aytıp ketip edi.

Jumagúl qaltasına qolın suǵıp, qızıl shúberekke túyilgen túyinshigin kempirge usındı.

— Má sheshe, shay alıp ishersen. Búgin ketpekshi usayman. Qızdıń dawısında qanday da bir qayǵınıń izi bilinip, kútá tarǵıllanıp shıqtı.

— Baxtıńdı alla ashsın, qızım. Biraq qay waqıtta da Qaraqalpaqtıń qızı bol. Xalıq hár zamanǵa bir zaman deydi, bul zamanagóy bol degen gáp. Ózim aralasıp kórmesem de esitip jatırman. Buringı patsha qulap, endi qoy üstine torǵay jumalap, jesir qatın mıń qoydı

aydaytuǵın zaman ornaydı desedi jurtt. Sol waqıtta da qurǵır hayal-hayal bolıp qaladı ǵoy...Kempir sál kerilínkirep basındaǵı dastıqqa jawırnın tiregisi kelgenin Jumagúl túsini, basın súyedi. Kempir tiklenínkirep alıp, demin bólip-bólip sóyley berdi.—Qızım, ornı kelgen jerde kútá tartınshaq ta bolma. Men bir zamanları qız bolıp erjetken edim. Zaman ǵawasatlı edi. Xiywa xanı eldi búldirdi. Ernazar alakóz qusaǵan qaraqalpaqtıń jaysań, baslı jigitleri sol xannıń qarsılıǵına tótepkı bere bildi. Biraq biylerdiń alawızlıǵınan ol da qolǵa tústi. Bir jola...bul qıstıń qattı boranlı kúni edi...Qudıqtıń basında suw alıp tursam, xannıń eki jallatı Ernazardı piyada qálpinde qar ústinen jalań ayaq aydap baratır eken. Jigitke reymim túsip, dárriw etigimdi sheship berdim. Ernazar da márt eken. Etikti ala sala qonıshın qayırıp jiberip ayaǵına ildirdi... Sonda ol «Bilmegen ekenmen, qaraqalpaqlardıń márt qızları bar eken»—dep edi...Haqıyqatında da onıń bilmegeni durıs. Qırq qızdıń Gúlayımı, Máspatshanıń Ayparshası, Alpamıstıń Gúlparsını qanday bolǵan. Qaraqalpaqtıń qay qızı da olardan qalıspaydı. Biraq, shıraǵım, qalay bolsa da Ernazardıń sózin hárbir qaraqalpaq qızı esinde saqlawı kerek. Awır kúnlerge márt bolıw dárkár. El ushın jan ayamasań el sıylaydı. Áy, qızım, men ózimtuwralı kóbirek sóylep jiberdim, burın esitken de shıǵarsań...

Ol ernin jıbrılatıp qızdan jáne suw soradı. Tańlayın jibitip sózin dawam etti:—Al, endi sen jáne bir nárseni umıtpa. Márt bolaman dep erińe qarsı turıp júrme. Pirim Biybipatpanıń násiyatın orınla...

Qız kempirdiń hárbir sózin yadlap alayın degendey únsiz tıñlap otır. Kempir óziniń súyegi shıǵıp turǵan qolları menen qızdıń toqpaqtay bilegin sıypap násiyatlay berdi.

Kempir ángimesin úzip taslap jáne biraz waqıt ıńqıldap jattı. Jáne kekirdi:—Háy-háy, janım, jańa jay berdi ǵoy.

—Sheshe, awırıp qaldıńız ba?—dedi Jumagúl kempirdiń ne ushın bunday jaǵdayda jatırǵanın bilgisi kelip.

—Awa, shıraǵım. Esińde bolsın, tústen keyin qásteniń halın sorawǵa bolmaydı. Jumagúl, saǵan jáne bir násiyat, mal shaqınan, adam tilinen baylanadı. Usıǵan itibar qıl...

Jumagúl este saqlayman degendey kempirdiń kúni

menengi sózin maqullap, basın bir shayqadı da:—Yaqshı, sheshe,—dedi. Kempir kem-kem hállenip, Jumagúlge bar tapqan násiyatın aytıp uzaq sóylesip jattı.

—Biykesh!—degen dawıs esitilmegende, kempirdiń sózi ada bolmas edi. Sonda da ol úyde ózin qalay tutıw, qaynaǵalardıǵa qalay iybe etiw, qáyınleri menen qalay dálkeklesiw, kelin bolǵan eliniń qızlarına qalay jeńge bolıwdıń jolların túsindirip úlgerdi.

Kirip kelgen hayal basındaǵı haywanqaslap oraǵan oramalıniń xalqası menen awzın basqanın bilmey-aq qaldı.

—Áy, biyádep,—dedi kempirsinińiri shıqqan shandır murnın girjiytip.—Meniń ústime nege ses shıǵarıp keleseń?! Kelinshek eki qolın aldına qawsırıp, kempirden keshirim soradı:—Bir sapardıǵa keshiriń, enejan.

—Yaqshı, yaqshı. Endi Jumagúldi ertip kete ber. Kúyew balanıń, qudalardıń aldında basılıp qalmań. Meniń jolıma da kúyew bala bir irkilsin,—dedi kempir quwnaq ǵana sóylep.

Bunnan keyin Jumagúl de, kelgen kelinshek te kóp irkilmedi. Analıq kempir aq pátiyasın berip, kórpesin basına jamılıp qádimgi qálpinde jatıp qaldı.

Yarım aqsham awdarılǵan máhálde Jumagúl kúyewdiń qasında kelgen jigittiń artına mingesti. Perzentine haq sapar, haq jol tilewi menen Sánem qala berdi. Qız ketken soń onıń menen hesh kimniń isi bolmay úylerine tarqadı. Endi jalǵızlıq basına túsip biyshara Sánem eki jaǵasın qımtap, úyge kiriwden dús tómenine túsip, iyinleri selkildewi menen jılap jattı.

1. Jazıwshınıń qanday prozalıq shıǵarmaları basılıp shıqtı hám qanday sıylıqlardıǵa miyasar boldı?
2. Jazıwshınıń povest hám romanlarında qaysı dáwir waqıyaları menen qaharmanları súwretlenedi?
3. Jazıwshınıń «Kózdiń qarashıǵı», «Qaraqalpaqnama» romanları qanday máselelerdi kóteredi?
4. «Qaraqalpaq qızı» romanındaǵı Anar kempir kim? Jumagúl ne sebep onıń úyine baradı?

1. Roman waqıyasında sóz etilgen úrp-ádet dástúrlerimizden basqa jáne qanday dástúrler bilesiz aytıp beriń.

2. Ózbekistan qaharmanı T.Qayıpbergenov kórkem ádebiyatımızǵa qanday úles qostı.
3. «Qaraqalpaq qızı» romanındaǵı Jumagúl obrazına sıpatlama berıń.
4. «Qaraqalpaq dástanı» epopeyasınıń ádebiyatımızda tutqan ornı haqqında aytıp berıń.
5. Jazıwshınıń «Qaraqalpaq qızı» roman tiykarında shıǵarma jazıń.

JÁHÁN ÁDEBIYATÍ

ALEKSANDR SERGEEVICH PUSHKIN (1799—1837)

Lirikaları. Pushkin patshalıq Rossiyanıń basqarıwshılıq siyasatındaǵı awır jaǵdayǵa qaramastan dóretiwshilik penen shuǵıllandı. Pushkin ózi jasaǵan zamannıń hár túrli tosqınlıqlarına qaramastan háreket etti hám qıyınshılıqlardı jeńiwge eristi. Nátiyjede dúnya klassik ádebiyatı ushın ájayıp shıǵarmalar dóretti.

Pushkin sonlıqtan da oǵada ullı jazıwshı, shayır, xalıq súygen kórkem sóz sheberi bola aldı.

Pushkin 7—8 jasınan baslap-aq ádebiyat penen qızıǵa basladı. Onıń ákesi ádebiyat penen shuǵıllanatuǵın hám onıń úyiine jazıwshılar kóp keletuǵın edi. Bul jaǵday Pushkinge tásir etti. Ol 8 jasınan baslap-aq, kishkene kólemlı eliklew qosıqlar, pyesalar jazdı. Biraq 14—15 jaslarına shekem gazeta-jurnallarda kóringen joq.

Ol liceyde oqıǵan waqtında oqıw menen birge dóretiwshilik jumısın dawam ettirdi, kitap ústinde kóp hám tereń islewı talantına talant qostı.

1814-jılı «Vestnik Evropı» degen jurnalda birinshi ret onıń «Shayır dostıma» degen qosıǵı basıldı. 15—16 jasar Pushkinniń Liceydegi qosıqları óziniń jasına qaraǵanda ádewir artıq turatuǵın edi. Bul qosıqlarında ol óziniń ótkir talantın kórsetti. «Carskoe selonı eske túsiriw» qosıǵı

buğan ayqın dáliyl bola aladı. Usı qosıqtan-aq Pushkinniń watan súyiwshiligi anıq seziledi. Shayır óz qosıǵında Rossiyanıń ǵárezsizligi ushın bolǵan gúreslerdi, urıslardı, olardaǵı qaharmanlardı eske túsiredi, tariyxtı sholıydı. Usı qosıǵınıń ózinde-aq Pushkin ádebiyat kórinislerin oǵada kóp tájiriyege iye bolǵan jazıwshı uqsap súwretley alǵan.

Pushkin Liceyde kóbinshe muhabbat, doslıq hám basqalar tuwralı jazadı. Biraq, ondaǵı tuwılǵan jerdi hám doslıqtı jırlaw barǵan sayın mazmun jaǵınan kúsheye beredi. Jámiyettegi alǵa ilgerlew, Pushkinniń xalıqqa bolǵan muhabbatı hám ústem kúshlerge bolǵan jek kóriwshiligi qosılıp, Pushkinniń qosıqların ótkirlestiredi.

Ol jámiyet hám mádeniyattı keyinge tartıwshılardıǵa qarsı bolıp, olardıń ústinen kúlip, epigrammalar jasa baslaydı.

Pushkinniń liceydi pitkergen waqtı — dekabristlerdiń jasırın siyasiy jámiyeti shólkemlesken dáwir edi. Mektepti pitkerip, Peterburg qalasına barıp xızmetke kirgen Pushkin turmıs hám siyasiy hádiyselerdi tikkeley óz kózi menen kórdi. Sol dáwirdiń siyasiy hádiyseleri xalıqtı súygen Pushkinge tez hám kúshli tásir etti.

Bul dáwirde Pushkin qosıqlar jazdı. Ótkir siyasiy pikirler menen suwǵarılǵan lirikalıq qosıqlar Pushkin dóretiwshiliginiń tiykarǵı janrı boldı. Liceydi pitkerkennen keyin ol pútkilley ǵárezsiz jolǵa tústi, eliklewshilikten qutıldı, óz qosıqlarınıń mazmunın hám tematikasın bayıttı.

Pushkin lirikasındaǵı tiykarǵı motiv — azatlıq motivinen ibarat. Dana shayır adam balasınıń eziliwine bar kúshi menen qarsılıq etti, onıń oyınsha barlıq baxıt azat bolıwda. Sonlıqtan da, ol úlken ǵayrat hám inta menen sol azatlıqqa talpındı. Pushkin qalada tursa, patshalardıń iplas sarayların, keypi-sapa menen ótetuǵın turmısların kóredi. Ol turmısqa shayır jerkenip qaraydı. Shayır ózin ol jerlerde erkin seze almaydı, qısıladı, sebebi ol jerde tártipsizliklerdi, hár túrli ótirik-óseklerdi, miynetsiz kún kóriwshilerdi kóredi. Usı jaǵdaylardı «Derevnnya» (1819) qosıǵında jazıp, qalaǵa qaraǵanda erkinirek dem alıwı múmkin bolǵan awıldı qarsı qoyadı. Biraq, Pushkin awılda da adamdı adam ezip atırǵan zulımlıqlardı kóredi.

Oysız hám nızamsız jırtqısh boyarlar,
Bunda qaratıp alǵan kóterip qamshı,
Diyqannıń miynetin, mülkin hám waqtın.

— dep jazadı.

Shayırdıń jazıwınsha, diyqanlar ólgenge shekem birew ushın xızmet islewge májbúr etilgen, bunday eriksiz miynet — sonshellı awır, sonshellı kewilsiz, adamdı ólimge jeteleydi. Ğarrı atalardıń beline quwat bolıwı kerek bolǵan jaslar da kisi esigine barıp, qullardıń qatarın toltırıwǵa májbúr boladı.

Shayırdıń «Erkinlik» (1817), «Chaadaevqa xat» (1818) qosıqları oǵada ótkir ideyalar menen suwǵarılǵan.

Ol óziniń «Ertekler» degen qosıǵında Aleksandr I ústinen kúta qattı, ashıqtan ashıq küledi, onı mazaqlaydı, onıń mámleket isi menen qızıqpaǵanlıǵın, sayaxat, oynı-külki, máslik penen ómir ótkeriwin, erkinlik beremen, nızam shıǵaraman degen wádeleriniń ótirik ekenligin áshkaralaydı.

Patshanıń oń qolı bolǵan reyimsiz jáne ideyalardıń hám háreketlerdiń dushpanı bolǵan Arakcheevke qarsı shayır kúshli epigrammalar jazadı. Arakcheewti Pushkin putkil Rossiyanı qısıwshı, jawız, aqlsız, sana-sezimi joq zalım dep ataydı.

«Erkinlik» odası (1817). Bul qosıq — Pushkinniń ótkir lirikalarınıń arasında eń bir áhmiyetli orındı iyeleydi. Pushkin bul qosıǵında azatlıqtı maqtap zalım patshalardı jek kóretuǵınlıǵın ashıqtan-ashıq bildiredi. Sonıń menen birge Pushkin urıp-soǵıwlar astında júrgen, bul zulımlıqlardıń qıyınshılıqların kórgen adamlardıń kóterilishilik ruwxın da túsine aldı. Usı «Erkinlik» qosıǵında:

Jawız patsha — jurttı soráǵan zalım,
Jerkenishim, tajińa, taxtıńa, saǵan,
Saǵan hám naslińe darısa ólim,
Úlken quwanış bolıp kóriner maǵan.

— deydi shayır.

Qosıqtıń sońında shayır tek bir ǵana patshaǵa emes, al barlıq patshalarǵa qarap, olardı eskertip, keleshek olar

ushın emes ekenligin eslerine saladı, ezilgen, búlingen qullardı mártlik penen bel buwıp, kóteriwge shaqıradı:

Jáhán zalımları titreń qorqıwdan,
Siz bolsa — ezilgen qullar toparı,
Kóterilińler jańgırtıp maydan.

Álbette, bul sózler tek ǵana Napoleongá yamasa francuz qulına, Aleksandrgá yamasa rus qulına ǵana emes, al jáhán Napoleonlarına, jáhán Aleksandrlarına — atılǵan oq, jáhán qullarına, ezilgen adamlarǵa — jalınlı shaqırıq. Bul Pushkin zamanı ushın oǵada úlken pikir.

«Chaadaevqa xat» qosıǵı. Petr Chaadaev óz dáwirindegi aldınǵı qatarlı adamlardan bolıp esaplanadı, ol krepostnoy-lıq Rossıyanı áshkaraladı, azatlıqtıń tárepdarı boldı. Pushkinniń siyasiy kózqarasınıń qáliplesiwinde Chaadaev úlken rol oynadı.

Bul qosıq 1818-jılı Pushkinniń Chaadaevqa jazǵan xatınan ibarat bolıp, bul qosıǵında shayır óz dostın «kewildin jalınlı pikirlerin watan ushın arnayıq» dep shaqıradı, «azatlıqtı asıǵıp kútip júrgenligin» bildiredi, «azatlıqtı qálegenlikten qarap turmay háreket eteyik» — deydi. Rossıyanıń uyqıdan oyanıwına, baxıt quyashınıń shıǵıwına isenim bildiredi, watan ushın etken xızmetkeriniń bosqa ketpeytuǵınlıǵın túsindiridi:

Pushkinniń romantikalıq poemaları. Oń túslikte súrginde Pushkin bir neshe poemalar jazdı. Shayır tiykarınan poemalar jazıwǵa 1812—1813-jıllarda kiriske edi. 1813-jılda ol «Monax» degen poemasını jazǵan, biraq ol biziń dáwirimizge kelip jetpedi.

1820-jılı «Ruslan hám Lyudmila» poemasını jazıp pitkeredi. Bul shıǵarmanıń maydangá keliwi ádebiyat tarawında shawqım súrenlerdin, talas-tartıslardin payda bolıwına sebepshi boladı. Sebebi, bul shıǵarma sol dáwirdegi rus ádebiyatına pútkilley jańa bir waqıya edi, bul shıǵarma sol dáwirdegi rus ádebiyatına poema janrın dóretiwde jańa dáwirdin baslanıwı edi. Pushkin bunda ústem ádebiyattin «nızam hám qaǵıydalarına» baǵınbay, shıǵarmaǵa xalıqtin jay janlı tilinen alınıǵan sózlerdi qorıqpay kirgeze biledi. Qaharmanlardı hár túrli tereń

keshirmeler menen beriwge tırsadı. Awızeki ádebiyatqa súyenip, onnan kóp náirse aladı. «Ruslan hám Lyudmila» shıǵarmasında bay folklor materialların qaytadan islep, kópshilikke usınadı. Ol dawirde Jukovskiydi eń ullı jazıwshı, onnan heshkim ótip kete almaydı-deytuǵın edi. Sol jazıwshı da «Ruslan hám Lyudmila»nı oqıp, Pushkinge óziniń súwretin beredi, «Jeńgen shákirtke — jeńilgen ustazdan» — dep jazıp ta qoyadı. Solay etip, Pushkin «hesh jazıwshı ótip kete almaytuǵın jazıwshı» dan ótip ketip, ustazın jeńedi.

Súrginde júrgende Pushkin, oń túslik romantikalıq poemaları dep júrgiziletuǵın kóp poemalar jazdı. Ol poemalardan eń kórneklileri «Kavkaz tutqını» — 1821-jılda jazılǵan. «Aǵayınli qaraqshılar» — 1822-jılı jazıp pitkerilgen. «Baqsha saray fontanı» — 1823-jılda jazıp pitkerilgen, «Cıganlar» — 1824-jılda jazıp pitkerilgen.

Bulardıń barlıǵında Pushkin 1817 — 1820-jıllar arasında jazǵan siyasiy shıǵarmalarındaǵı pikirlerin alǵa rawajlandıradı. Qaharmanlar arqalı kúshli túrde azatlıqqa umtıwshı, eski turmıstan bezgen adamlardı kórsetedi.

Shayırdıń nusqawınsha Kavkaz tutqını hám Alekolar burın dvoryanlar arasında tárbiyalanıp, erteńgi kún ushın heshqanday paydası joq turmıstan jiyrengen. Olar basqa erkin, jay, haqıyqıy turmıs izleydi. Sonıń menen jámiyettiń aldınıǵı pikirlerin óz boyına sińirgendey boladı.

Kavkaz tutqını dvoryanlar turmısınıń jerkenishli jaqaların — uyatsızlıq, talas — tartıslar, jaramsızlıqlar, zulımlıqlar, qıyanetlerdi áshkaralaydı, onnan bezedi. «Cıganlar»dıń qaharmanı Aleko da tap sonday.

Olardıń barlıq turmısların anıq jazıw arqalı Pushkin ústem klastıń jasalmalı turmısına, eski tártiplerge, erksizlikke kúshli qarsılıq bildiredi. Onıń qaharmanları azatlıq izleydi. «Kavkaz tuitqını» nda Pushkin bılay deydi:

Dúnyadan jiyrengen tábiyat dostı,
Taslap ketti óziniń tuwǵan úlkesin,
Uzaq úlkelerge ketti qıdırıp,
Erkinliktiń jariq sáwlesin!»

«Cıganlar»daǵı Aleko da «azatlıqtıń jariq sáwlesin izlep, búrińǵı ortalıqtan ayrılıp shıǵıp ketedi. Bul qaharmanlar

qaladan uzaqtağı jay xalıq turmısın kóredi. Aleko cıganlar arasında júrip, olardıń turmısın dvoryanlar turmısı menen salıstırıp qaraydı.

Dvoryanlar turmısına qarama-qarsı túrde cıganlardıń turmısında adamlar azat, aspan jarıq, turmıs kewilli ekenligin túsinedi.

Pushkin bulardan basqa Kavkazdıń cıganlar kóship júrgen Bessarabiya shólleriniń kórkem tábiyatın, jaǵımlı, adamdı kewillendiriwshi kórinislerin sheberlik penen súwretlep, bulardı da dvoryanlarǵa, ústem klaslarǵa qarsı qoyadı.

Pushkin poema dóretiwde bargan sayın ósip baradı. «Cıganlar» day romantikalıq poema dóretiwde ol júdá joqarı basqıshqa kóteriledi, shın realistlik baǵdarlarǵa iye boldı.

Qalay bolsa da, Pushkin óz poemalarında qosıqlarındaǵıday eskilikke qarsı pikirlerin bildirdi, baxıtlı, azat hám shın mánidegi adam turmısı tuwralı qıyal etedi. Bunıń ózi-aq Pushkin dóretken romantikalıq poemalarınıń maǵızın kútá anıq kórsetip turadı.

Pushkiniń dramalıq shıǵarmaları. Tariyxtan jaqsı xabarı bolǵan shayır 1824-jıldan baslap tariyxıy temalarǵa qızıǵıp, tariyxıy hádiyselerdi súwretlewge kirisedi. Sebebi, ol tariyxıy temalarda da patshanıń xalıq penen baylanısı, kópshiliktiń kúshi, patshınıń zulımlıqları sıyaqlı máselelerdi anıq kórsetiw múmkinshiligine isendi. Al, bunday máseleler Pushkin dáwiriniń eń áhmiyetli máselelerinen edi.

1824-jıldıń aqırında «Boris Godunov» atlı ataqlı saxnalıq shıǵarmanı jazıwǵa kirisedi.

Bul shıǵarmadaǵı obrazlardı beriwde Karamzinniń «Rossiya mámleketiniń tariyxı» degen shıǵarmasınan paydalanadı. Biraq, siyasiy ideologiyalıq jaqtan Karamzinge ermey, ózinshe jol tuttıá. Bul tragediyasında Boris Godunov patshalıq etip turǵan dáwirdiń oǵada tań qalarlıq kartinasın bergen, ol dówirdegi feodallıq qurılısqa tiykarlangan turmıstı, onıń túrli wákillerin súwretlegen Pushkin—qaharmanlardı oǵada hár tárepleme etip kórsetedi. «Hár adam ózinshe súyedi, jaman kóredi, qayǵılanadı, quwanadı» degen sózdi qaǵıyda etip aladı, usı

qağıydanıń tiykarında dóretken qaharmanlarınıń obrazların hár tárepleme súwretlep, túrli jaǵdayda kórsetip beredi.

Pushkin óz shıǵarmalarında tariyxıy dáwirdi súwretleydi. Shıǵarmadaǵı qaharmanlar Boris Godunov, Samozvanec (ózine basqa adamnıń atın taǵıp, men sol adamman dewshi adam), Dmitriy Shuyskiy hám basqalardıń barlıǵı Pushkinniń jazıwınsha hukimet basına shıǵıwdı maqset etip alǵan, sol maqsetke erisiw jolında qanday jol bolsa da qaytpaydı, olar ózimshiller, usı tilek hám usı qásiyet olardı hár túrli jinayatqa súwreydi, olar xalıqtı aldaydı, oǵan qıyanet etedi, sonlıqtan Pushkin olarǵa qarsı narazılıq bildiredi, jek kóredi, xalıqqa súyenip, xalıq mápin oylaw pikirini ilgerilededi. Xalıq kúshine isenedi, shıǵarmadaǵı waqıyalardıń barlıǵında da xalıq sheshiwshi kúsh sıpatında kórsetiledi.

«Boris Godunov» tragediyası rus dramaturgiyasında oǵada úlken tabıs boldı. Sonıń ushın Nikolay I shıǵarmanı basıwǵa hám saxnaǵa qoyıwǵa ruxsat etpeydi, «dúzetip» tariyxıy povest yaki romangá aynaldırsa, bastırıw múmkin, deydi. Pushkin bunday dúzetiwge kónbeydi. Pushkinniń bul shıǵarmanı doslarına oqıp beriw de qadaǵan etedi. Pushkinniń tınbay háreket etiw arqasında 1830-jılı baspaǵa ruqsat etedi.

Pushkin birqansha dramalıq shıǵarmalar dóretti. Bular «Kishkene tragediyalar» dep júrgiziledi. Sebebi, bul shıǵarmalar kishkene kólemlı, ishinde waqıyaları tragediyalı edi. Olardıń eń mańızlıları: «Sarań rıcar», «Mocart hám Saleri», «Chuma waqtındaǵı toy» ham t.b. Bul shıǵarmalarında adam balasınıń jaqsı qásiyetleri ushın, sútxorlıq, óz mápin oylaw, óz mápi ushın jinayatlı joldan da bas tartıwshılıq sıyaqlı jaman qásiyetlerdi qattı áshkaraladı.

Prozası. Poeziyada ǵana emes, prozada da Pushkinniń tutqan ornı úlken. Ol birinshi ret prozanı turmısqa jaqınlastırdı, onıń tilin xalıqqa túsiniqli etip, artıq, júzeki sózlerden tazaladı.

Pushkin geypara jazıwshılardı usap, tek ústem klass wákillerin ǵana súwretlep qoymastan, jámiyettiń túrli qatlamların súwretleydi. Proza tarawındaǵı Pushkinniń

ádebiy xızmeti tiykarınan 1826-jıllardan baslanadı. Eń birinshi prozalıq shıǵarması «Ullı Petrdıń arabı» povesti. Biraq, povesti jazıp pitkermegen. 1830-jılda Boldinoda — «Belkin povestleri» degen ulıwma at penen gúrriń, povestler toplamın jazdı.

Bul toplamǵa «Tabıtshı», «Stanciya gúzetshisi», «Diyqan qızı», «Metel», «Boran» degen shıǵarmaları kiredi.

Bul shıǵarmalardı dóretiwde Pushkin xalıqtıń qızıqlı gúrrińlerinen paydalandı. Boldinoda turǵan waqtında óziniń diyqanlar turmısı tuwralı kórgen-bilgenlerin áńgime etedi. Jámiyettegi eń kishkene, tómen xızmet iyeleriniń «úlkenler» degiturpayılıq, reyimsizlik, insapsızlıq, namıssızlıq, óz mápi ushın hárqanday jamanlıqtan bas tartpawshılıq, hámelparazlıq usaǵan jaǵdaylardı ashıp taslaydı.

Pushkinniń Nikolay I dáwirinde qanday jolda bolǵanlıǵın, zalımlarǵa sheksiz qarsı bolǵan pikirlerin izshillik penen tarqatıwshı ekenligin usı gúrrińlerinen kóriwge boladı. Pushkin prozalıq shıǵarma dóretiwde alǵa ilgerilep, «Dubrovskiy», «Kapitan qızı» shıǵarmaların dóretti.

«Dubrovskiy» 1832 — 1833-jıllarda jazılıp, Pushkinniń óliminen soń baslǵan. «Kapitan qızı» 1835-jılda jazılıp, 1836-jılda basılǵan.

«Dubrovskiy»de ústem klass wákillikleriniń jábir-zulımlılıqların, ońbaǵanlıqların jazadı. Shıǵarmanıń bas qaharmanı Troekurov minez-qulqı jaǵınan jaman, aqıl jaǵınan shegeralangán, mádeniyatsız bir adam.

Shıǵarmada usınday unamsız tiptegi adamlar sın astına alınadı.

Jazıwshı óziniń«Boris Boldunov» tragediyasındaǵıday, «Kapitan qızı» povestinde de tariyxqa kóz jiberedi. Tariyxtan óz dáwiriniń aktual máselelerine juwap beretuǵın hádiyselerdi tawıp, keń xalıqqa kórhsetip beredi.

Ol Pugachev kóterilisiniń tańlap aladı. Bunı tereń úyreniw ushın Pugachev háreket etken jerlerge baradı. Material hám faktlerden Pugachev kóterilishiniń tosınnan bolǵan waqıya emesligi málim boladı. Kóterilishilerdiń Ural boyı kazakları, ruslar, tatarlar, bashkirler, chuvashlar hám basqa da usınday xalıqlardan toplanıwı da diyqanlardıń pomeshikler, dvoryanlar ústemshiligine qarsı barıwı da onıń qanshelli úlken áhmiyetke iye ekenligin kórsetedi.

Pushkin usı waqıyanı jaza otırıp, kóterilistiń hám usı kóterilis baslıǵı Pugachevtiń kúshin kórsetedi.

Pugachevtiń háreketin «reyimsiz, biymáni háreket» dese de, Pugachevqa bolǵan kóz qaralarında ózine tán joldı tuttı.

Pugachev Pushkinniń kórsetiwinshe kúshli, jigerli hám jaqsılıqqa jaqsılıq ete alıwshı adam. Grinevtiń etken kishkene bir jaqsılıǵın eskerip, Pugachev onı ólimnen saqlap qaladı, súyiklisi Mariyanı Shvabrinniń qolınan qutqarıp beredi.

Jaqsılıqtı bilmeytuǵın, pámsiz, menmen adamlarǵa Pugachev reyimsiz, qattı qollı adam. Pugachev óziniń basqa jaqları menen Pushkinniń ózine jaqın. Olay bolsa, Pushkin patshanıń kózqarasına qarsı Pugachevtiń ózine de jańasha kóz qarasta boldı, onıń shın adam ekenligin kórsetti. Pushkin ulıwma ezilgenlerge úlken hürmet penen qaradı, olardı súykimli boyawlar menen súwretledi.

30-jıllarda Pushkinniń prozalıq shıǵarmaları menen qatar, xalıq ertekleri tiykarında shıǵarmalar jazdı. «Altın qoraz ertegi», «Balıqshı menen balıq ertegi», «Pop hám onıń xızmetkeri» erteklerinde dáwirdiń haqıyqatlıǵın asıq súwretleydi. Xalıq ertekleri motivinde jaǵımlı etip jazılǵan bul shıǵarmalarda kópshilik tárepinen súyip oqıladı.

Eskertkish

Bir eskertkish saldım ayta júrgendey,
El soqpaǵın shóp baspaydı olmanda,
Aleksandr minarasın mensinbey,
Basıp ozıp, bálent shıqtı onnan da.

Men ólmeymen,-mázi meniń denemdi,
Topıraq basar, sózim jasar biraqta,
Jalǵız shayır qalsa aylı álemde,
Men qalarman bólenip dańq-ataqqa.

Ullı Rusqa keter atı-hawazam,
Til pitkenniń bári men der ondaǵı,
Goshshaq slavyanniń áwladı, finn hám,
Bul jabayı tungus, qırdıń qalmaǵı.

Uzaq waqıt meni ardaqlar xalıq,
Sózim kóp jaqsılıq oyattı elde.

Qısqı kesh

Qoyıw qara dumanda,
Ay aqırın júzedi,
Hásiretli keń daláğa,
Hásiretli nurın tógedi.

Qısqı jolda kewilsiz,
Úsh qosaq júyrik jeledı,
Jıńgırlap muńlı qońırawlar,
Sharshawlı ses beredi.

Qosıǵınan yamshiktiń,
Esitiler tanıs bir nárse,
Geyde tuwlap tolqınday,
Titiretpe salar kewilge.

Ot joq, úy joq, meńirew,
Kewilsiz qarlı túpkirde,
Tek meni qarsı aladı,
Ala baǵana hár jerde.

Teńizge

Xosh bol azatasaw tábiyat kúshi,
Sen meniń aldımda eń sońǵı sapar,
Kók tolqınıń kóz aldımnan ótip tur,
Qúdiretli sulıwlıǵıń jarqırar.

Dostıń uwayımlı qayǵırıp turıp,
Xoshlasar aldında sózińdey aytqan,
Shaqırǵan sesińdi muńayıp turıp,
Sońǵı sapar ózim esitip turman.

Árman kóriw edi, men seni kórdim,
Qanshelli kóp júrdim jaǵalarıńda,

Ishtegi sırlarım tınıshlıq bermey,
Únsiz qapalıqlar boldı oyımda.

Seniń dawısıńdı, shaqırǵanıńdı,
Túpsiz tereńlerden shıqqan sesińdi,
Astan-gesten bolǵan tolqınlarıńdı,
Qanday jaqsı kórip súer edim men.

Balıqshılarıńnıń áziz jelqomı,
Seniń qálewińshe qalsalar aman,
Bir máhál asawday burqasınlasań,
Júzlep korabller ǵarıq bolar saǵan.

Tutqın

Ǵam qápeste eriksiz ósken jas búrkit,
Temir torlı qarańǵı jayda otırman,
Meniń muńlı dostım áynek aldında,
Qanat qaǵıp, qandı shoqıw qástında.

Shoqıp taslap, áynekke ol qaraydı,
Meniń menen bir oyılıǵa usaydı,
Maǵan qarap dawıslap ol shaqırıp,
«Ushayıq, qáne júr!» demekshi boladı.

Erikli qus bız, alǵa dostım, alǵa!
Bult artınan aǵarǵan tawlarǵa,
Teńiz sheti kótergen jaǵalarǵa,
Qıdıramız, onda samal... hám men ǵana.

Sibirge xat

Sibir kánleriniń meńirew tórinde,
Beldi bekkem buwıń, harıp-talmańlar,
Eńbegińiz esh ketpeyditúbinde,
Nabit bolmas asqar biyik ármanlar.

Úmitiń joldasıń bolar bundayda,
Túpkir túnekte hám ol quwat berer,

Qapa kewil sergip, kúsh enip boyğa,
Waqtı-sáti menen kútken kún keler.

Siz jatqan azaplı qápes-zindangá,
Erkin dawısım qáytıp esitise jańla,
Soytıp tas qamaldı qaq jarıp sonda,
Barıp jeter bir kún doslıq, muxabbat.

Qápes qıyrap, kisen qulpı ashılıp,
Azatlıq únilip esigińizge,
Júzińizge jaqtı sáwle shashılıp,
Tuwısqanlar qılısh uslatar sizge.

1. Shayır ótkir siyasiy pikirler menen suwǵarılǵan lirikalıq qosıqların qay jerde jazǵan edi?
2. Pushkinniń qaysı dramalıq shıǵarmalarında tariyxıy adamalar obrazı súwretlenedi?
3. Shayır prozalıq shıǵarmalarında qanday mazmundaǵı waqıyalardı sóz etedi?
4. A.S. Pushkin qanday poemalar jazdı? «Ruslan ham Lyudmila» poemasınıń mazmunın aytıp beriń.
5. «Teńizge», «Sibirge xat qosıqlarınıń ideya-tematikası neni sóz etedi? Túsinigińizdi aytıp beriń.

1. A.S. Pushkinniń balalıq dáwiri qalay ótken, ómir jolı haqqında aytıp beriń.

UILYAM SHEKSPIR (1564–1616)

Shekspirdiń ómir bayanı bizge tolıq málim emes. Oǵan bolǵan qızıǵıwshılıq tek XVIII ásirlerden ǵana baslandı. Shekspir óz dóretiwshiliginde ózine shekemgi ullı jazıwshılardıń jetiskenligin qabıl ete otırıp, olardı oǵada tereńlestirdi, dramaǵa kúshli poetikalıq mazmun kirgizdi. Óziniń usınday dóretiwshiliginiń kúshliliginen hám sheberliginen ol sol waqtıń ózinde-aq kópshiliktiń dıqqatın awdardı. Onıń shıǵarmaları óz dáwirin basıp ótip, ájayıp kórkemligi, tamashagóylerge tásirsheńligi menen biziń dáwirimizde de úlken dańqqa iye boldı.

Uilyam Shekspir 1564-jılı 23-aprelda Angliyanıń Oraylıq jerinde Stratford qalasında tuwıldı. Shekspirdiń tuwılǵan qalası hám ósip, er jetisken jeri usı waqtqa shekem jaqsı saqlanǵan hám onda házir Shekspirdiń muzeyi ornatılǵan. Shekspirdiń ákesi Djon Shekspir bay sawdager adam bolǵan. Hátte Stratfordta birneshe mártebe belgili xızmet orınlarına saylanǵan. Mısalı, ol qalalıq keńestiń aǵzası, qala meri bolıp ta húrmetli orınlarda isleydi. Stratford qalasında «Grammatikalıq mektep» (7 jıllıq) bolıp, bul mektepte latin, grek tilleri oqıtılatuǵın edi. Shekspir de usı mektepte oqıǵan. Oqıwdı pitkergenshe ne menen shuǵıllanǵanı málim emes.

Stratford qalasınıń átirapı qalıń toǵaylıq, tábiyattıń sulıw kórinislerine kútá bay edi. Sonlıqtan da, Shekspirdiń jaslıq waqtı tábiyattıń sulıw kórinisleri arasında ótti, usınıń ózinen-aq onıń peyzajlardıń sulıwlıǵına qızıǵıwı, xalıq tilin, naqıl-maqalların, sonday-aq anglichan folklorın hayran qalarlıq dárejede ózlestirip alǵan. 1587-jılı Shekspir Londonga baradı, Londonga barıwınıń tiykarǵı sebebi onıń teatrǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵınıń artıwınan bolıwı múmkin. Shekspirdiń ákesi qamalıp, jas jigit úlken xojalıqtı asırawına tuwra keledi.

Paytaxtqa kelgen jas jigit dáslep, hárqanday iske urınıp kóredi. Ómirbayanınıń kórsetiwinshe ol, teatrǵa tamasha kóriw ushın kelgen baylardıń birqansha jıllar atbaqqıshı bolıp uslegen, keyin sufler artist, rejissyordıń járdemshisi, soń teatr direktorı bolıp jetisken.

1599-jılı «Globus» degen at penen teatr shólkemlestiriledi. Taza shólkemlesken bul teatrda Shekspirdiń pyesaları izlizinen qoyıla baslaydı.

Shekspir óz ómiriniń aqırında tuwılıp ósken awılına kelip úy jumısı menen shugıllanadı. Jazıwshı 1616-jılı 52 jasında qaytı boladı.

Ol birqansha poema hám lirikalıq qosıqlardan basqa 37 pyesa dóretken. Onıń dóretiwshiligi úsh dáwirge bolinedi:

Birinshi dáwirde (1590 — 1600) ol komediyalar hám tariyxıy xronikalar jazǵan. Oǵan «Jazǵı tündege tús», «Veneciya sawdageri», «Bolmaǵan nárselerden birtalay ǵawırılı», «Sizge bul qalay unaydı», «On ekinshi tún», xronikalardan «Genrix VI nıń birinshi, ekinshi hám úshinshi bólimi, Richard III», «Richard II», «Genrix IV», «Genrix V», tragediyalardan «Romeo Djuletta», «Yuliy Cezar». Birinshi dáwirdegi shıǵarmaları tereń optimizm, jarqın quwanışlı elementlerdiń basımlılıǵı menen xarakterlenedi.

Shekspir óz dóretiwshiliginiń ekinshi dáwirińde (1600 — 1608-jıllar arasında) turmıstıń áhmiyetli tariyxıy mashqalaların ortaga qoydı. Bul dáwirde ol «Gamlet», «Otello», «Makvet», «Korol Lir», «Antoniy hám Kleopatra», «Korılan» hám «Timon Afinskiy» tragediyaların jazdı.

Úshinshi dáwirde (1608 — 1613-jıllar arasında) Shekspir tragik-komediyalar jazdı. Bular «Perikl», «Cimbelin», «Qıs ertegi», «Boran» shıǵarmaları. Shekspir ómiriniń aqırlarında keyingi shıǵarmalarına kewli tolmay, erkin ráwishte óz pikirin bayan ete almaǵanlıǵınan pútkilley jazbay qoyadı.

«**Gamlet**» Bul pyesa 1601-jılı jazıldı. Pyesa tek Shekspirdiń gana emes, ol dúnya ádebiyatınıń eń ájayıp talantlı shıǵarması bolıp tabıladı. «Gamlet» tragediyasınıń negizgi mazmunı erteden kiyatırǵan ańızlıq syujettiń tiykarında júzege keledi. Álbette, Shekspir eski syujetti islep shıǵıw menen sheklengen joq, ol oǵan jańasha

mazmun, jetilisen kórkem forma berdi, filosofiyalıq, psixologiyalıq baǵdarın kúsheytti, sóytip, pyesada óz waqtındaǵı Angliyanıń jaramsız kartinaların danıshpanlıq penen sáwlelendirdi. Birneshe obrazlardı shıǵarıp taslap, olardıń ornın basqa obrazlar menen tolıqtırdı.

Tragediyanıń qısqasha mazmunı tómendegishe:

Gamlet Daniya korolınıń balası. Ol Germaniyanıń, mádeniy orayı Vittenberg universitetinde oqıǵan. Korol barda uyqılap jatqanda onıń inisi óziniń juwha adamların jiberip, taxttı iyelew ushın aǵasınıń qulaǵına uw quyıp óltiredi. Koroldıń hayalın (óz jeńgesin) ózine qaratıp aladı. Bir kúni Goracio, Bernert degen adamlar gúzette turǵanda, olarǵa árwaq kórinedi. Árwaqtıń túri Gamlettiń ólgen ákesi korolǵa uqsaydı. Bul turǵanlardıń ózleri de solay dep shamalaydı. Olar Gamletke usı awhaldı aytıp túsindiredi. Gamlet waqıyanıń aqırına jetiw ushın tünde gúzetke baradı. Gamlet gúzette turǵanda artınan árwaq keledi hám ekewi sóylesedi. Árwaq, Gamlettiń ólgen ákesi bolıp shıǵadı. Ákesi tuwǵan inisi Klavdiydiń eki júzlilik penen qulaǵına uw quyıp óltirgenligin aytadı. Onnan ósh al, óltir, turaqsız, azǵın anańdı óltirmey tınısh tappa dep aqıl beredi de, tań atıwǵa jaqınlaǵanda kózden ǵayıp boladı.

Bunı esitken Gamlet uwayımǵa batadı, qayǵılanadı, heshkimge durıs juwap bermeydi. Ol wázirdiń Ofeliya degen qızına jaqsı kóretuǵın edi. Patshaǵa bul qorqınısh tuwdıradı. Patsha Gamlettiń bunday awhalǵa túskenligin hár túrli jolǵa jorıydı. Patsha wáziri Poloniy Gamlettiń jillilik qálipke túsiwi muhabbattan, ol biziń Ofeliyaǵa ashıq dep túsindiredi. Patsha bunıń anıq ekenligin biliw ushın Ofeliyanı Gamletke jiberip ekewin ushırastradı. Sózlerin tıńlaydı. Olar bunıń sóylesken sózlerine qarap ashıqlıq máselesi jóninde Gamlettiń bunday kúyge túspegenligin, al onıń oyında basqa bir úlken máseleniń bar ekenligin ańlap qattı qorqa baslaydı. Óziniń wázirine bunnan saqlanıw kerek ekenligin, onıń qorqınıshlı is etetuǵınlıǵın aytadı. Ekewi oylasıp bir sebep penen Gamletti Angliyaǵa jiberip, joq qılıwdı maqul kóredi. Gamlet jaqsı aktyor hám muzıkant edi. Ol saxnada oyın kórsetedi. Oz oyında ákesiniń qalayınsha ótirilgenligin hám onıń kim

tárepinen óltirilgenligine shekem kórsetedi. Oyındı kórip otırǵan korol óziniń háreketin bilip ashıwlanıp, shıdamsızlıq penen saxnadan shıǵıp ketedi. Angliya patshasına «Gamleti oltiriwdi, eger ol tiri júirse meniń ómirim qáwip astında» — dep jamanlap astırtın xat jazadı. Gamlettiń eki satılǵan dosları Rozenkranc hám Galdeshterndi onıń qasına qosadı.

Gamlet keterden burın, anasınıń shaqırtıwı boyınsha ońashada anasıńa keledi. Gamlet óz anasınıń hújdansızlıǵın, onıń buzaqılıq etip, hiyleker, dańq qumar adamnıń sózine erip, ómirlik joldasın óltirgenligin betine basadı. Anası Gamlettiń bet alısınan hám háreketinen qorqıp, adam shaqıradı. Usı waqları bular ne aytar eken — dep gilem artında jasırınıp turgan Poloniy «beri kelińler, korolevanı oltireyin dep atır», — dep baqıradı. Gamlet shaqqanlıq penen artına qarap gilemniń artındaǵı qıymıl-daǵan adamǵa óziniń nayzasın uradı. Poloniy óledi. Gamlettiń janına eki adam qosıp Angliyaǵa jiberedi. Gamletler ketip baratırǵanda, teńiz qaraqshılarınıń talawshılıırına dúwshar boladı. Qaraqshılar menen urısta ol úlken erlik kórsetedi. Koroldıń Gamletti óltiriń degen qaǵazın qolǵa túsirip alıp, onıń ornına «baratırǵan ekewin tiriley jerge kómińler» dep jazadı. Ózi korolǵa «aytqanıńız orınlanıp, óltiriwge tiyisli adamlar óltirildi, Gamlet tez waqt ishinde Daniyaǵa qaytadı» — dep xat jazadı hám tezden ózi de Daniyaǵa keledi.

Bul waqıtta basqa jaqta tárbiyalanıp atırǵan Poloniydiń balası Laert keledi. Ol koroldan ákesiniń qunın talap etedi. Korol Laertti aldap aqırı ózi tárepine ótkerip aladı. Ákeńdi óltirgen Gamlet dep bildiredi. Bular Gamlet penen suwǵa ketip ólgen Ofeliyanıń mazarınıń basında ushırasıp qaladı. Patsha bulardı tatıwlastırmaqshı bolǵanday kórinip, ekewin de óltiriwdi oylaydı. Ekewi jekpe-jek urısqa shıǵıwǵa kelisim beredi. Laertke uwanǵan nayza beredi. Bular urısqa waqtında saltanatqa iship turıwǵa sharap tayaplaydı. Anası Gamletke quyılǵan uwdı bilmey iship qoyadı hám óledi. Gamlet uwanǵan nayzasın awmastırıp aladı. Ekewi de jaradar boladı. Laert Gamlettiń isiniń durıs ekenligin hám onıń dushpanı Klavdiy ekenligin aytıp, dáslep Klavdiydiń kozin joyıwı kerek ekenligin túsindiredi.

Gamlet aqırǵı kúshin jıynap nayzasın Klavdiyge uradı. Klavdiy óledi. Laert te penen Gamlet te óledi.

Pyesanıń qısqasha mazmunı usı.

Gamlet obrazı. Gamlet oyanıw dewiriniń gumanistlik ideyaları en jayǵan eski ilim hám eski dúnyaǵa qarsı Vittenberg qalasında oqıydı. Gamlet ol jerde óz dáwiriniń bilimli, aqıl-huwıshlı adamı bolıp jetisedi. Ol qosıq jazadı, muzıka shertedi, deklamaciyalar oqıydı, dene tárbiyasın hám gimnastika jumısların jaqsı kóredi. Dramaıq korkem ónerdi júdá jaqsı kóredi. Onıń artistlerge bergen aqılı, onıń júdá zawıqlı adam ekenligin ashıq kórsetedi. Biraq Gamlet Vittenbergten tek názik kórkem hám sulıwlıq zawıqların ǵana alıp kelmedi, ol ózin qorshaǵan ádalatsız dúnyaǵa, bolıp atırǵan hádiyselerge ótkir sın kózi menen qaraw, haqıyqattı biliwge umtılıw, faktlerge hám olardan shıǵatuǵın logikalıq tájiriybelerge súyenip, haqıyqattı tabıwǵa umtılıw pikirlerin de alıp keledi. Gamlet qurı sózge inanbaydı. Ol hámme nárseni óz kózi menen kóriwge, ras hám jalǵan sózdi ajratıp alıwǵa tırısadı.

Gamlet jeke máptiń bárin jıynap qoyıp, balki jasap turgan jámiyettegi, hátte pútin dúnyadaǵı barlıq jinayatları joq etiw pikirine keledi. Óz wazıypasın ulıwma adamzattıń. baxtı ushın orınlawǵa, zulım, dushpanlıq, ádalatsızlıqlardı joq etiwge, jámiyettiń basına qáwip tuwdırıwshı sebeplerdi joq etiwge hám túsiniwge háreket etedi. Klavdiy menen güreste onıń jaman pikirli sarayın hám buzıqshılıǵın, eki jüzli adamlardı payda etken tártip hám sociallıq jagdaylar menen güresiw dárejesine jetkermekshi boladı.

Ádalatlı filosof Gamlet waqıyalardıń ishine kirgen sayın bilmegen nárselerin biledi. Saray átirapındaǵıların iplashlıq, jawızlıǵın kóredi, adım sayın iplashlıqlardı ushırata beredi. Bir waqları hámmeden abzal, pakize, taza niyetli dep oylaǵan óz anası kóz ashıp kórgenlerin, turaqsızlıq etip, tez waqtıń ishinde umıtıp jiberedi. Kúyewi alıp bergen gewishti kiyip, tozdırmay-aq, jaramsız, jawız, biymaza, adamǵa turmısqa shıǵadı, óziniń jeńiltekligin, biypayanlıǵın, dayeksizligin kórsetedi. Al, taza, pákize, shad kewilli názik Ofeliya bolsa, Gamlet bir waqları onı súyedi, oǵan tereń muhabbat qoyadı, biraq saray tárbiyasınıń tásiiri astında ósken qız tómen, ushqalaq, jeńiltek, qorqaq, júreksiz,

hújdansız, óz maqsetine bolğan güreske uqıpsız námárt bolıp shıǵadı.

Gamletten qáwipsingen atası Poloniydiń «jaramsız násiyatlarına» qulaq qoyadı. Gamlettiń niyetin bilip, beriwge kewil qoyadı. Ol Gamlettegi tereń tragediyanı sezbeydi, bunnan keyin Gamlet Ofeliyaǵa qattı narazı boladı. Poloniydiń bunday moyınsınǵan quralına jek kóriwshilik kázqarası penen qaraydı. Keleshekte onnan óz anamnıń portreti shıǵadı dep gúmanlanadı. Qıynalıwına qaramastan, onı júreginen shıǵarıp taslaydı.

Basqa saray adamları qanday edi? Olar eki jüzli, satqın, hiyleker hám ótirikshi edi. Gamlet óziniń jaslıq waqtındaǵı dostı Geldenshtern hám Rozenkrantiń satqınlıǵın, dushpanlıǵın óz kózi menen kórip inanadı, hiyleker, biraq aqmaq Poloniydiń korolǵa jaǵımpazlıǵı, xoshametleri, jalınıwları tez ayan boladı. Hesh nársenge turmaytuǵın ótirik hám saraydıń basqa ótirikshi malaylarınıń pásligin, ótirikshiligi, birewdi azǵırıwshılıǵın sezedi. Goracio sıyaqlı namıslı, shın berilgen opalı doslar qorqınıshlı qanlı jinayatlarıń tamırın suwırıp taslawda úlken járdemshi bola aladı.

Saraydıń burınǵıday jaramas awhalı Klavdiy jinayatınıń jazasız qalıp qoyıwına múmkinshilik beredi. Báleniń tiykarı Klavdiy jinayadı ǵana emes edi, koroldı óltiriw Gamlettiń qolınan keler edi. Sóz átiraptagılardıń iplashlıqlarında, minez-qulqınıń buzılıwında. Klavdiyden kek alǵan menen qanlı jinayat, bále hám buzıqlıqlardı tuwdırıwshı hám oǵan jol ashıwshılardıń qala beriwinde edi. Klavdiydi óltiriwden de heshnárshe shıqpaqdı. Bul jámiyette mıńlagan basqa Klavdiyler, Poloniyler, Geldenshternler payda bolatuǵınlıǵın Gamlet jaqsı túsinedi.

Sol sebepli Gamlet óziniń uwayım-qayǵıların aytpaydı, taxtqa otırıw hám basqa da óz mápi jóninde qayǵırmaydı. Onıń aldında ıdırawshılıq, joq bolıwshılıqtıń, dúnyalıq apat hám bálelerdiń kartinası elesleydi. Geldenshtern hám Rozinkranc penen sóyleskende, Gamlet: «Daniya — bir tyurma» — deydi. Olardıń birewiniń «bolmasa pütün dúnya tyurma eken dá» degen sózlerine juwap etip; «júdá jaqsı taptıńız, birqansha qamaqxanaları, zindanları menen birge

Daniya eń jamanlarınıń biri» — deydi. Bul pikirin «men onı dúzetiwge tuwılǵanman» degen sózlerinde jáne ashıǵıraq kórsetedi. Gamlet sheshiwshi túrde óz dáwirin dúzetiwdi wazıypa etip aladı. «Onı bir tegis jolga salıp jiberiw» dúnyanı tártipke salıw, tyurmaldardı joq etiw, átirapındaǵı iplashlıqlardı dúzetiw ushın dúnyaǵa kelgenmen, — dep oyladı. Biraq bul is, bir adamnıń qolınan kelmeytuǵın edi. Gamlet bunday ullı tariyxıy wazıypanı orınlawda jalǵızlıq etti. Iplashlıqlardıń hámme jaqqa tamır jayıp ketkenligin sezgen, adamzattıń baxtı ushın janın azapqa salǵan Gamlet óziniń ada bolmas oyına battı. Onıń optimizm tuwdırıwshı tragediyasınıń sebebi usında edi. Bul túskinliktiń satqınlıq, qorqaqlıq penen heshqanday baylanısı joq. Báribir Gamlet pessimist bolıp ólmeydi. Ol ólim aldında Goraciódan onıń janın qıynaǵan qayǵınıń tariyxın adamlarǵa aytıp beriwdi soranadı. Hátteki ólim aldında da ol keleshekke isenedi.

Shekspir «Gamlet» tragediyasında úlken áhmiyetke iye bolǵan usınday joqarı ideyalardı kórsete bildi.

«Gamlet» tragediyası adamdı húrmetlewshi hám súyiwshilik ideyaların ulıǵlap, feodallıq dúnyanıń jinayatların áshkaraladı. Angliya sarayındaǵı el biylewshiler ortasında ayqın kóringen alawızlıq, aqmaqlıq, sóz taratıwshılıq, eki júzliliklerdi ashıq túrde súwretlep berdi. Sonıń menen birge, pütün jámiyette húkim sürgen qopal, jábir, zorlıqtı, aqshaǵa tabınıwshılıqtı hám júzi qaralıqtı, baylıqqa umtılwshılıqtı áshkara etti. XVI ásirdegi barlıq gumanistlerdi qorqınışqa salǵan bul ózgeshelikler, eziwshilikke tiykarlangan burjuaziya jámiyetine hám onıń etaplarına qarsı qaratılǵan shıǵarma edi.

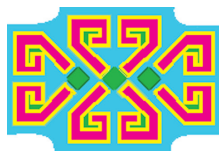
Ullı jazıwshı, shayır hám dramaturg Uilyam Shekspirdiń ayırım lirikalıq qosıqları, «Gamlet» tragediyası qaraqalpaq tiline awdarılǵan, al «Otello» qaraqalpaq mámleketlik teatrınıń saxnasında qoyıldı.

1. Shekspirdiń balalıq dáwiri haqqında aytıń.
2. Shekspir qanday dramalıq shıǵarmalar jazdı hám qanday máselelerge dıqqat awdardı?
3. «Gamlet» tragediyasınıń negizgi ideyasın qalay túsiniwge boladı?
4. Haq kewil, adamgershilikli Gamlettiń tragediyası nede?
5. Sizler Shekspirdiń qanday shıǵarmasın oqıdınız? Onıń mazmunın iqshamlap sóylep beriń.

1. Shekspir súwretlegen saray iplasıqlarınıń ótken ásirlerdegi qaraqalpaq jaǵdayında kórinisi bar ma? Salıstırıp aytıp beriń.

MAZMUNÍ

Ádebiyat — ruwxıy jetiklikke jetelewshi qural

«Qoblan» dástanı.....	8
-----------------------	---

Ádebiyat tariyxı

Orxon — Enisey jazıwları.....	37
Tonıkók.....	42
Xoja Axmet Yassawiy hám onıń «Diywani hikmet» shıǵarması.....	46
Xorezmiy hám onıń «Muhabbatnama» dástanı.....	50
«Muhabbatnama» dástanı.....	52
Tariyxıy tolǵawlar.....	54
Tolǵawlar.....	61
Kúnxoja Ibrayım ulı (1799 — 1880).....	64
Kún qayda.....	74
Jaz keler me?.....	75
Zaman.....	76
Oraqshılar.....	76
Qızılqum.....	78
Ájiniyaz Qosıbay ulı (1824 — 1878).....	79
Bardur.....	98
Kerek.....	99
Ne bilsin.....	100
Gózzallar.....	100
Sáwdigim.....	101

XIX ásirdeń aqırı hám XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı

Jańabay shayır (1890 — 1926).....	105
Qazı iyshan.....	106
Aqsúngúl.....	109
Ayjamal.....	110
Arzıgúl.....	111
Qulmurat shayır (1845—1927).....	112
On toǵız.....	115
Annaqul shayır (1841 — 1936).....	120

Kókózek boyı.....	123
Qazıwda.....	124
Barmeken.....	124
Qızlardıń.....	125
Begjan shayır (1855— 1908)	127
Kókózek.....	128
Digildik.....	129
Kúnlikshiligi qurısın.....	130
Qazı Máwlik Bekmuxammed ulı (1885— 1950)	132
Shımbay bayazı.....	134
Ne sózdur	137
Megzettim.....	138

XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı

Ábdıraman Ótepowtıń ómiri hám dóretiwshiligi (1905— 1934)	140
Teńin tapqan qız.....	144
Seyfulgábit Májitovtıń ómiri hám dóretiwshiligi (1869 — 1938)	161
Óner-bilim	164
Oqıwǵa kel.....	165
Tiri qorqaq.....	166
Aqquw, Shortan hám Shayan	167
Nájim Dáwqaraevtıń ómiri hám dóretiwshiligi (1905— 1953)	168
Batırılıq (Gúrriń)	172
Mırzaǵalıy Dáribaevtıń ómiri hám dóretiwshiligi (1909—1942)	181
Egis ayları	188
Kavkaz.....	188
Ańqaw mergen.....	189
Ibrayım Yusupovtıń ómiri hám dóretiwshiligi (1929—2008)	192
Bul jer ele zor boladı.....	205
Sen degende.....	208
Bul qalanıń kóshesinen júrgende (Nókistiń 60 jıllıǵına)	209
Mustaqıllıq maydanınan ótkende.....	210
Tasqa kógergen gúl.....	211
Tólepbergen Qayıpbergenovtıń ómiri hám dóretiwshiligi (1929—2010)	213
«Qaraqalpaq qızı» (Romannan úzindi)	220

Jáhán ádebiyatı

Aleksandr Sergeevich Pushkin (1799—1837)	233
Eskertkish	241
Qısqa kesh	242
Teńizge	242
Tutqın.....	243
Sibirge xat.....	243
Uilyam Shekspir (1564—1616)	245

K. Mámbetov, K. Palımbetov.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

10-klass ushın sabaqlıq

«BILIM» baspası

Nókis—2017

Redaktori *U. Yusupova*
Kórk.redaktori *Q. Atabaev*
Tex.redaktori *B. Turımbetov*
Operatorı *A. Atagullaeva*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jul 15-iyul.

Basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 8.08.2017-j. Formatı 60x90 1/16. «Times KRRP» garniturası. Ofset baspa usılında basıldı. Keql 11. Kólemi 16 baspa tabaq. 15,2 shártli b.t. esap17,64 baspa tabaq. Nusqası 10411 dana. Buyırtpa .

«Bilim» baspası, 230100. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi,9.

«O‘zbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi.
Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijararaǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltrıladi

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jag'dayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.